

Видавецъ
Корбуни

УДК 821.161.2'06-31
Л58

Лівар Віктор

Л58 Складне питання: роман/В. Лівар. – К.: Видавець
Корбуш, 2018. – 400 с.
ISBN 978-966-2955-40-8.

«Складне питання» – дебютний роман молодого українського письменника Віктора Лівара. Розглядаючи долі трьох юнаків-сиріт, автор розкриває характер героїв, мотивацію їх вчинків, розмірковує про щоденну проблему вибору, що створює майбутнє. Дружба хлопців проходить багато випробувань та трансформацій. А в нелегкому рівнянні «Ми = Всесвіт», кожен з них не тільки шукає сам себе, а і намагається відповісти на складне питання, що є життя і що є смерть.

Для широкого кола читачів.

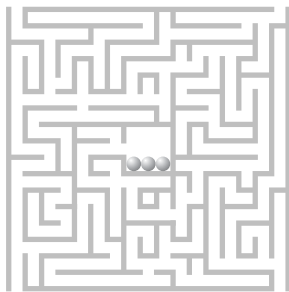
УДК 821.161.2'06-31

Віктор Лівар

СКЛАДНЕ ПИТАННЯ

Роман

Київ
Видавець
Корбун
2018

Частина I

Ніхто точно не знає, що спричинило саме такий розвиток подій. І хтозна, чи колись ми отримаємо всі відповіді. Та хоч би там як, найвірогідніша теорія, яка пояснює, що зумовило той стан реальності в період описуваних тут подій, стверджує таке. Спочатку була точка з нескінченно великою густиною, нескінченно великою температурою і нескінченно великою енергією, яка в гордій самотності перебувала в стані космологічної сингулярності. Звідки вона з'явилась, і що було до неї, поки що невідомо. Та це був зародок тої реальності, яка нам тепер відома. І от ця точка собі безцільно існувала, ніхто її не зачіпав, і вона нікого не турбувала. Не турбувала, бо крім неї в усьому Всесвіті нікого й не було, бо вона сама і була цим Всесвітом. Однак у котрийсь момент, трохи менше ніж чотирнадцять мільярдів років тому, від нудьги чи, можливо, з якихось шляхетніших поривань (цього ми теж поки що не знаємо) вона вирішила вибухнути. Цей задум був утілений в життя без усяких вагань і зайвої рефлексії. Для фізиків,

астрономів та інших людей, які цікавляться походженням Всесвіту, цей період, як чорна кішка в безмісячну ніч у темній кімнаті. Тому про те, як це відбувалось, є не вельми багато відомостей. Десь через секунду після вибуху утворилася вся речовина Всесвіту. Потім, через декілька хвилин, почали формуватися хімічні елементи. Поступово з газу і пилу утворилися туманності, а ще пізніше галактики, окремі зорі та зоряні системи. І от серед усієї цієї метушні, десь так через півтора мільярда років після вибуху, в одному із закутків Всесвіту з'явилася невеличка галактика, яку ми тепер іменуємо Чумацьким Шляхом. Вона довгий час була домом сотень тисяч зір, що, як і все в цьому світі, народжувалися, деякий час вели заздальгедь програшну боротьбу з внутрішніми руйнівними силами і помирали. При цьому смерть декотрих з них супроводжувалася вибухами колосальних масштабів. І ці вибухи послужили основним джерелом будматеріалів для велетенської молекулярної хмари, що утворилась у нашій галактиці понад чотири з половиною мільярди роки тому. Ця хмара стискалась і стискалась, аж поки сильне ущільнення не спричинило антагонізм між гравітацією і термоядерними реакціями в центрі стискання. Так у нашій галактиці засяяла невеличка нова зоря — Сонце. А із залишків хмари сформувалися планети, серед яких одна, вельми особлива, згодом у певних колах стала відомою як Земля.

Так склалося, що на нашій планеті створилися всі необхідні умови для зародження життя — явища дивного та вкрай рідкісного. Сонячна система міститься на оптимальній відстані від центру галактики, а Земля — на оптимальній відстані від нашої зірки. Невеличке відхилення в той чи інший бік — і все, не було б кому милуватися світанком. У нас є атмосфера, і є всі потрібні органічні речовини, у нас є вода, є ґрунт. Було б

нечемно з боку життя, якби воно отак підло взяло і не зародилося, це був би прояв крайньої невдячності щодо Всесвіту. Однак усе склалось, як і мало скластися, і життя на Землі таки з'явилося. Воно розвивалося, переходило з однієї форми в іншу, зазнавало випробувань з боку природи, боролось за своє право на існування та адаптовувалося, щоб врешті-решт представити Всесвітові суперечливе та разом з тим вкрай кумедне творіння — людину.

З плином часу цьому творінню вдалося видертись на вершину еволюційного пагорба і жадібно схопитися за віжки керування життям на своїй планеті. Великий плюс для нас і непропорційно гігантський мінус для планети, яка досі з трепетом, острахом та очікуванням найгіршого спостерігає за діями самовдоволеної та по зав'язку набитої відчуттям власної важливості істоти, яка щиро вірить, що весь контроль і справді зосереджений в її зморшкуватих, тремтячих руках.

1

В одному нічим не особливому маленькому містечку, в пересічній сім'ї народився малюк, якого назвали Мишком. Мишко був абсолютно звичайним хлопцем, що в дитинстві грався, в підлітковому віці бунтував, в юності упадав за дівчатами, а в зрілому віці одружився, завів дітей і осів у рідному місті. Він любив випивку і футбол, розбирався в автосправі, а після одруження, як це й водиться, відростив собі масивного пивного живота, який ніби говорив: “Так, я звичайний пересічний обиватель, я нічим не виділяюсь, у мене все, як і в інших”. Михайло, або Степанович, як його називали колеги, з якими він виконував ремонтні роботи, чим заробляв на життя собі і своїй сім'ї, був простою люди-

ною з маси тих, що в будні працюють, на вихідні випивають з товаришами, а на свята ходять до церкви і яких сотні й тисячі.

Через двадцять сім років після народження Михайла Степановича, літнього вечора в пологове відділення того ж таки маленького містечка потрапили дві жінки. Їхні пологи пройшли швидко й без жодного ускладнення, і вже до півночі кожна з них тішилася опецькуватим і безпорадним сином, переживаючи той сплеск радості, який виникає в найщасливіші моменти життя. Бувши під впливом гормонального вибуху, матері розглядали немовлят і подумки будували своє та їхнє спільне щасливе майбутнє. Одного з хлопчаків назвали Максимом, другого — Олегом. Згодом вони обоє пішли в одну і ту ж школу і навіть потрапили до одного класу.

Олег ріс звичайною дитиною з порядної благополучної сім'ї. Він не знав сімейних сварок і ніколи не був свідком родинних конфліктів. Життя хлопця не можна було назвати непересічним, однак багато хто міг йому позаздрити, бо цілих одинадцять років після народження його обминали злидні, серйозні недуги, психічні травми та інші подібні речі, що з превеликим ентузіазмом стають постійними гостями в житті багатьох інших людей.

— Олегу! — почувся голос із гаража, — був би забувся. Мама казала, щоб ти поїхав купив хліба. Гроші біля телевізора. Метнись, сину.

— Добре, тату, — відповів Олег, надуваючи заднє колесо свого велосипеда.

Хлопець вбіг у будинок, схопив гроші та кинув їх до кишені, після чого повернувся на вулицю, вмонтувався на своєму улюбленому транспорті й заходився крутити педалі, рухаючись до найближчого продуктового магазину.

Степанович був зареєстрований у службі зайнятості й періодично ходив туди відмічатися, щоб отримувати допомогу з офіційного безробіття. Чоловік прокинувся в стані легкого, та все ж вкрай неприємного похмілля. Його дружина ходила по кімнаті, збирала порожні пляшки з-під пива і незадоволено бурмотіла. Степанович зник до подібних сцен після пробудження, бо в його житті це було не вперше. Він неквапливо звівся, протер очі, глянув на ліву руку і, помітивши, що на зап'ясті не було годинника, заходився його шукати, пропускаючи повз вуха агресивні репліки жінки. Степанович знайшов пристрій під диваном, на якому він заснув минулої ночі, провівши щотижневий вечірній обряд поглинання декількох літрів пива разом з товаришами. Голова сім'ї глянув на стрілки годинника, натягнув його на руку і попрямував у гараж. Жінка далі невдоволено бурчала, лаяла свого чоловіка і нарікала на життя. Та Степанович так звикся з такою її мовою, що вона стала для нього простим фоновим шумом. Чоловік повернув ключі, під капотом машини щось задвигтіло, і мотор запустився. Старенький автомобіль викотився на дорогу, звернув праворуч і помчав у бік будинку служби зайнятості так швидко, як дозволяв стан транспорту і кондиція водія. Часу і справді було обмаль, тому Степанович піднатис на газ.

Ми часто називаємо один розвиток подій збігом обставин, а інший — закономірністю. Та єдина відмінність між ними — те, що в одному випадку ми просто не бачимо всіх об'єктивно наявних, єдино можливих взаємозв'язків між ланками подій, що відбулися. Тоді як в іншому — такі взаємозв'язки очевидніші. Кожна подія в своїй основі має зміну стану. А для кожної зміни потрібен поштовх. І якщо бачити характер, силу і напрямок цих поштовхів на якомусь визначеному, доступному для

людини рівні, можна буде прогнозувати зміни, що стануться, можна буде вирахувати, чи ці зміни перетнуться між собою, чи вони вплинуть одна на одну, а якщо вплинуть, то як. Коли ми кидаємо кості, Всесвіт знає, яке число випаде. Воно визначене напрямком і значенням вектора сили кидка, температурою і вологістю повітря, характером поверхні, географічним розміщенням місця кидка, положенням Землі відносно Сонця і величезною множиною інших параметрів, які слабше чи сильніше впливають на результат. Проте людський розум дуже обмежений в своїх можливостях. Ми нездатні оперувати з тою множиною змінних, з якою оперує Всесвіт. Тому, аби не визнавати власного невігластва і не травмувати своє самолюбство, ми придумуємо такі слова, як “випадковість”, що ними прикриваємо прогалини в розумінні світу.

2

Осінь уже встигла взяти керування погодою на себе, виштовхавши літо із сезонного трону. Був безхмарний сонячний день, і на вулиці стояв звичний післяобідній шум. Гуділи двигуни автомобілів, що раз по раз проїздили вулицями; шелестіли крони дерев, які старалися якнайшвидше провести свій передзимовий ритуал скидання листя; гомоніли люди, що проходили мимо. Усі ці звуки здавалося доповнювали один одного. Для того, хто чує їх щодня, вони стають звичним фоном і на них уже ніхто не звертає уваги.

Одинадцятирічний школяр Дмитро Станів сидів із товаришами на сходах перед входом у школу і жваво бесідував. Хлопці обговорювали бійку, що напередодні відбулася між їхніми однокласниками, коли повітря розітнув пронизливий свист. Цей звук важко з чимось

спутати. Це був звук, який створюється тертям гуми об асфальт, коли розігнаний автомобіль дуже різко гальмує. Хлопці затихли, переглянулися і не задумуючись рушили до того місця, звідки долинув шум. Судячи з гучності, це було на сусідній вулиці.

Коли Дмитро з товаришами добрався до місця пригоди, посеред вулиці вже зібралося чимало людей. Хлопцям не терпілося якнайшвидше дізнатися, що трапилось, і вони, штовхаючись та пробиваючи собі шлях у натовпі, пролізли в передні ряди, щоб побачити все власними очима.

Посеред дороги тягся гальмівний слід завдовжки метрів з двадцять. Там, де слід закінчувався, на асфальті та бордюрі було кілька темних плям. Трохи далі лежав зім'ятий дитячий кросівок, подрібнена хлібина і невеличкий велосипед із викрученим кермом та погнутими колесами. Станів спробував скласти все до купи. Було очевидно: тут сталася аварія. Автомобіль збив велосипедиста. До того ж, судячи з взуття, велосипедистом була дитина.

За кілька хвилин прибули люди у формі. Вони почали розставляти таблички з номерами, фотографувати, перемовлятися між собою і робити нотатки в своїх журналах.

П'ятикласник Максим Еремітов, що прямував додому вулицею, де трапилася пригода, був один з перших, хто підійшов до місця аварії, тому йому не довелося проштовхуватися через натовп, щоб усе побачити. Хлопець роздивився гальмівний слід, побитого велосипеда, правоохоронців, які метушилися навколо, і перевів погляд на зім'ятий кросівок посеред вулиці. У нього з'явилося дивне відчуття: “Цей кросівок. Я ніби його бачив, ніби знаю, чий він. Невже в аварію попав хтось, кого я знаю?” — вертілось у хлопця в голові. Максим по-

чав прокручувати в думках список своїх знайомих, щоб пригадати, чий це кросівок, однак його спроби були безуспішні.

Худий, світловолосий четвертокласник Стас Хомик стояв, приголомшений побаченням. Хлопець нічого не чув і не помічав юрби, що зібралася довкола. У його вухах стояв шум, а пам'ять раз за разом прокручувала все, що він щойно побачив, і той, такий жахливий для нього в ту хвилину, звук різкого гальмування, який привернув увагу Станева, Еремітова і цього тлуму людей, для більшості з них аварія — це лише одна з тих подій, що відволікають їх від нудного існування. Стас саме йшов тротуаром, коли все сталося. Хвилину назад він стояв на тому місці, де тепер були темні плями засохлої дитячої крові. Хвилину назад він дивився на хлопчика, що тримаючи лівою рукою пакет із хлібиною, а правою кермо свого велосипеда, з широкою усмішкою на обличчі крутив педалі. А тепер він у лікарні боровся за своє життя, а може, вже й помер. Хвилину тому Стас думав про те, що буде на вечерю, а тепер його думки зациклились на образах блискавичного зіткнення, які гарпуном врзались у збуджену свідомість.

Правоохоронці підійшли до хлопця і почали розпитувати, що той бачив. Стас, заледве стримуючи сльози, хриплим голосом, запинаючись, усе розповів. У момент аварії на вулиці було доволі людно, і очевидців, крім Стаса, було вдосталь, тому слуги закону, що розмовляли з хлопцем, швидко все занотували і пішли розпитувати інших свідків, залишивши школяра в спокої.

Станів стояв недалеко від Стаса і чув уривки його розмови з правоохоронцями. Коли ті відійшли від хлопця, Дмитро наблизився і дещо невпевнено запитав:

— Ти все бачив? — Стас ствердно кивнув. Дмитро на мить завагався. — Розкажеш?

— Ну... Я це... Якраз вертався додому... — почав Стас, та Станів його перебив.

— Відійдімо, тут дуже шумно.

Дійсно, гул в юрбі зростав. І активність обговорення події сягнула свого zenіту, коли всі вже розібралися в тому, що трапилось, і кожен хотів поділитися враженням від побаченого та, незалежно від того, є слухачі чи ні, виголошував свою позицію, таку “важливу і цікаву” для всього оточення.

Хлопці проштовхалися крізь натовп і відступили вбік. Еремітов, що стояв неподалік, підійшов ближче і став мовчки слухати очевидця, який ще раз повторив свою розповідь. Робити це вдруге, йому було вже легше. Схвилюваний школяр розказав про автомобіль, який мчав дорогою зі швидкістю, явно більшою від дозволеної; розказав про хлопчика, що гнав на велосипеді до повороту на головну вулицю; розказав про те, як за мить перед зіткненням водій різко загальмував; розказав про те, як, попри цей маневр, автомобіль зіткнувся з велосипедом, і як шофер поклав тіло хлопця у свою машину і кудись повіз.

Після розповіді запала коротка мовчанка, яку порушив Максим:

— У нього біле волосся? — запитав школяр і, побачивши у відповідь лише Стасів розгублений вираз обличчя, уточнив. — Хлопець на велосипеді. У нього біле волосся?

— Я не знаю... Ніби так, але... Я якось не це... Я точно не скажу, — невпевнено пробубнів очевидець.

Дмитро здивовано поглянув на Максима:

— Ти його знаєш?

— То мій однокласник.

Упродовж Стасової розповіді Еремітов і далі намагався зрозуміти, чому той кросівок здався йому знайомим.

І в якийсь момент у свідомості зринув білявий веселий хлопчина, який був особливий тим, що народився в ту саму ніч, коли й Максим. Школяр згадав, як недавно в роздягальні перед фізкультурою розглядав нові кросівки свого однокласника і трохи заздрих, бо сам ходив в одних і тих же вже другий рік, бо йому їх купили на виріст.

— Звідки ти взяв? — з недовірою в голосі запитав Станів.

Максим промовчав.

— Ну, і хто то був? — поцікавився Дмитро, не дочекавшись відповіді.

Станів був упевнений, що також знає потерпілого, бо він навчався в тій же школі, у класі паралельному до Максимового. Тож хлопці були знайомі. Знали вони і Стаса (правда, тільки в обличчя), бо Стас ліктями протирив парти того ж таки навчального закладу. Проте він, хоч і був їхній одноліток, учився в четвертому класі, бо батьки віддали його до школи на рік пізніше.

— Олег Безух. Знаєш його?

— Такий світловолосий, постійно на велосипеді до школи приїжджав, хоч йому від дому метрів триста?

— Так, він, — підтвердив Максим.

Хлопці розговорилися і почали описувати своє бачення аварії. Максим казав, що винний водій, бо невчасно загальмував; Станів був переконаний, що Олег сам налетів на машину; а Стас казав, що він єдиний все бачив, і винні обидва. Так вони деякий час вели жваву розмову.

— Це ж він може померти, — раптом промовив Стас.

— Може, — невпевнено погодився Еремітов.

Хлопці замовкли. Така проста і послідовна в цій ситуації думка спантеличила школярів. Вона перетворила цікаву і незвичайну подію, яка до цього моменту їх просто розважала, в щось дивне і незрозуміле. Дійсно,

малий хлопчак, п'ятикласник, що, як і всі, на заняттях учився, на перервах відпочивав, а поза школою веселився, міг несподівано перестати робити все це. Він міг перестати бути. Школярі не знали, як ставитися до цієї думки, яку їм так неочікувано відкрила реальність. Смерть вісімдесятирічного діда, що вже кілька років не підіймається з ліжка — це одне. Таке трапляється часто. До такого хлопці готові, бо знають, що старі люди помирають, про це всі говорять. Та як ставитися до того, що помирає хтось такий, як вони, їхній одноліток? Ця думка здатна приголомшити дитячий розум. От Олег Безух. От його руки, ноги, тулуб і голова, його світле арієське волосся, його простакуватий вираз обличчя. От він є, є, є, є, далі є. І тут раптом — раз! І не є! Як же це так? Кожен із школярів подумав про те саме: “Це ж і я так можу. Раз! І не є!”.

Дарма що хлопці стояли мовчки, вони відчували між собою якийсь химерний резонанс. Ця думка, яку озвучив Стас, здалася їм чимось таємним, про що не знають інші, що відоме тільки їм трьом. Школярі раптом стали почуватися членами якогось таємного, закритого товариства. Збуджені побаченням і стурбовані усвідомленням, вони постояли якусь хвилю, не кажучи ні слова, і розійшлися по домівках.

Подія ж, що встановила цей дивний зв'язок між Дмитром, Максимом і Стасом, була така. Михайло Степанович, корінний житель містечка, де все трапилося, поспішав відзначитись у службі зайнятості, щоб мати змогу отримувати допомогу з безробіття. Залишалося зовсім мало часу, і він додав газу. Олег Безух, успішно виконавши завдання купити хліба, чимдуж мчав додому. Перед поворотом швидкість не збавив ні перший, ні другий. Перед самим зіткненням Степанович щосили тиснув ногою на педаль гальма, та було надто пізно. Від

поштовху малий Олег відразу ж злетів з велосипеда і покотився по дорозі. Від удару головою об бордюр кров бризнула на тротуар, і хлопець знепритомнів.

Розгублений Степанович вибіг з машини і, обхопивши голову руками, кілька секунд ходив туди-сюди біля закривавленого тіла. Отямившись, чоловік спробував підняти хлопця. Олег ще був живий, коли Степанович поклав його на заднє сидіння і повіз до лікарні. Хтось із натовпу, що вже почав збиратися навколо місця аварії, зателефонував до правоохоронців. Олег Безух у той вечір помер.

3

Дмитро Станів був дитиною незапланованою й небажаною, і батьківське ставлення до нього було відповідне. Не можна сказати, що про нього не дбали. Та це піклування не було схоже на плекання дитини матір'ю і батьком, це швидше скидалося на догляд за важкохворим дідом, що з дня на день мав дати привід взятися до написання заяви про державну реєстрацію смерті. Хлопця не любили, і він це відчував, через що і не зближався з ріднею та ріс самотником.

Основний прибуток сім'ї давав заробіток матері, що гнула спину за межами рідної країни. Тому до свого першого ювілею хлопець жив з батьком, бачачи матір дватри рази на рік. Та коли Дмитрові виповнилося десять років, мати забрала батька до себе, залишивши сина на опікунстві своїх батьків — хлопцевих діда з бабою. З того часу нічого особливо вже не змінювалося. Батьки періодично висилали синові гроші, тому Дмитро був певною мірою забезпечений і не стикався із злиднями.

Дмитро мав дещо суперечливий характер. З одного боку, він, безумовно, був флегматик і мав усі власти-

ві такому типові темпераменту якості: неквапливість, незначну вайлуватість і здебільшого постійний настрій. Та водночас був він по-своєму імпульсивний і подеколи надмірно емоційний. Це додавало йому харизми і робило дещо непередбачуваним, бо тоді, коли всі навколо були впевнені, що хлопець поведеться розсудливо, як і годиться, він міг здивувати оточення, піддавшись своїм емоційним поривам, зробити щось таке, чого від нього аж ніяк не чекали. Таке незвичне поєднання рис вдачі із самого дитинства завоювало Дмитрові репутацію серйозного, перспективного і амбітного хлопця, що робило його хорошим лідером і верховодою в будь-якій соціальній групі, бо він міг спокійно оцінити ситуацію, а потім роздати обов'язки і жваво контролювати їх виконання.

У Станева було багато товаришів. У період активних дворових ігор, коли дітлахи цілі дні проводили, змінюючи хованки на футбол, а футбол на квача, Дмитро завжди був активним учасником, а інколи й організатором усіх дійств, через що хлопця вважали одним з тих, хто становить ядро групи.

У школі хлопця вибирали старостою класу й у нього завжди було вдосталь обов'язків. Навчання давалося Станеву досить добре, кожен рік він закінчував відмінником, отримуючи похвальні листи, якими дуже пишався, вбачаючи між ними і своїм его кореляцію з додатнім коефіцієнтом. Учителі дуже добре ставилися до Дмитра, бо бачили як серйозно той підходив до навчального процесу і як ретельно готувався до кожного заняття. З ровесниками Станів теж підтримував хороші стосунки. Він майже ніколи не конфліктував і ні з ким не сварився. Хлопець, не задумуючись, допомагав однокласникам, хоч би про що його попросили. В колективі Станева поважали і трішки боялися, його

думку цінували, а до вказівок, як формального лідера, прислухалися. Звичайно були ті, хто поглядав на свого старосту з-під лоба, але здебільшого це була проста заздрість, з зовнішніми проявами якої Дмитро майже ніколи не стикався. Через таке ставлення з боку оточення в Дмитра була дещо завищена самооцінка, і через це він був надміру вимогливий, як до себе, так і до інших.

Усі пророкували перспективному хлопцеві хороше майбутнє. Ніхто не мав жодного сумніву, щодо його подальшого кар'єрного успіху. Кожен був упевнений: “з нього будуть люди”. І ця впевненість передалася Дмитрові, який жив із твердим переконанням, що все складеться найкращим чином, і кожен отримає за старання і по заслугах.

4

Максим Еремітов був людиною, що зазвичай намагається триматися осторонь. Мало що так сильно визначає життя дитини, як смерть близьких. Хлопцеві батьки померли, коли він був ще немовлям, і Еремітов їх навіть не пам'ятав. Складно в таких умовах уживатися в світі, де першу чверть життя все обертається навколо сім'ї, родинних стосунків і батьківського виховання. В середньостатистичної дитини при слові “мама” чи “тато” у свідомості зразу ж виникає образ рідної людини. Для Максима це були просто слова, які означали певну соціальну роль, і коли образи вимальовувались у нього в голові, вони не мали обличчя.

Цікаво, що Еремітов не відчував себе знедоленим чи в чомусь обмеженим. Таке відчуття з'являється після усвідомленої втрати, тоді коли людину позбавляють того, що вона вже пізнала, до чого вже звикла, що любила. А Максим ніколи не знав, як це бути сином, як

це відчувати себе частиною сім'ї, як це бути захищеним і знати, що є ті, на кого можна покластися, ті, що завжди підтримають і завжди будуть на твоєму боці. Йому була невідома та прив'язаність, яка супроводжує людину протягом усього життя, будучи основою взаємовідносин спочатку з батьками, потім з дружиною, дітьми й онуками.

В дитинстві Максим не бігав, не крутився, мало плакав, не любив, коли його колисали чи просто брали на руки, і взагалі був вкрай спокійною дитиною. Коли хлопець уже вмів говорити, він, на відміну від пересічної дитини свого віку, дуже рідко звертався до старших і майже ніколи ні про що їх не розпитував. Через все це протягом кількох років після народження його вважали певною мірою відсталим. Та з часом побоювання щодо розумових можливостей хлопця минулися. Максим, як і всі діти, у шість років пішов у школу, і жодного нарікання на нього з боку вчителів не було.

Після смерті батьків опікунство над хлопцем взяв на себе його дядько по материній лінії. Він і його дружина були добрі люди і любили племінника, але, будучи батьками чотирьох власних дітей, не могли приділяти йому достатньо уваги. Тому Максим звик дбати про себе сам, через що сирітська самотійність хлопця закріпилася ще й побутовими аспектами життя.

Квартира, в якій жила сім'я Еремітових, деякий час пустувала. Продавати її не хотіли, бо вважалося, що коли Максим підросте і стане самотійним, він перебереться туди жити. Так власне і сталося, щоправда, дещо раніше, аніж планувалося. Відколи хлопець дізнався про існування власного помешкання і отримав ключі від нього, він почав проводити там значну частину часу. Еремітов рятувався своїм житлом від постійної метушні в сім'ї дядька. Інколи він проводив там на самоті цілий

день, і ніхто не помічав цього аж до самого вечора. Бувши школярем, у період, коли класний колектив ще не встиг поділитися на групи за інтересами та соціальними статусами, і коли кожен учень вважав усіх тих, з ким доводиться ділити нудьгу на заняттях, своїми друзями, Максим інколи приводив однокласників до свого помешкання, щоб разом виконати домашнє завдання, подивитися улюблений серіал чи пограти у відеоігри.

Максим був хрестоматійний інтроверт. Стійкість, спокій, врівноваженість, поміркованість і постійний контроль над собою проявились із перших років його свідомого життя. Він не був балакучий, завжди зважував, що сказати і постійно мав вдумливий вигляд, не спускаючи з обличчя вираз незворушного спокою, що навіть в ранньому дитинстві вражав оточення своєю серйозністю.

Коли починалося навчання хлопець креслив собі календар з позначками свят, вихідних днів та канікул і щовечора, перед сном викреслював із нього один день. Однокласники могли запитати його: “Скільки днів залишилося до канікул”, на що Максим не задумуючись відповідав: “З вихідними — 29, без вихідних — 21”, і, вважаючи, що кожен повинен робити так, як робить він, щоб спостерігати за плином часу, щиро дивувався: “Чому це вони питають?”.

Еремітов рідко був учасником конфліктів у класі і ніколи не був їхнім організатором. Передовсім через те, що він мало коли йшов на контакти з ровесниками і, відповідно, ніколи не афішував свої розбіжності з чужими поглядами. А ті сутички, в які Максим усе ж таки встрявав, були провоковані бажанням принизити хлопця, чого Еремітов дозволити не міг, бо, на відміну від більшості своїх ровесників, цінував власну гідність. Він сприймав відкритий прояв зневаги до себе як пося-

гання на власну свободу та незалежність, і, керуючись принципом: “Я не ходжу чужими дворами, то нехай і інші не ходять моїм, а якщо хтось спробує, то я боронитимусь”, був готовий захищати те, що мало для нього найбільшу цінність.

Бувши самодостатнім зазедве не в усьому, Максим без труднощів давав собі раду на побутовому рівні (лише деякі проблеми йому допомагали розв’язувати дядько з тіткою і то лише через вік небожа), друзів у хлопця було мало, розваги і захоплення здебільшого не потребували товариства, спосіб життя був доволі усамітнений. І все це йому підходило. Максим ніколи не хотів щось змінити і, вміючи задовольнятися малим, ні в чому не відчував нестачі.

5

Стас Хомик народився із синдромом короткої ноги. Його права нога була значно довша від лівої. В дитинстві це не було аж надто помітно та з віком дедалі більше впадало в очі. Можливості зробити операцію не було, бо хлопець був з край бідної родини. Крім того, зазедве не весь сімейний бюджет ішов на догляд за його молодшою сестрою, у якої був аутизм, що супроводжувався значним розумовим відставанням і періодичними головними болями. Батьки помітили хлопцеву хворобу лише тоді, коли той навчився ходити.

Мати Стаса працювала вихователькою в дитсадку, а батько підробляв далекобійником. Сім’я Хомиків ніяк не могла вважатися зразковою. Батьки одружилися через тиск з боку родини матері Стаса, у зв’язку з її вагітністю. Через це батько дивився на сина, як на причину всіх своїх негараздів, бо вважав одруження, сім’ю й усі обов’язки, з ними пов’язані, основним джерелом осо-

бистих проблем. Він, як і багато пересічних чоловіків у такій ситуації, своєї частки вини тут не припускав.

Стас звикся з таким ставленням до себе і з часом почав відчувати постійну провину. Та в чому була його вина, він не розумів. Власне народження було не в його владі, так само як і те, яким він народився. Та все ж Стас був проблемою. І коренем цієї проблеми стало саме його існування та форма цього існування. Якби він не народився, не було б примусу до одруження його батьків. Вони почувалися б вільніше і якби все ж таки побралися, то взяли б на себе відповідальність за це та не шукали б винуватців. Якби Стас все-таки народився, але здоровим, батьки могли б і далі імітувати життя нормальної щасливої сім'ї. Могли б переконувати себе і оточення, що Стас — це бажана дитина, а причиною їхнього одруження були взаємний потяг одне до одного і прагнення жити разом. І, можливо, таке лицемірство з часом заставило б їх самих повірити в те, що вони ті, ким хочуть здаватися. Але Стас народився інвалідом, неповноцінною дитиною, приреченою на те, щоб виділятися серед інших і привертати увагу до своєї сім'ї. І це випробування виявилось надто складним для його батьків.

Крім синдрому короткої ноги, природа нагородила Стаса хронічним болем у грудях, який виникав без вагомих причин, деякий час мучив хлопця і раптово зникав сам по собі. Лікарі не ставили однозначного діагнозу і казали, що, найпевніше, це результат неправильного розвитку скелета, через вроджену ваду лівої ноги, і вилікувати це можна було лише розібравшись із основною проблемою.

Попри всі негаразди, малий Стас з дитячою наївністю вірив у те, що все ще налагодиться, що одного дня все буде добре. Він буде здоровий, батьки його люби-

тимуть, а в сім'ї пануватиме гармонія. Проте цю його надію щодня підточували факти, які передбачали якраз протилежний розвиток подій.

Коли Стасовій молодшій сестрі поставили діагноз аутизм, його надія на поліпшення родинних стосунків була зруйнована остаточно. Він не до кінця розумів, що означає хвороба сестри, але бачив, як ця недуга впливає на батьків. Апатія матері, яка, здавалося, вже давно досягла свого критичного рівня, стала ще глибшою. Раніше хлопець бачив її усміхненою вкрай рідко. Тепер же вона не сміялася взагалі. Батько почав більше пити. Він усе більше часу проводив у роз'їздах, і Стас відчував, що його батько не хоче бувати вдома, і це якось пов'язано з ним та його сестрою. Це поглиблювало хлопцеве відчуття провини. Сварки траплялися дедалі частіше і з часом стали невіднятним складником життя сімейства Хомиків. Та навіть вони протікали якось мляво і ненавхненно, підтримуючи ту депресивну атмосферу, якою було наскрізь просякнуте життя Стасової родини.

Життя хлопця склалося не найліпшим чином. Здавалося, що йому вже досить. Однак інколи бачиться, ніби Всесвіт позбавлений почуття міри. Коли Стас пішов у школу, він відкрив для себе новий вид страждань: через насмішки і глузування. Більшість дітей на диво безжалісні. Вони можуть пожаліти бездомне кошеня чи цуценя, але завжди готові познущатись із слабшого від себе однолітка. Школярі, попри докори вчителів, ніколи не відмовляли собі в задоволенні посміятися з хлопцевої зовнішності чи його накульгування. Малий Стас, давно звикшись із таким ставленням до себе, сприймав це як належне, як те, що не могло бути по-іншому.

Довгий час Стас не мав друзів. Він почувався дуже самотньо і потребував товариства, та нікому до нього не було діла. Це зробило хлопця певною мірою само-

достатнім і змусило навчитися обходитися без інших. Тоді коли сусідські дітлахи металися по вулиці ватагами і грали в командні ігри, Стас придумував собі розваги, в яких кількість учасників була рівна одиниці. І, не без заздрості поглядаючи у вікно на групові забави, старався переконати себе, що йому не менш весело, ніж іншим.

В отаких-от умовах меланхолійний хлопчак день за днем був змушений відбувати своє дитинство — пору життя, яку багато хто вважає найщасливішою.

6

Таке життя, як у Стаса, обов'язково позначається на характері й робить людину чимось особливою. Стас мав здатність до емпатії. Він радів, боявся, ображався, сумував, тріумфував і страждав разом з іншими. При цьому хлопець співпереживав не тільки з друзями чи ріднею, йому були небайдужі персонажі літератури та кіно, він спочував безпритульним людям і навіть бездомним тваринам. Стас міг уявити себе на будь-чиєму місці. В дитинстві хлопець часто конфліктував з батьками через те, що постійно приносив додому безпритульних цуценят, кошенят і поранених пташок. Він був певен, що для них у його домі завжди знайдеться місце. Та батьки його впевненості не поділяли. Інколи батько розпитував сина, де той знайшов тварину, і відносив її назад. Але траплялося так, що хлопця змушували самого виконувати це непросте завдання, і це було для малого неймовірно важким випробуванням.

Одного вечора, прогулюючись поблизу міського ринку, Стас почув тихенький писк. Можливо, хтось інший не вловив би цих звуків, та в хлопця був тонкий слух. Він це чув так само, як у багатоінструментальній композиції гітарист чує струни, а барабанник

— перкусію. Хлопець ніколи не переплутав би цього жалібного крику з чимось іншим. Стас не задумуючись попрямував до місця, звідки долинали звуки. Коли він наблизився до паркану, що відгороджував ринок, і почав розглядатися, писк притих. Хлопець помітив купку картонних коробок, поскладаних під огорожею, одна з них була перевернута і лежала осторонь. Стас підійшов ближче, присів і заглянув усередину. Він побачив маленькі круглі та дуже налякані очі, що позирали на нього, виблискуючи в сутінках. У коробці, забившись у куточок, сиділо маленьке чорне кошеня. Воно тремтіло і придивлялося до чужинця, що знайшов його схованку. Стас хотів був дістати маля з коробки, та воно, побачивши, як в його бік тягнуться дві великі людські долоні, сприйняло це як загрозу і, ще більше притиснувшись до стінки, вигнулось і зашипіло. Хлопець забрав руки.

— Я ж нічого поганого тобі не зроблю. Чого ж ти шипиш? — напівпошепки проговорив Стас і, хвилюк повагавшись, додав: — Нікуди не тікай. — Після чого піднявся і побіг додому.

Хвилин через тридцять він повернувся із кришкою від банки та пластиковою пляшкою, на дні якої було трохи молока.

— Я — не ворог, і зараз тобі це доведу, — сказав хлопець.

Він відіткнув пляшку, поклав кришку в коробку і вилив в неї молоко. Кошеня не рухалось і не зводило з хлопця недовірливого погляду. Стас повільним рухом почав підсовувати кришку ближче і ближче до звіряти, аж поки порція молока не опинилася в нього перед носом. Воно невпевнено приюхалося, потім ткнулося писком у молоко і почало хлєптати. Стас, радісно усміхаючись, спостерігав за малям. Поки воно бенкетува-

ло, хлопець встиг його роздивитися. Обшарпана темна коротка шерсть через пил і бруд здавалася коричнево-попелястою, обсмалені вуса і вії стирчали в різні боки, а маленький ніс, який час від часу визирав з молока, був поораний дрібними ранами. Життя бідолашної бездомної тварини склалося гірше від життя кімнатних улюбленців, для чийх господарів їхній зламаний ніготь — страшна трагедія.

Стас хотів зробити бодай щось, аби зрівняти умови. Він мовчки чекав, поки маля закінчить трапезу. Коли кришка була начисто вилізана, кошеня знову повернуло голову в бік чужака, проте тепер в його погляді не було страху, а очі стали довірливі. Тепер воно не боялося, і хлопець повільно потягнув руки, щоб дістати його з коробки. Звіря вже не шипіло і не забивалося в куток, а спокійно сиділо, облизуючи писок і лапи. Стас взяв його на руки і поніс додому. Він чудово знав, що йому не дозволять залишити тварину й усвідомлював, що його вчинок буде причиною ще одного сімейного конфлікту. Та це не спиняло хлопця. Він гнав ті думки геть, хоч це й не сильно допомагало: з кожним кроком, що наближав його до дому, серце калатало сильніше. Але Стас не міг відступити і не міг вчинити інакше. Коли він дійшов до свого будинку, в дворі нікого не було. Хлопець зі словами «чекай тут» залишив кошеня на порозі, а сам побіг у дім. Він зайшов до кухні, відчинив холодильник, провів поглядом по полицках, схопив у жменю трохи сиру і вибіг назад у двір. Звіря чекало його на тому самому місці, не сміючи ступити й кроку, та, коли Стас повернувся, воно радісно побігло назустріч. Хлопець висипав сир у котячу миску, що стояла на порозі. Маля не довелося довго припрошувати, і воно заходилося ковток за ковтком відсилати молокопродукт у довгу подорож по своїй травній системі.

— Стасе! Ти знов... — почулося в хлопця за спиною, і він обернувся.

Батько був, як завжди, не в гуморі.

— Я тобі сто разів казав! Ти глухий чи просто думаєш, що розумніший від усіх.

— Тату, я...

— Тату, я! — скривився батько. — Не «тату, я», а взяв і вернув туди, де знайшов!

— Я його в картонному ящику знайшов, воно...

— Мене то мало обходить! Я не збираюся більше терпіти і другий раз казати не буду. Забирай і не вертайся додому, поки не занесеш його туди, де знайшов! — прогрімів чоловік розлюченим голосом.

— Тату, я... — хотів був знову заперечити хлопець, та батько його перебив.

— Ти смієш огризатися?!

Стас знав, що ще одна репліка і йому вже не вдасться відбутися простими погрозами. Він боявся батька і не наважувався перечити йому чи випробовувати його терпіння. Хлопець схопив тварину і поплентався в бік ринку.

Стас шкутильгав дорогою, тримаючи кошеня правою рукою. Мале пручалося, намагаючись вирватися, та у відповідь на це хлопець лише сильніше його притис і прискорив ходу. Він розумів, що йому потрібно зробити, і це його лякало. Залишити тварину напризволяще. Залишити її одну в незнайомому місці без захисту і з мінімальними шансами вижити. Та Стас знав, що його чекає, якщо він відмовиться виконати вказівку батька. Вже не один раз хлопець діставав за свої спроби обійти чіткий наказ. Батько бив сина за найменшу провину, навіть тоді, коли достатньо було просто сказати: "Більше так не роби". Тоді ж, коли хлопець сперечався, малому діставалося вдсятеро гірше. Стас ро-

зумів, що реально можливі лише два варіанти: або він сам винесе кошеня і залишить його там, де знайшов; або він цього не зробить, і тоді батько його поб'є, сам забере тварину і без всяких церемоній викине її десь у найближчому парку, де шансів вижити в неї буде ще менше.

Стас ішов і не помічав, як у нього на очах потрохи набігали сльози. Хлопець уже наближався до гори коробок біля міського ринку. Схлипуючи, малий підійшов до того самого картонного ящика, де він знайшов беззахисне звіря, і повільним рухом опустив туди тварину. Кошеня спокійно зішло з хлопцевих рук і почало здивовано розглядати свого, як йому здавалося, рятівника. Воно вже встигло прив'язатися до Стаса і тепер чекало, що він про нього потурбується. Хлопець знав це, тому виконати завдання ставало ще важче. Стас розумів, що він зраджує тварину і для кошеняти було б набагато ліпше, якби він його не зачіпав і обійшов стороною, не даючи йому марної надії. Розуміння цього ще більше поглиблювало відчуття провини, яке душило хлопця. Стас хотів завершити з усім якомога швидше; він, намагаючись не дивитися на знедолене звіря, піднявся і пошкандибав додому. Кошеня, помітивши, що рятівник його залишає, вибігло з коробки і, перебираючи своїми маленькими худими лапами, побігло за хлопцем навздогін. Стас повернувся і наразився на погляд двох наляканих очей. Хлопцеві стало нестерпно боляче і гидко. Гидко через свій вчинок і через те, що він робить не те, до чого його штовхають його внутрішні пориви. Йому навіть здалося, що в роті з'явився відповідний присмак. Стас ішов усе швидше і швидше, і в якийсь момент ходьба перейшла в біг, і він помчав щодуху. Він біг так, ніби тікав з охопленого полум'ям будинку, намагаючись вибратися назовні, бо кожен погляд малої тварини, що,

хоч і залишилася далеко позаду, все ж бігла за ним не здаючись, пік його не менше, ніж розжарена до синього вуглина.

Повернувшись додому, хлопець зустрів на порозі свого батька і, не сказавши йому ні слова, подався до себе в кімнату. Його огида переросла в таку рідкісну для нього злобу. Стас прагнув бути важливим хоча б для когось. Хлопець відчував потребу у взаємній приязні, він хотів когось любити і хотів, щоб бодай хтось, неважливо хто, любив його, навіть якщо це бездомне кошеня. І як малому було ставитися до людини, яка, мало того, що сама обмежувала його в тому, чого він так сильно потребував, так ще й перешкоджала спробам знайти це для себе самотійно?

Минуло чотири дні. Стас повертався додому зі школи. Хлопець, не поспішаючи, простував вулицею біля міського ринку. У нього був на диво хороший настрій, який трапляється, коли тривалу похмуру погоду перериває сонячний день. Яскраві промені били хлопцеві в обличчя, і він відвернув голову вбік. Раптом м'яка усмішка, зазвичай ознака внутрішньої легкості, полишила його обличчя, і Стас спинився. Під старим ринковим парканом лежав маленький чорний котячий труп, з привідкритим перекошеним ротом і роздертим черевом. Хлопець відчув, як огида та відповідний присмак повертаються до нього, і щоб не дозволити їм знову заволодіти собою, Стас відвернувся і подався геть.

7

У шкільні роки Максимові, попри його поміркований характер, інколи таки доводилося вступати в конфлікти. Коли його принижували, хлопець завжди захищав свою гідність, навіть якщо за це треба було

розплачуватися синцями від старшокласників. Часом це були одноразові сутички, які, відбувшись, втрачали свою актуальність, а бувало, подібні зіткнення переростали в довготривалу ворожнечу, яка виливалась у періодичні та регулярні бійки, аж поки одна з них не матиме серйозних наслідків. Саме така ворожнеча виникла між Максимом, коли він навчався в п'ятому класі, і старшим на 2 роки шестикласником Ігорем Аршинським. Еремітов і Аршинський влаштовували бійки, хоч би де вони зустрілися: на стадіоні, в коридорах школи чи просто в дворах багатоповерхівок.

Якось весняного дня, після закінчення занять, Максим з товаришами повертався додому через парк. В одного з хлопців із собою був м'яч, і він запропонував спинитися та зіграти у футбол. Стояла приємна сонячна погода, тож хлопці, довго не роздумуючи, погодилися.

Школярі розділилися на команди і почали гру. Еремітов не був вправним гравцем, тому його поставили на ворота. Та й на цій позиції користі з нього було мало. За кілька хвилин він пропустив два голи, а команда суперників напирала і ставало зрозуміло, що розгром уже не за горами.

— Можна з вами? — почувся голос у Максима за спиною. Хлопець впізнав цей голос і якусь мить не хотів обертатись, маючи надію, що це йому почулось. Але надія зникла, коли гра спинилась, і обидві команди повернули голови в бік Еремітова, позаду якого стояв Ігор Аршинський і два його однокласники. Серед гравців були й такі, що, на відміну від Максима, товаришували з Аршинським, тому пропозиція шестикласників була прийнята, і школярі заново поділилися на команди, щоб почати нову гру. Еремітов обмінявся поглядом зі своїм недругом, і обидва зрозуміли, чим закінчиться цей матч.

Коли м'яч потрапив до Аршинського, він впевнено повів його до воріт, які охороняв Максим. Еремітов вибіг назустріч і, наблизившись до нападника, кинувся на м'яча та схопив його обома руками. Аршинський мав достатньо часу, щоб зорієнтуватися, однак не спинився і, вдаючи, що цілиться по м'ячу, щосили заїхав ногою по кисті воротаря.

Оце і був той привід для конфлікту, якого чекали і який неминуче мав трапитись. Еремітов відкинув м'яча в бік і сповнений рішучості підійшов до шестикласника. Хлопці почали штовхатися, погрожуючи один одному. Після цього вони вступили у словесну конфронтацію з використанням найрізноманітніших синтаксичних структур, основу яких складала ненормативна лексика, і взагалі провели всю традиційну прелюдію перед бійкою, як це й водиться в подібних ситуаціях. Справа тепер була за рішучішим, за тим, хто розпочне це “священне дійство”, яке багато хто до кінця життя вважає універсальним способом розв'язання будь-яких конфліктів. Ним виявився Максим. Він щосили штовхнув свого недруга, той поточився і впав на землю. Піднявшись, Аршинський зі стиснутими кулаками кинувся на суперника. Інші школярі обступили хлопців і, зімкнувшись у коло, з цікавістю спостерігали за перебігом сутички. Для школяра немає нічого цікавішого, аніж бути свідком бійки, бачити, як точиться боротьба за місце в груповій ієрархії, розуміти, що після конфлікту, один із учасників колізії підніметься, а другий опуститься на сходинок нижче. Здатність вчинити фізичну розправу для хлопців довгий час вважається основним показником соціального статусу. В молодших класах особливо активні школярі навіть складають рейтинги, провокуючи конфлікти між однокласниками, щоб визначити, хто кому може “навішати”. Та найцікавіша

для спостерігачів — колізія з передісторією. Коли сутичці передувє низка подій, просякнутих ворожнечею. Саме тому хлопці з таким інтересом стежили за Аршинським і Еремітовим.

Максим зустрів випад суперника ударом ноги в живіт. Від поштовху Аршинський ступив крок назад та, швидко оговтавшись, накинувся на Еремітова і повалив його на землю. Далі бійка набула звичного вигляду: хлопці качалися по землі, намагаючись вдарити один одного будь-якою вільною кінцівкою, під збуджені крики глядачів. Максим був хоч і молодший, та все ж більший від Аршинського, тому в партері перевага була на його боці. Хлопець активно напивав, і шестикласник, полишивши спроби відбиватись та прикривши обличчя долонями, тепер просто старався уникати ударів свого суперника. Максим не спинявся, результат бійки став очевидним. Залишилося поставити крапку в цьому протистоянні. Еремітов звівся на ноги і налитими кров'ю очима вп'явся в пошарпаного Аршинського, який залишився валятися на землі. Юрба затихла, спостерігаючи за фінальним актом дійства. Аршинський забрав долоні з обличчя і глянув на Максима. Як тільки вони зирнулися, на обличчі Еремітова з'явився вираз люті — розширилися зіниці, зуби стиснулися, а ніздрі роздулися, і він щосили заїхав ногою в обличчя Аршинського. Той з криком схопився руками за лице, і з-під його долонь проступила кров із глибоко розсіченої брови. Шестикласники підбігли до свого товариша і почали його оглядати. Свідки бійки загуділи знову, ділячись один з одним своїми, ще свіжими враженнями від побаченого. Максим стояв мовчки, відходячи від адреналінового сплеску. Це був свого роду офіційний кінець ворожнечі, проте особиста неприязнь після таких подій залишається ще довгий час.

8

Як і будь-який інший школяр, у перші роки навчання Еремітов товаришував із багатьма своїми однокласниками. Та з плином часу список його друзів ставав дедалі коротшим. Хлопець мав геть інші інтереси, і йому не було цікаве товариство ровесників. Через це школяр, сам того не усвідомлюючи, з часом почав уникати будь-яких контактів з ними. Проте Максим не був цілковитий самотник. Він дружив зі своїм сусідом-однокласником Андрієм. Однак їхня дружба ґрунтувалася не на подібності характерів чи інтересів, а основою їхніх взаємин, як це дуже часто трапляється, була велика кількість спільно проведеного часу, що зумовлювалося сусідством. Максим ще з дитячого віку поводився доволі спокійно та розважливо, тоді як Андрій був дуже непосидючий та імпульсивний. Через це хлопці часто сварилися. Та, не маючи альтернативи, вони мирилися і поверталися до звичних стосунків. Еремітов не знав інших проявів дружби, тому довгий час вважав свої відносини з Андрієм її взірцем, попри і конфлікти, і розбіжності в інтересах, і відмінність характерів.

Минув тиждень після бійки з Аршинським. Максим повернувся зі школи, кинув рюкзак на ліжко, швидко пообідав та перевдягнувся. На цей день хлопець запланував подорож з Андрієм у сусіднє село, де було незаймане, поки що не помічене людьми джерело, яке він знайшов, катаючись у тих місцях, і яке хотів показати другові. Еремітов заздалегідь підготувався до мандрівки. В переддень він перевіряв стан свого велосипеда, змастив його, напумпував колеса і поскладав у рюкзак порожні пляшки, щоб набрати в них води. Хлопець гукнув тітці, що повернеться ввечері, й вибіг у двір. Погода наче підлаштовувалася під плани Максима. День був

теплий, сонячний, час від часу відчувалися легкі подуви вітру. Те, що треба, для довгої їзди. Схопивши велосипеда, збуджений школяр попрямував до Андрієвого будинку. Він натиснув кнопку на дверному дзвінку. Двері відчинилися, і на порозі з'явився Андрій.

— Ну як, готовий? — запитав Максим,

— Я... Це... Я не можу, — зам'явся Андрій.

— Як то “не можу?” Ми ж домовилися ще в понеділок.

— Я це... Мені нема як... Мені... Там треба дещо зробити. І це ... І я не маю як. Просто, я це... Я в понеділок не знав. Думав, буду мати час. Але це... не маю як. І це... — пробубнів Андрій, затинаячись.

— То ти не їдеш? — обурився Еремітов.

— Не їду. Ну, бо це...

— Ясно! Ну, як хочеш, — відрубав Максим

Він ображено відвернувся від друга, вийшов на дорогу, вмовстився на сидінні, піднатис на педалі й попрямував до пункту призначення сам.

Село розташовувалося недалеко і лежало в долині, тому дорога туди була майже скрізь з гори. Їхати було легко, і хлопець досить швидко добрався до місця. Він зліз з велосипеда, підійшов до джерела, вмовстився на камені поруч і задумався. Звісно, Еремітов розумів: усі слова його друга були простими відмовками, а справжньої причини, чому він не забажав їхати, Андрій озвучувати не хотів. Максим знав непевний характер свого друга, знав, що від нього можна чекати, але ці знання завжди заходили в конфлікт з його сліпою вірою в ідеал дружби. І зазвичай остання брала гору. Максим дуже часто закривав очі на незбалансованість їхніх з Андрієм стосунків. Він завжди допомагав другові, коли той просив, завжди був готовий підтримати і заступитися за нього, завжди пробачав образи з його боку, завжди

жертвував своїми особистими інтересами в ім'я їхньої дружби. Та Максим не помічав чи, швидше, не хотів помічати того, що робив Андрій зі свого боку. А він не робив нічого. З його боку віддачі не було. Еремітов згадав усі ті випадки, коли він кидав свої справи і відгукувався на заклик друга і ті кілька — так, усього кілька — разів, коли він запалював сигнальний вогонь, щоб привернути Андрієву увагу. Кожного разу вогонь догоряв непоміченим. І щоразу Еремітов виправдовував друга. Проте цього разу було інакше. Максимові не хотілося виправдовувати Андрія — і він відчував образу. Та це з ним було вперше, і хлопець почувався за цю образу винним.

Дорога назад була важча. Насамперед через те, що Максим тягнув на своїх плечах декілька літрів джерельної води, крім того виїжджати з села доводилося вже під гору. Тому добравшись до дорожнього знака, на якому була перекреслена червоною лінією назва села, хлопець втомився. Він зліз з велосипеда і далі пішов пішки. Настрій був не вельми. Мало того, що Максим був виснажений їздою, так ще й думки про Андрія ніяк не покидали його. Еремітов не вмів ставитися легковажно до того, що безпосередньо стосувалося його особистого життя. Будь-яка подія була для нього важлива, і він, по змозі, намагався проаналізувати її якомога детальніше.

Коли Еремітов проходив повз паркан, що відгороджував шкільний стадіон від дороги, він почув гамір гри, що долинав з футбольного поля. Серед збуджених вигуків Максим вловив знайомий голос. Хлопець спинився, поклав велосипеда на землю, скинув рюкзак, підійшов ближче і, ставши навшпиньки, заглянув за огорожу, щоб побачити, що відбувалося на спортмайданчику. На футбольному полі дійсно йшла гра. Максим почав роздивлятися гравців, шукаючи того, чий голос упізнав. Йому дуже хотілося помилитися. Але цього

разу він нічого не сплутав, одним з гравців і справді був Андрій. Максимів сусід бігав по полю, перегукуючись із членами своєї команди, і зовсім не було схоже, що в нього є якісь нагальні справи. Тепер Еремітов чудово розумів, що друг йому просто збрехав. Та брехня не була тим, що найбільше вразило хлопця того вечора. В команді Андрія нападником був ще один добре знайомий Максимові хлопець. Високий, темноволосий, худорлявий шестикласник із розсіченою бровою. І коли він, провівши успішну атаку, забив гол у ворота суперника, Андрій був перший, хто підбіг до нього, дав п'ять і поплескав по плечу, наче давнього друга. Це був той самий Аршинський. І це було те, з чим Максим найменше хотів зіткнутися, — зрада. Здавалося, нічого аж такого серйозного не відбулося. Ну, сказав Андрій неправду, серед школярів таке трапляється часто, бо більшість із них ще не знає ціни чесності та щирості. Ну, пограв Андрій у футбол із ворогом свого друга — може, такий спосіб проведення вільного часу був для нього ліпший від велоподорожі. Все це можна було б пробачити. Можливо, саме так і вчинив би будь-який інший школяр. Але Максим цього зробити не міг. Йому не вистачало тої частки легковажності, що слугує захистом для більшості людей, оберігаючи їх від розчарувань і зневіри. Кожна подія в житті хлопця була для нього важлива, тим паче, якщо ця подія впливала на таку сильну прив'язаність, як дружба. Максим не розумів свого стану, та хлопець точно знав одне: він ніколи не схоче знову відчувати те, що він відчував у той момент і робитиме все, щоб уникнути подібних переживань.

Еремітов, спершись на огорожу, ще деякий час з відчуттям глибокої образи спостерігав за своїм, уже колишнім, другом. Потім накинув на плечі рюкзак, сів на велосипеда і поїхав додому.

9

Стас сидів за столом у спальні й виконував домашнє завдання з математики. Сестра Софія вмостилася поруч і малювала в його чернетці. Математика — це та сфера знань, в якій хлопець завжди почувався впевнено. В математиці не замішані емоції й почуття, а правильні розв'язки завжди об'єктивні, єдино визначені й не залежать ні від того, хто веде розрахунки, ні від його оточення. Цього Стасові сильно бракувало в повсякденному житті. Він відчував, що заплутатися, втратити ясність чи зіткнутися із суперечностями в житті набагато простіше, аніж в математиці.

Хлопець спрямував усі свої думки на виконання завдання, та його зосередженість раз по раз переривав шум, що долинав з кімнати батьків. Стас не звертав уваги на той гамір, аж поки він не переріс у гуркіт. У школяра з блискавичною швидкістю з'явилися найрізноманітніші припущення, однак хлопець, як це часто буває в подібних ситуаціях, спинився на тому, яке він найменше хотів брати за правду і яке згодом все-таки виявилося істинним. Стас стривожено поглянув на сестру. Мала продовжувала малювати, її, здавалося, мало турбували звуки, що долинали із сусідньої кімнати, і те, що вони могли означати. Хлопець відклав ручку і насторожився. За мить до шуму домішалися звуки глухих ударів. Почувши це, Стас зістрибнув із ліжка, вибіг до вітальні, підійшов до спальні батьків і заглянув за двері. Перед його очима постала картина, яку не повинна бачити жодна дитина. Батько тримав матір лівою рукою за горло і притиснув її до стіни. На її правій щоці була велика синя пляма, очевидно від удару, а із лівої ніздрі текла кров. Вона пручалася і намагалася вирватись, але при цьому мовчала. Вона не кричала і нікого не гу-

кала, а лише знов і знов робила відчайдушні, та все ж невдалі спроби вислизнути з рук нападника. Та чоловік не послаблював своєї хватки. Його зіниці були розширені, ніздрі роздуті, а на лобі з правого боку пульсувала жилка. Це було обличчя, сповнене невгамовної люті. Такий стан назріває поступово, а проявляється миттєво і тому особливо небезпечний.

Стас кинув оком на материне обличчя і прочитав невимовний страх. Вона плакала, сльози витікали з кутиків очей, сповзали обличчям вниз по прорізаних зморшками траєкторії, змішувалися з кров'ю, що струмувала із носа, і скапували з тремтячого підборіддя на одяг і підлогу. Та, крім страху, у виразі її обличчя було ще щось. Щось відмінне від страху, щось химерно таємниче, те, чого хлопець розібрати не міг. Це була втома. Втома від постійної тривоги, від непевності, від переживань, від злиднів — від усього того, що жінці доводилося зносити день у день. Це була втома від життя. Такий стан — це своєрідна вітальня перед коридором, що веде до апогею відчаю, коли вже немає сил терпіти і боротися, коли кожна секунда існування не варта того, щоб її відбувати. Якби жінці в ту конкретну мить запропонували піти з життя, піти швидко і безболісно, вона, не задумуючись, прийняла б цю пропозицію. Хлопець не зміг розібрати материн відчай, але чудово бачив, як сильно вона налякана. На якусь мить Стас розділив її страх, його руки затрусилися, а сам він відчув неймовірно збудження. Це тривало лише якусь мить і відразу ж переросло в порив агресії. Хлопець піддався афектові. Він рвучко відчинив навстіж двері батьківської спальні і з глухим горловим криком, що прорвався крізь стиснені зуби, кинувся на батька. Якби в цієї події був сторонній глядач, він став би свідком сумного і моторошного видовища. Він побачив би жінку з переляканим, мокрим від

сліз, закривавленим обличчям, чоловіка з ненавистю в очах і в кожному русі, що чинив над нею розправу, і малого худорлявого хлопчика, що, накульгуючи, біг у їхній бік, щоб, як йому naïвно здавалося, вчинити акт справедливості.

Стас з розгону штовхнув батька, і той, намагаючись за щось схопитися, поточився й повалився на підлогу, зірвавши штори і скинувши зі стола вазу, яка від удару розлетілася на шматки прямо під ногами хлопця. Все затихло. Стас глянув на скалки вази, перевів очі на матір, потім на батька. Той лежав, спершись на руки, вираз люті на його обличчі змінився щирим здивуванням. Та подив швидко минув, жилка з правого боку лоба заппульсувала знову, і він почав зводитися. Стас повільно позадкував. Чоловік піднявся і, вп'явшись в хлопця поглядом, вигукнув:

— Ах ти малий хробак! — і посунув на сина.

Стас, не до кінця розуміючи, що відбувається, відступив кілька кроків назад. Мати, що стояла поруч, досі не могла оговтатися. Хлопець глянув на неї. "Що робити тепер", — читалося в його погляді. Та вона стояла мовчки, порожніми очами обводячи то чоловіка, то сина. До Стасової розгубленості почав домішуватися страх. Хлопець розвернувся і побіг до своєї спальні. Він вбіг у кімнату, зачинив двері й повернув ключа в замковій щілині. Софія досі спокійно сиділа на ліжку і малювала, не зважаючи на те, що відбувалося поряд. Верхня частина дверей до кімнати була засклена візерунковим склом, і Стас побачив, як зовні наближається темний силует. Батько смикнув ручку і спробував відчинити двері.

— Ти ще й мав зухвалість замкнутися! — прогрімів його голос.

Стас не відповів. Він стояв перед виходом зі спальні,

нервово дряпаючи нігтями підборіддя. Його руки трусилися, а сам він був до краю переляканий, бо знав, що трапиться, коли батько до нього добереться.

— Відімкни! Вже! — прокричав чоловік несамовитим голосом. Та хлопець не зрушив з місця. Запала тиша. Минула якась мить, і Стасові здалося, що загроза минулася. Та в цей момент пролунав звук битого скла. Чоловіча рука крізь розбите вікно у дверях тяглася до замкової щілини, намагаючи ключа. Хлопець не тямив себе зі страху, він схопився за руку, намагаючись перешкодити відчинити двері. Кілька секунд, які видалися для Стаса годинами, він тримав батька за передпліччя, щосили стараючись завадити йому відімкнути дверний замок, потім витягнув ключа зі щілини, пожбурив його в протилежний куток кімнати і відійшов від дверей. Батькова лють давно затуманила його розум. Він витягнув руку, ступив крок назад і щосили вдарив ногою по дверях. Залишки розбитого скла посипалися, а двері розчახнулися.

Без надії на порятунок Стас схопився за настільну лампу і, кілька разів погрозливо махнувши нею перед собою, наче зброєю, прокричав:

— Стій!

Та батька це нітрохи не налякало. Він спритним рухом вихопив знаряддя захисту із синових рук і пожбурив убік. Лампа розбилась і встелила підлогу битим склом. Мала Софія, що до цього мовчки спостерігала за дійством, почала голосно плакати, поглядаючи то на батька, то на брата. Та чоловік не зважав на злякане рюмсання дочки, він мав твердий намір покарати невдячного сина за, як йому здавалося, нечувану зухвалість. Однак тільки він підступив до хлопця впритул, як від дверей почувся голос:

— Що тут таке?!

У нього за спиною стояв Стасів дід. Батько оглянувся, потім лютим оком обвів сина, після чого розвернувся і рвучко вийшов з будинку, щосили гупнувши вхідними дверима. Він подався у найближчий бар, щоб цілу ніч провести в товаристві своїх братів у випивці.

Дехто із сусідів, для яких спостерігати за тим, як розгорталася драма життя сімейства Хомиків, було чи не найулюбленішою розвагою в їхньому одноманітному житті, почувши гамір, повиглядали з вікон, повисовували голови з-за огорож та з цікавістю проводили поглядом розлюченого чоловіка, в уяві домальовуючи загальну картину, намагаючись вгадати, що трапилося.

Стас стояв не порушно, втупившись у невидиму точку перед собою. Коли дід підійшов до внука і запитав, чи все нормально, Хлопець обняв його і заплакав. Старий стояв, поклавши руки йому на плечі, й відчував, як кожне схлипування малого відгукувалося в ньому глухим болем. У такі хвилини його терзала відповідальність за свого сина і за те, якою людиною той став.

Уночі малий мучився від кошмарів і двічі прокидався з криком. Перший раз йому снилося, що батько вбив його матір, а другий раз він бачив, як батько розправляється з ним. Те, що хлопець пережив того дня, залишило свій слід. Такі образи вриваються в дитячу свідомість раз і назавжди. Їх можна спробувати заховати чи замаскувати, та позбутися від них уже не вдасться ніяк.

— Петре, ти не правий, — сказав колега-далекобійник Стасовому батькові.

Саме такими словами часто починається конфлікт між чоловіками робітничого класу, які приспали здоровий глузд спиртним. Між ними зав'язується розмова, яка набирає одного з двох взаємопротилежних напрямків розвитку. Якщо їм вдасться досягнути стану, який можна назвати алкогольним взаєморозумінням,

тоді розмова помалу переллється в задушевну бесіду. Кожен відчуватиме в розмовнику братську істоту і буде готовий ділитися секретами та виливати душу. Як що ж не буде резонансу, то неминуче настане дисонанс. Лицарі чарки, самі того не помічаючи, стануть шукати один в одному те, що їх дратує або могло б дратувати. У своїй полеміці вони відразу ж перейдуть на особистості. І цей перехід має класичний шаблон, що починається словами: “Валера, ти не правий”, де “Валера” — це метасинтаксична змінна, замість якої підставляється ім’я опонента в дискусії. При такому розвитку подій конфлікт з великою ймовірністю закінчується сутичкою, де в хід ідуть міцні, мов криця, аргументи — кулаки. Після такого роду суперечки синяк під оком, розбита губа чи вибитий зуб означають те, що з протилежного боку були наведені досить вагомі аргументи. Того вечора останній з перелічених аргументів на свою адресу достав Стасів батько. Активне відстоювання своєї позиції його опонентом вартувало чоловікові кутнього зуба.

Над ранок голова сімейства Хомиків повернувся додому і заявив, що під час вчорашньої сутички Стас, використовуючи лампу як зброю, підняв руку на батька і вибив йому зуба. Стас знав, що він цього не робив, та все ж у нього виникали сумніви: “Може, я був наляканий і тепер не пам’ятаю?” — питав себе малий. За кілька днів, коли хлопець заспокоївся і зміг детально відтворити в голові всі події того дня, він з абсолютною впевненістю міг собі сказати, що його вини в батьковій стоматологічній проблемі не було. Однак це тільки більше збентежило хлопця. “Чому? Нащо він так робить? Він і так налякав мене до смерті, я кілька ночей прокидався від кошмарів. Навіщо йому зводити на мене наклепи?” — крутилося в Стасовій голові. Та відповісти на ці питання він так і не зміг. Коли хлопець звернув-

ся з цими питаннями до матері, та сказала, що він ще занадто малий, щоб таким перейматися, і йому треба просто про все забути. Проте Стас не міг викинути з голови того, що його турбувало. Він робив усе нові й нові спроби розібратися в цій проблемі, яка займала його ще досить довго, аж до події, що трапилася через півтора місяця.

10

Близько опівночі в будинку сімейства Хомиків пролунав телефонний дзвінок. У спальні батьків засвітилося світло, відчинилися двері й до вітальні млявою ходою увійшла Стасова мати. Вона із заспанним обличчям і напіврозплющеними очима, підійшла до телефона і почала намацувати слухавку.

— Так, — почувся її сонний голос.

Пронизливий звук дзвінка і метушіння матері розбудили Стаса. Двері до його кімнати були привідчинені, й він, піднявшись з ліжка, заглянув у щілину. У вітальні було темно, але смуга світла зі спальні батьків освітлювала бліде материне обличчя. Жінка кілька секунд мовчки слухала і заледве помітно кивала, та раптом її обличчя якось химерно скривилося. Вона поклала слухавку і, мов підкошена, звалилася на диван. Стас вийшов з кімнати.

— Мам'! — гукнув стривожений малий.

Жінка глянула на сина, і той занепокоївся ще більше, бо такою він свою матір ще ніколи не бачив.

— Помер... — прошепотіла вона. — Стас. Твій тато... — жінка прикрила долонями обличчя і заплакала.

Та плакала вона недовго і якось штучно, ніби робила це для глядачів. Через декілька секунд вираз суму на її обличчі змінив звичний вираз апатії та втоми. Мати

розповіла Стасові, що його батько їхав вантажівкою і розбився, не вписавшись в крутий поворот. Думки в голові хлопця понеслися з блискавичною швидкістю, як це буває, коли мозок спішить опрацювати якусь вкрай незвичну новину: “Але як? Я ж його вчора бачив, і з ним все було нормально.” Стас пробував собі уявити, як це сталося. Він згадав малого Олега і його усміхнене обличчя, коли той крутив педалі. Згадав, як за мить, за одну лише мить, усе змінилося. Згадав, як той із закривавленою головою непорушно лежав під бордюром і востаннє вдихав повітря. Напевно, так було і з його батьком.

Стас не знав, що відчувати, хлопця поглинув стан моторошної амбівалентності. Його батько, єдиний батько, якого може мати людина, помер. Усе. Його більше не буде. Але разом із цим зникнуть побої, зникне страх у сім’ї, зникне вороже ставлення, зникнуть постійні родинні конфлікти. Цей бік події, що трапилася, був вигідний для Стаса, і він це розумів. Проте хлопцеві було соромно за такі думки.

Матір Стаса відчувала схоже зіткнення емоцій. Вона розуміла, що смерть її чоловіка остаточно відкине той покрив звичайної сім’ї, під яким ховалося ядро вже давно зруйнованої родини, що весь час свого існування лише гнило, розкладалося і трухлявіло. Це дасть змогу нарешті визнати все, як є, оголити правду та перестати прикидатися. Крім того, Стасова мати ніколи не любила свого чоловіка, який так і не зміг прийняти свою соціальну роль з усією належною відповідальністю і необхідними обов’язками. Він не був тою опорою, на якій має триматися сім’я, він швидше був термітом, що цю опору підточує. Жінка це розуміла, проте вона не хотіла визнавати навіть для себе того, що раділа загибелі чоловіка.

Період між смертю і похованням зазвичай заповнюється різного роду метушнею та загальною, дуже часто лише вдаваною атмосферою смутку та спочуття, і все це пояснюється найнеспростовнішим аргументом: “так треба”. Так було й цього разу. Після завершення всіх підготовчих робіт залишалася лиш остання церемонія.

Чоловік лежав посеред церкви у труні, навколо якої, махаючи кадилом, ходив священик. Стас із задумою на обличчі, що не спадала, відколи він дізнався про смерть батька, стояв недалеко від домовини. Максим і Дмитро стояли позаду. Від самого ранку вони не відходили від Стаса ні на мить, хоч і не перемовилися з ним жодним словом. Хлопці були вірні своєму секретному ордену, освяченому смертю малого велосипедиста. Вони були поруч, але не займали свого товариша, бо розуміли, що йому треба переварити все те, що трапилося. А в Стасовій голові наростало обурення. Аж тепер у церкві, поглядаючи на неживе тіло, він спромігся дістати із нетрів свого розуму назовні те, що його турбувало, те, за що він був ображений на свого батька. Та як висловити своє невдоволення мертвому?

Покійника відвезли на кладовище. Коли хлопці прямували до могильної ями, де мала відбутися остання частина похоронного процесу, вони наткнулися на ще свіжу, обкладену вінками і квітами невеличку могилу. На плиті було ім'я — Олег Безух. Товариші переглянулися; Дмитро хотів був щось сказати, але в останній момент передумав, і хлопці попрямували далі.

Священик читав молитви, хористи співали, сивоголові діди й обв'язані чорними хустинами жінки, що обступили труну і яму, тихенько перемовлялися і час від часу хрестилися, а троє хлопців, які спинилися дещо осторонь від церемонії, непорушно стояли, поглядаючи то на домовину, то на людей довкола неї. Задума на об-

личчі передалася від Стаса Дмитрові з Максимом. Їхні дитячі розуми робили безуспішні спроби осмислити те, що відбувається. Покійника опустили в яму, кожен з присутніх кинув туди жменю землі. Стасів дід підійшов до внука, обняв його за плечі й сказав, що це вже все і пора вертатися. Хлопці розійшлися по домівках.

Тепер усе мало змінитися. І зазвичай Стас цього боявся, бо в його житті всі зміни були завжди в гірший бік. Та цього разу страху не було. Тепер хлопець був готовий зустріти невідоме майбутнє, бо чи не вперше за останні роки не відчував у ньому загрози.

11

Минав час. І звісно минав він не безслідно. Відколи Всесвіт вирішив завершити лінію життя малого Олега, Земля добігала довкола Сонця вже третє коло. У Стаса, Дмитра та Максима, які за цей період здружилися, й усіх їхніх однолітків почався етап розвитку, коли лічильник внутрішніх та зовнішніх метаморфоз зашкалює. Мілководний ставок гормонів раптом перетворився на бурхливе море. Анаболічні процеси набрали досі небаченої швидкості. Відбувався інтенсивний ріст усіх частин тіла, і на деякі з них хлопці поглянули зовсім по-іншому, відкриваючи для себе нові методи їх застосування. Кожен був незадоволений процесом свого перетворення, і небезпідставно. Тіло почало відрізнятися сильною диспропорцією, голос змінився до невпізнанності, погіршилася координація, а рухи стали вайлуватими та незграбними. Нестабільність гормонального фону доповнювала загальну картину неконтрольованими сплесками емоцій. Та разом із цим через ґрунт, на якому відбувалися всі ці зміни, намагався пробитися паросток самосвідомості, якому як вода було необхідне відчуття особистої свобо-

ди. Це було щось нове, геть незвичне, і для закріплення за собою права на нього учасники трансформації вдавалися до бунту та демонстраційної непокори. Вони бунтували проти всього, проти чого можна бунтувати, та головним ворогом, на їхню думку, безумовно, були батьки. Бо саме вони володіють контрольним пакетом акцій на механізми керування, і саме проти їхнього впливу борються насамперед.

Тут між Стасом, Дмитром і Максимом та їхніми однолітками була розбіжність. У жодного з трьох друзів не було того класичного архіворога, якими стають батьки для пересічного молодого повстанця. Максим був сирота, йому ніхто не вказував, і він нікому не підкорявся. Батьки Станева були далеко і жодним чином не керували хлопцем. А побита життям матір Стаса, на відміну від багатьох інших матерів, ніколи не прагнула до абсолютного контролю над своїм сином, і після смерті батька хлопець дістав повну свободу. Тож, будучи і так вільними, друзі не мали ярма, на звільнення від якого йшли б усі їхні сили. Це зближувало хлопців між собою, проте одночасно з тим заставляло їх почуватися відмінними від інших школярів, прирікаючи кожного з них на постійні пошуки об'єкта для сублімації в стінах школи та за її межами.

12

Дмитро, попри свої шкільні досягнення, ніколи не був хрестоматійним відмінником навчання. На це звертали увагу і його вчителі, і він сам. Але пояснити, яка особливість відрізняла хлопця від інших учнів з такою ж успішністю, ніхто не міг. Цією особливістю був неоднозначний характер Станева, який часто, стикаючись з авторитетною учительською думкою, генерував іскру.

В Дмитровому ставленні до представників педагогічного колективу раз по раз проскакував заледве відчутний відтінок непокори, і це створювало ефект непомітної, прихованої загрози, що змушувало ставитися до хлопця з певною насторогою. Вчителі відчували владу над кожним відмінником, бо їхня успішність прямо залежала від оцінок, та цей механізм влади не поширювався на Станева, який хоч і пишався оцінками у своєму табелі, та все ж поводився так, ніби він робить послугу вчителям, коли вивчає їхні предмети.

Через деякі зміни в роботі школи виникла потреба в реорганізації шкільних колективів. Учні восьмих класів були перерозподілені, і Станів потрапив у зовсім нове для нього середовище. У його новому класі не було старих товаришів, яких він звик бачити за партами на заняттях. Викладацький склад теж змінився, серед учителів Дмитра не залишилося майже нікого з тих, хто навчав хлопця раніше. Для будь-якого іншого відмінника це була б неприємна зміна, бо разом із нею втрачалися і репутація старанного школяра, і авторитет серед ровесників, і взагалі весь образ перспективного учня, який день за днем вибудовувався протягом попередніх років.

Та Станів розглядав своє нове становище зовсім по-іншому. Для нього це була можливість спробувати себе в нових ролях. Перед хлопцем відкрився широкий горизонт для різноманітних експериментів та досліджень, і це розпалювало в ньому інтерес та неабиякий ентузіазм.

Головною причиною Дмитрових шкільних успіхів були його вольові якості. Хлопець мав чималу внутрішню силу, яку треба було на щось направити, і через брак альтернативи він спрямував її на навчання. Та, виконуючи роль відмінника з незаплямованою репутацією, з часом він почав відчувати якусь відразу до сво-

го амплуа. Йому не подобалося лицемірство, до якого доводилося вдаватися, аби втримати свій статус; його дратувало розвішування педагогами ярликів; йому було неприємно спостерігати за очевидною необ'єктивністю оцінювання школярів. Та найбільше його зачіпала та непохитна впевненість у власній правоті, якою були набиті від п'яток по вуха учасники навчального процесу. Кожен учитель вважав, що його ставлення до учнів неупереджене, а оцінювання — справедливе, а кожен відмінник був переконаний, що всі його оцінки заслужені. Станів знав ціну оцінок у своєму табелі, і він бачив якими об'єктивними вони були.

В ті роки життя у Дмитра був лиш один критерій для всіх його дій та й взагалі всього, що відбувалося навколо. “Правильно” або ні. При цьому школяр навіть для себе не міг сформулювати, що таке “правильно”, звідки воно взялося, що означає і чому одні речі “правильні”, а інші — ні. Та хлопця це мало турбувало, і він на кожному кроці користувався своєю догматичною системою цінностей, в основі якої був цей розмитий критерій “правильності”.

З плином часу Дмитро помітив, що навчальний процес, який проходив у стінах його школи, почав здаватися йому все менш “правильним”. І наприкінці сьомого класу Станів твердо вирішив, щось змінити. Та що саме він буде міняти, і як він це робитиме, хлопець не знав. Крім того, хоч би якими твердими здавалися його наміри, важко було просто взяти і відмовитися від ролі, яку він грав уже сім років. І раптом хлопець неочікувано для себе потрапив у зовсім новий клас. Це було так, ніби Всесвіт прийняв від Станева заяву про відставку з поста відмінника. Дмитрові нічого не залишалось, крім як у відповідь на милість Всесвіту втілити в життя свій рішучий задум. Для того, щоб дослідити повну амплі-

туду коливань школярського становища, потрібно було побувати в умовах протилежних до тих, в яких він перебував досі. Так Дмитро перетворився з гордості школи на пряму протилежність — молодого революціонера, повстанця, що бореться із системою. Для того, щоб заробити статус відмінника, треба кілька років, репутація бешкетника здобувається за лічені тижні.

Є дуже поширена думка, що немає гіршої людини, аніж зрадник. З іншого боку, людиною найвищої моральності вважають того, хто вийшов з порочності і прийняв доброчесність. Така людина часто стоятиме вище в очах інших людей, аніж той, хто ніколи не оскверняв себе порочними діями. Кожен може зауважити в собі такий погляд на речі, коли зверне увагу на своє ставлення до персонажів літературного твору чи кінофільму. Якщо в сюжеті є дві ворожі сторони, і котрийсь із героїв перейде від протагоніста на бік антагоніста, він одразу ж починає сприйматися, як найбільший негідник історії. Такий персонаж викликатиме більшу антипатію, аніж головний лиходій. Точно така ж ситуація з героєм, що залишить ряди сил антагоніста і перейде на бік протагоніста. Він одразу ж викличе прихильність та симпатію і легко зможе перебрати в головного героя статус улюбленця. В реальному житті відбувається схоже. Той, хто вів життя негідника, а потім виправився, у значної більшості людей викликатиме сильнішу приязнь, аніж той, хто завжди був порядною людиною. Як і того, хто з якихось причин став поганцем, вважатимуть гіршим від того, хто завжди був поганцем. Саме завдяки цій особливості сприйняття Дмитро дуже швидко став найбільшим ворогом педагогічного колективу (бо хоча склад учителів, що проводили заняття в Дмитровому класі, змінився, всім було відомо, що хлопець попередні сім років був круглим відмінником). Не минуло й

чотирьох місяців від початку навчання, як Станева вже вважали головним порушником дисципліни у класі.

Та, попри свій новий статус, лідерські здібності Дмитра нікуди не ділися. Він міг і далі впливати на своїх однокласників і робити так, щоб життя класу плило в тому річищі, яке обирав хлопець. І Станів використовував це в своїх інтересах.

13

Дмитрові однокласники час від часу влаштовували собі загальноколективні, самовільні вихідні дні, коли всі учні класу підіймалися і непомітно покидали школу. Таке ставалося вкрай рідко, та все ж бували дні, коли весь клас поглинав настрій загального небажання сидіти на заняттях. Зазвичай це відбувалося весною, коли після похмурих зимових днів сонце, що так зненацька вигулькувало з-за хмар, починало різко поліпшувати настрій. В таких умовах думати про навчання ставало досить важко.

Школяр, що намірився втекти з занять, здатний продемонструвати неабияку кмітливість і неймовірну винахідливість на своєму шляху до свободи. Найдосвідченіші шпигуни позаздрили б умінням пересічного учня невидимою тінню прошмигнути по коридорах школи, пробратися непоміченим під вікнами учительської та кабінету директора і не натрапити на очі жодному працівникові школи, що знає його в лице. Щоб перехитрити ворожі сили, які завжди на сторожі, і втілити свій задум у життя, інколи доводиться вдаватися до різноманітних творчих способів, що можуть здивувати навіть досвідченого інженера-винахідника. Воістину, в людині є величезний потенціал, потрібен лише мотив, щоб реалізувати його.

Найбільша проблема, з якою стикається школяр у своїх спробах сачканути, — те, що коли учня, який покидає школу до закінчення занять, помітять з рюкзаком на плечах, одразу ж почнуть бити тривогу. Тому перше, про що потрібно потурбуватися, — це знайти непомітний шлях для свого рюкзака. Тут є декілька рішень, які завдяки високій ефективності та багаторазовим випробуванням на практиці встигли здобути собі популярність. Серед них: викинути рюкзака у вікно; по частинах винести весь вміст свого рюкзака, а його самого заховати під верхнім одягом; дати рюкзак знайомому, що не навчається в цій школі, і попросити підсобити. Та якщо жоден спосіб не підходить, то завжди можна залишити своє навчальне приладдя в класі: врешті-решт завтра знов будуть заняття, і його знову доведеться тягнути до школи.

Одного теплого весняного дня, коли сонце через великі вікна закидало фотонами весь клас, прозвучала пропозиція влаштувати собі вихідний день, залишити всі речі в класі й піти на прогулянку до міського озера. Дмитро мовчки сидів за своєю партою, не протестуючи проти пропозиції і не підтримуючи її. Він спостерігав, як бажання пропустити заняття потрохи полонить учнів, підкоряючи собі найупертіших із них. За кілька хвилин уже ніхто не заперечував, і всі були готові здійснити цей план. У цього задуму не було єдиного автора, просто один з учнів озвучив те, що й так у багатьох крутилося в голові. Не було й організатора, бо цю роль на себе взяли весняне сонце і провоковані ним лінощі. Ніхто не керував школярами, та все ж вони діяли надзвичайно організовано та злагоджено, один за одним покидаючи подвір'я школи. Вже через п'ять хвилин весь колектив повним складом прямував у бік парку над озером, де учні вирішили провести цей день. Дмитро йшов у на-

товпі, перекидаючись репліками зі своїми однокласниками, і в його голові назрівав поки що нечіткий задум, як можна перевірити “правильна” чи ні та роль, на яку він проміняв свій статус відмінника. Прогулянка видалася на диво вдалою. Школярі розмовляли, веселилися, жартували, грали в командні ігри. Учні й не помітили, як минув ранок і настала обідня пора, коли закінчуються заняття, на цьому однокласники попрощались одне з одним і з гарним настроєм розійшлися по домівах.

На наступний день Дмитро був перший, хто прийшов до школи. Він сидів за партою і прокручував у голові свій задум. Відколи в нього виникла ця ідея, хлопець ні на хвилинку не переставав про неї думати. Ще звечора школяр усе гарно обмірковував, прояснивши для себе, чого саме він хоче добитися.

Його юний розум поділив учасників навчального процесу на дві категорії: “вони” і “ми”. До категорії “вони” належала більшість педагогічного колективу, а також ті учні, що їм потурали і підтримували їхню політику. До іншої категорії, “ми”, хлопець відносив тих, хто страждає від різного роду несправедливості з боку “їх”. Станів мислив у край категорично, для нього цей поділ був дихотомічний і не допускав наявності якихось інших сторін. Модель хлопця була приблизно така:

$$A \cup B = U,$$

$$A \cap B = \emptyset,$$

де A — це “вони”; B — “ми”; U — всі учасники навчального процесу.

Можна було бути або з “ними”, або з “нами”. В очах Станева те, що відбувалося в стінах школи, було протистоянням цих двох груп, схожим на класову боротьбу між буржуазією і пролетаріатом. Дмитро вважав, що раніше він був представником буржуазії, себто належав до групи “вони”, тепер же, усвідомивши хибність

своїх поглядів, він перейшов на іншу сторону і з гордо піднятою головою почав боротися проти несправедливості й тиранії, захищаючи права знедолених “нас”. Бувши з “ними”, Станів вирішив для себе, що “їхня” діяльність “неправильна”, а отже діяльність “нас” мусить бути “правильною”. Тобто:

$$Z = U \setminus Y,$$

$$Z = A \Rightarrow Y = B,$$

де Y — це “правильна” сторона; відповідно Z — ні.

Через притаманний для його віку максималізм Станів був переконаний: усе, що було “правильне”, не могло мати ніяких пороків і недоліків. І як тільки такі виявлялися, хлопець одразу ж вносив корективи в свою систему цінностей.

Дмитро знав, що відсутність на заняттях усього його класу напередодні ніяк не могла залишитися непоміченою. Він розумів, що сьогодні доведеться вислуховувати нотації і докори від керівництва школи. Обов’язково прозвучать такі фрази, як “ще такого класу в нас не було” і “протираєте штани”. І ще Станів знав, що під час усіх цих напоумлень неодмінно виникне питання: “Хто все влаштував?”. Саме цього питання хлопець і чекав.

Учні вже посходились і повсідалися за своїми партами. Пролунав дзвінок, і всі затихли. Через хвилину до класу зайшов Валерій Ярославович, учитель географії, що мав проводити заняття, а з ним немолода низькоросла коренаста жінка, завуч школи, Тетяна Ігорівна. Розпочалася довга та нудна лекція про те, як же погано вчинили учні, пропустивши заняття. Дмитро не зважав на її слова, він розглядав своїх однокласників і помічав чітку закономірність. Ті, хто належав до категорії “вони”, напускали на свої обличчя вираз сорому, опускали очі і взагалі старалися показати, як їм ніяково за

вчинене. Представники ж іншої сторони, навпаки, не відчуваючи й близько докорів сумління, своєю мімікою демонстрували абсолютну байдужість до слів завуча.

— Ну то хто це придумав? — нарешті запитала Тетяна Ігорівна.

Дмитро відчув дивне хвилювання. Він точно знав, що робити йому, та з приводу того, що буде далі, в нього були сумніви. Станів піднявся і твердим голосом відповів:

— Я!

Тихенький фоновий шум враз припинився, і тепер усі сиділи мовчки, зацікавлено зиркаючи на Станева. Хлопець стояв непорушно і відчував, як прискорюється його серцебиття: “Ось ця мить! Авторство задуму і втілення його в життя не належать мені, й усі навколо це знають. Зараз однокласники заступляться за мене і скажуть, що єдиного відповідального немає, і вина лежить на всіх. Я доведу собі, що та сторона, до якої я долучився, “правильна”. Адже “ми” завжди дотримуємося найшляхетніших принципів і не допускаємо ніякої несправедливості.” Та ніхто не сказав ні слова. Тетяна Ігорівна знала про неформальне лідерство й організаторські здібності Станева, тому взяла зухвале зізнання школяра за правду. Дмитро стояв в очікуванні, завуч, заледве не задихаючись від люті, висварювала його, погрожуючи відрахуванням зі школи, учитель географії Валерій Ярославович підтакував, а клас і далі мовчав: “Чому ніхто нічого не каже?”. Хлопець не слухав того, що йому говорили і розгублено оглядався по боках; ззираючись з котримись зі своїх однокласників, він не бачив на їхніх обличчях ні сорому, ні здивування, ні тривоги, ніби все відбувалося саме так, як мало відбуватися. Коли Станів із завучем виходив з класу, щоб попрямувати на аудієнцію до директора, у нього ще жевріла на-

дія. Дмитро переступив поріг, спинився і оглянувся на своїх однокласників, які мовчки проводили його очима, потім зітхнув і розчаровано похитав головою.

— Давай-давай, Станів! Рухайся! — почувся з коридору голос Тетяни Ігорівни.

Дмитрові добре дісталося за його експеримент. Нікого не хвилювало, що ніхто не силував школярів до того, що вони зробили, ніхто їм не приставляв дуло до скроні, і вина за вчинок усього класу не може лежати на одному учневі. Після довгої лекції від завуча він вислухав, ще по одній від директора і класного керівника.

Після цієї події Станів перестав конфліктувати з учителями, він спокійно сидів на заняттях, мало з ким говорив і взагалі притих. Керівництво школи відчувало в цьому свою заслугу. Воно пишалося своїми діями і тішило себе думками на штиб “ми його присадили”. Та причиною раптової зміни настроїв Дмитра було зовсім не це. Хлопець уже давно перестав зважати на докори та вичитування з боку педагогічного колективу, для нього вони не мали жодного значення. Станева турбувало те, що він знову зіткнувся з проблемою переоцінення цінностей. Та тепер усе було не так однозначно, як першого разу. Раніше були “ми” і “вони”. Одні “правильні”, інші — ні. Належати до “них” видавалося “неправильним”, а отже треба було пристати до “нас”. Що Станів і зробив.

Тепер же перед Дмитром була складна суперечність, розв’язати яку в нього ніяк не виходило. Виявилося, що “правильно” не чинить ніхто: ні “ми”, ні “вони”, і це викликало у хлопця потребу розібратися на чиєму ж боці тоді правда, в існування якої він так твердо вірив. Тобто:

$$Z = U \setminus Y \Rightarrow Y = U \setminus Z.$$

Раніше Станів думав, що $A=Z$, та виявилося, що $A \subset Z$, так, як і $B \subset Z$.

Випливає, що $Z = U \Rightarrow Y = \emptyset$.

Але хлопець був впевнений, що $\exists x \in Y$.

Ця проблема похитнула основу його системи переконань. Вона приводила Дмитра до нерозв'язної суперечності, яку не можна було подолати, не відмовившись від попередніх поглядів на речі. Станів втратив рівновагу і був змушений шукати нову опору, що дозволить її відновити.

14

В якій кімнаті мешкати ліпше: в тій, де є одні двері чи у прохідній, що має кілька входів та виходів? У кімнаті з єдиним входом завжди спокійніше, там простіше підтримувати порядок, безпечніше зберігати цінні речі. А щоб перестати приймати гостей, потрібно зачинити лиш одні двері. Той, хто вибирає для себе таке житло, прагне уникати метушні. У такого мешканця є коштовні речі, якими він дорожить і які боїться втратити, через це він не впускає до себе кого попало. У того ж, хто вибрав собі за помешкання прохідну кімнату, зовсім інакше ставлення: “Заходьте, хто хоче, беріть, що хочете! У мене тут немає нічого цінного”, — такий мешканець без розбору відчиняє двері перед кожним гостем, який побажає навідатися до його житла. Максим належав до тих, хто віддає перевагу затишним, добре освітленим кімнатам з єдиними невеличкими дверима, які дуже рідко бувають відчиненими і більшість часу замкнені зсередини.

Еремітов так само, як і Станів, потрапив у новий клас з новим педагогічним складом. Та для Максима загалом нічого особливо не змінилося. Через те що колективи школярів і вчителів були для нього лише фоном, на якому проводилися заняття, то хлопець швидко

звикся зі змінами. Тепер йому було навіть легше. Раніше, коли Максим переставав спілкуватися з однокласниками, з якими товаришував у молодших класах, вони починали ставитися до нього вкрай вороже. Через це хлопцеві доводилось підтримувати які-не-які товариські стосунки з ними. Тепер старих приятелів у класі не було, Еремітова ніхто не зачіпав, і він міг поводитися так, як йому подобалося.

Максим володів твердим розумом і послідовним мисленням. Його відповіді на заняттях істотно різнилися від відповідей однокласників, вони завжди були грамотно побудовані й мали чітку структуру. Еремітов досить багато часу проводив за книжками. Він читав набагато більше від середнього восьмикласника. Через це в нього був великий, як на його вік, словниковий запас, що добре послужив йому в здобутті репутації інтелектуала. Та, попри все це, Максим не був відмінником. Першою і головною причиною було те, що він цього не хотів. Адже незалежно від характеру і особистих бажань у відмінника завжди більше обов'язків перед учителями і однокласниками, аніж у простого учня, а Еремітова обтяжували навіть ті обов'язки, які в нього вже були, і він ніколи не прагнув мати ще. Крім того, йому не вистачало певних якостей, без яких не можливі щорічні похвальні листи, а згодом і золота медаль. По-перше, Максим не любив насильства над своєю волею. Він ніколи не змушував себе вчитись. І неважливо, чи завтра просте заняття, чи контрольна, якщо йому було нецікаво читати про Нідерланди у складі іспанської монархії, він не читав. А на улюблене зауваження вчителів “можеш, але не хочеш” школяр лиш знижував плечима. По-друге, Максим зневажав усякого роду задобрювання, до яких доводиться вдаватися, щоб завоювати симпатію вчителів. Хлопець з презир-

ством ставився до підлабузників, вважаючи кожного з них безпринципним нікчемою. Через такі погляди сам він обходив десятою дорогою все, що навіть віддалено могло скидатися на будь-якого роду лестощі.

Взагалі Максим ніколи не сприймав школу серйозно. Для нього відвідування занять було однією з повинностей, що йому нав'язало середовище, в якому він зростав. Хлопець не був повноцінною частиною класного колективу: він не брав участі в драмах, які розгорталися між школярами на заняттях і перервах; не відвідував позакласних заходів; не дружив з кимось; не дружив проти когось і завжди тримався осторонь. Еремітов дуже скептично ставився до життя школярів, їхніх цінностей і проблем. Кожного разу, коли хтось з його однокласників влаштовував колотнечу через низьку оцінку, хлопець відчував до цього учня зневагу. Коли ж ставалося навпаки, і учень тішився високим балом, Максимові ставало смішно, такий учень був йому схожий на песика, який виляє хвостом через те, що його щойно похвалив хазяїн. Багато з того, з чим Максим стикався в стінах школи, він вважав украй безглуздим і навіть смішним: стелажі з рефератами, що припадають пилюкою і яких ніхто не читав і ніколи не читатиме; регулярні лінійки, що збирали невідомо для чого і на яких кожного разу говорили одне і те ж; недолугі виховні години, на яких невмілі педагоги-вихователі замість того, щоб розв'язувати класні конфлікти, ще більше їх розпалювали. Еремітов знав, що після закінчення школи він, на відміну від багатьох учнів, геть не буде за нею сумувати.

Поза школою дні Максима були наповнені звичними для нього заняттями. Він гуляв, читав, займався домашніми справами та проводив час із Дмитром і Стасом, які тепер були його єдиними друзями. Після історії з Ан-

дрім Максим довгий час дуже насторожено ставився до своїх дружніх стосунків із хлопцями. Через свою помисливість Еремітов ловив себе на думці, що коли він сильно до них прив'яжеться, вони зроблять щось, що змусить його знову почуватися зрадженим. Та таке ставлення не було виправдане. І Дмитро, і Стас були того штибу людьми, які ні до чого не ставилися легко-важно, вони, як і Еремітов, сприймали всі свої обов'язки вкрай серйозно і не були здатні на якийсь бездумний вчинок, що міг би поставити під загрозу їх з Максимом дружбу. Тож, проводячи з ними час, Еремітов помічав їхні чесноти та дедалі більше їм довіряв.

15

Після смерті Стасового батька ситуація в сім'ї Хомиків дещо стабілізувалася. Звісно, втрата одного з годувальників не могла не позначитися на житті родини. Довелося трохи затягнути пояси. Але разом з тим припинилися регулярні сімейні конфлікти і сварки. Сім'я стала згуртованішою. Стасова мати стала проводити багато часу з дітьми, вона почала усміхатися. Сестру Софію все рідше мучили головні болі. Дід перебрався жити до онуків, він відчував вину і відповідальність за свого сина і тепер, як міг, допомагав єдиній рідні, що в нього залишилася. Він старався замінити дітям батька, і хоч через вік та слабкий характер у нього це не дуже виходило, Стас та його мати були старому за це дуже вдячні. На материну мізерну зарплату і ще меншу дідову пенсію прожити було вкрай важко. Стас розумів це і старався всіляко допомагати старшим. Він узяв на себе багато обов'язків по домашньому господарству і виконував їх з неабиякою наполегливістю, витрачаючи заледве не весь свій вільний позанавчальний час. Хло-

пець став впевненішим у собі, бо почав відчувати себе потрібним. А разом із впевненістю прийшла віра в те, що всі найгірші негаразди тепер позаду.

Та не всі аспекти життя хлопця були на стадії піднесення. Врівноважуючи поліпшення сімейного становища, ситуація в школі стала ще гіршою, ніж раніше. Коли настала пора статевого дозрівання, стиль життя Стасового класу різко змінився. В обіг увійшли вульгарні та грубі жарти сексуального характеру. Дотеп, в якому жодним чином не згадувалися статеві органи або будь-що, що хоча б опосередковано пов'язане з процесом їх використання для відтворення собі подібних, вважався нестерпним й інколи навіть піддавався осудові. В дискусіях, що точилися в класі, дуже часто використовувався принцип копуляційного редукаціонізму, користуючись яким, будь-яку розмову можна було звести до балачок про секс. Натяк на належність до сексуальної меншини вважався найгіршою образою і здебільшого був вагомим приводом до бійок, які час від часу збурювали клас. Тих же, хто не міг за себе постояти, нагороджували різноманітними образливими прізвиськами. Зрозуміло, яку кличку дістав хлопець із таким прізвищем, яке мав Стас. Коли хтось із ровесників звертався до хлопця, він завжди до імені додавав прізвище, змінюючи першу літеру і вдаючи, що зробив це ненавмисно. “Ей! Гомик, е-е-е... Хомик...”, — допікали однокласники, не стримуючи сміх і не зважаючи на зауваження вчителів. А найзухваліші з них, ті, що вважали себе лідерами колективу, дозволяли собі неприховане знущання. Вони називали хлопця “Одноногий гомик”.

Одного березневого дня, досиджуючи останнє заняття, Стас почув приглушений сміх, що долинав із задніх парт. Зазвичай хлопець на це не звертав уваги, бо знав, що тамтешня публіка не могла спокійно висидіти

жодного заняття і мусила якось себе розважати. Проте цього разу Стас відчував на собі їхні пильні погляди і зрозумів, що був частиною їхнього поточного плану боротьби зі своєю нудьгою. У Стаса вмить виникло передчуття якоїсь неприємності. Він не вперше ставав об'єктом різноманітних жартів, проте кожного разу його однокласники вигадували нові витівки, і передбачити, що вони придумують на цей раз, було практично неможливо. І саме цей стан очікування невідомого був для Стаса найнеприємнішим. Якби він знав, що винахідливі хлопці із задніх парт задумали цього разу, то міг би підготуватися, налаштуватися, проте він цього не знав і лиш губився в здогадах, час від часу обертаючись і намагаючись зрозуміти, що ж його чекає після заняття.

Пролунав довгоочікуваний дзвінок, який сповіщав про закінчення останнього, шостого, заняття і вимучені черговим навчальним днем учні почали підійматися з-за парт, складаючи до рюкзаків свої зошити та підручники. Стас не поспішав вставати і, сидячи на своєму місці, мовчки спостерігав за класом.

— Хомик! Не йдеш додому? Будеш тут ночувати? — раптом почулося в нього за спиною.

Стас обернувся і зирнув на своїх однокласником Романом.

— Зараз іду, — відповів він, кладучи навчальне приладдя до свого старого рюкзака і безуспішно намагаючись застібнути блискавку, яка заїдала.

— Яке ж ти чахле, Хомик! Ти навіть сумку закрити не годен, — сказав один з хлопців у Романа за спиною, викликавши цим у своїх товаришів в'їдливі посмішки.

— Знаєш, Хомик, ми тут пробували себе в живописі, хочеш подивитися? — запитав Роман і, не дочекавшись відповіді, поклав на Стасів стіл аркуш паперу, на якому, попри авторів убогий хист до малювання, можна було

розібрати двох людей під час статевого акту. Зверху був напис “ГХомики”, трохи нижче — вказівники “Стас” і “його сестра” зі стрілками, що вказували, де хто зображений.

— Ну так, Хомик, тобі ж, крім твоєї бахнутої сестри, ніхто ж не дасть... — почав свою, вочевидь, заздалегідь підготовану, промову Роман.

Стас відчув, як у нього затрусилися руки і підборіддя, а горло стиснулося від раптового спазму. Хлопець на якусь мить уявив, як він дістає гострого циркуля і з розмаху встромляє його в горло своєму однокласникові, після чого спостерігає, як той, захлинаючись кров'ю, корчиться в передсмертній агонії. Та, доклавши неабияких зусиль, Стас опанував себе, бо добре знав чого прагнуть його однокласники. Він, покинувши блискавку, що все ніяк не піддавалася, схопив відкритий рюкзак двома руками, піднявся і, не дивлячись на своїх кривдників та не кажучи ні слова, побіг до виходу.

— Ти не подумай, ми розуміємо, кожен крутиться, як вміє. Але все одно цікаво, яка почвара могла б у вас вродитися. Тупа і однонога, чи як? — кинув йому вслід Роман.

Розчаровані певною мірою тим, що все відбулося так швидко, та більше тим, що їм не вдалося розпалити конфлікт, який дав би можливість познущатися над їхнім однокласником ще й фізично, хлопці зім'яли малюнок і розійшлися по домівках.

Наступного дня, прийшовши до школи, Стас побачив, що вся його парта розписана образливими словами, непристойними фразами з його прізвищем і бідно римованими вульгарними віршами. Він обвів оком однокласників. Частина з них із самовдоволеними посмішками уважно спостерігала за реакцією хлопця. Стас відчув, як йому до горла підкочується клубок і стає

важко дихати. Він заледве стримував сльози, що почали навертатися на очі. Стас знав, що якщо він видасть те, як його вразила зневажлива витівка однокласників, це буде їхнім тріумфом. У Романа на парті лежав маркер, яким, очевидно, виконано більшість написів. Стас помітив це і підійшов до хлопця. Доклавши титанічних зусиль, щоб стриматись і не дати волю своїм емоціям, він на величезний подив своїх однокласників заговорив розміреним спокійним тоном:

— Нащо ти це зробив? Чим я перед тобою завинив?

— Ти... Ти мене нервуєш! — відповів Роман, якого здивував такий жест з боку жертви витівки, і разом з тим розізлило те, що йому знову не вдалося добитися свого і роздратувати Стаса.

— Я тебе нервую? Але чим? Ми ніколи навіть не розмовляємо. Чим я тебе нервую? — продовжив хлопець, не втрачаючи самовладання

— Ти не тільки мене нервуєш. Ти вже всім набрид. Кульгаєш тут перед усіма, муляєш очі! — прошипів роздратований Роман, який, очевидно, сам ніколи не питав себе, чим йому не догодив його однокласник. Часом дивує, скільки ірраціональної злості може бути в людині, тим більше в людині, що ще не встигла дістати серйозних стусанів від життя і не має вагомих приводів для гніву.

Стас, зрозумівши безглуздість діалогу, повернувся до своєї парті і заходився відчищати її від написів. Закінчивши, він, не перемовившись ні з ким жодним словом, похнюпившись досидів до кінця занять. Коли навчальний день підійшов до завершення, хлопець, за своєю звичкою, дочекався, поки в класі не залишиться нікого, крім чергових, потім спакував навчальне приладдя та подався до виходу. Він шкандибав шкільними коридорами, поглядаючи через великі вікна у двір та

спостерігаючи за школярами, що розбігалися по домівках. Хлопець підійшов до сходової клітки і побачив там трьох своїх однокласників — Романа та ще двох його посіпак, які розмовляли з двома старшокласниками. Стас знав тих старшокласників; вони, як і Роман, були далеко не найчемніші учні у школі.

Стас швидко оцінив ситуацію і зрозумів, що йому ліпше не попадатися на очі тій ватазі. Хлопець обережно розвернувся і сподіваючись, що його не встигли побачити, швидко пішов до сходів в іншому крилі школи. Проте один з Романових товаришів помітив Стаса і кивнув на нього решті хлопців.

— Що, то він від мене тікає? — обурився Роман, так наче Стас якось образив його своєю обережністю. — Ану, давайте-но до другого поверху, ми його там перепинимо.

Всі учасники товариства зійшли на поверх нижче та хутко помчали до протилежного крила, щоб не дати кульгавому хлопчині вийти зі школи.

Стас, ні про що не підозрюючи, спускався сходами, уважно дивлячись собі під ноги (через різну довжину ніг йому було дуже незручно ходити сходами). Коли він минув марш до другого поверху, у нього за спиною з'явилася Романова рука і смикнула його зі сходової клітки в коридор. Від несподіванки Стас поточився і звалився на підлогу.

— Я кожен раз дивлюся і кожен раз дивуюся, який же ти рахітний, Хомик, — вкрай зневажливим тоном промовив Роман, на що вся ватага розреготалася, — слухай, а з якого це дива ти від мене тікаєш? Га?

— Я... я не тікаю. Чому я тікаю? Я просто йшов додому, — відповів Стас, підіймаючись з підлоги.

— Ага! То ти ще й думаєш, що я сліпий і дурний.

— Нічого такого я не думаю.

— Ну як не думаєш? Думаєш. Сліпий, бо не побачу, як ти тікаєш, а дурний, бо повірю в те, що ти ото зараз морозиш.

— Я ж нічого не казав і нічого не робив, — розгубився Стас. — Що ти взагалі від мене хочеш?

— О! Дивіться, ще має зухвалість огризатися.

Двоє старшокласників посміхнулися. Стас похнюпився і вже збирався йти, але Роман спинив його схопивши за ручку рюкзака:

— Нічого собі! Хомик, ти припух? Я з ним говорю, а він собі розвернувся і йде. Це скільки треба нахабства мати.

Стас не відповів і лиш смикнувся, спробувавши вивратися від нападника, проте від цього руху лямки злетіли з його плечей, і рюкзак залишився в руках у Романа.

— О, добре, зараз пограємо в собачки. Хомик, ти будеш сукою, — зі злобою в голосі проговорив заводій.

Один із старшокласників двічі плеснув долонями і підняв догори руки, мовляв “давай пас”, і Роман жбурнув йому рюкзак. Проте, на велике розчарування всієї ватаги, Стас не почав бігати між хлопцями, що його оточили, та не намагався повернути те, що в нього відібрали. Він обвів усіх сумним поглядом, і подався до сходів. Та варто було йому ступити кілька кроків, як Роман вихопив рюкзак з рук старшокласника, який його тримав, і, замахнувшись, щосили пожбурив ним Стасові у спину. Кульгавий хлопець зойкнув, зіщулювся; після чого, не підіймаючи очей, повернувся, взяв рюкзак і пошкандибав далі.

— Що ти сказав!?! — крикнув йому вслід Роман.

Стас не відповів. Роман підбіг до нього, загородив йому дорогу і крикнув знову:

— Я питаю: що ти сказав!?!

— Нічого! Нічого я не сказав. Що ти від мене хочеш?!

З останнім словом Стас відчув сильний удар в сонячне сплетіння і зігнувся, схопившись за живіт.

— А то тобі, щоб не думав, ніби розумніший від інших.

Роман дав знак своїм товаришам і вся ватага подалася геть, нарешті полишивши хлопця, з якого вони познущалися на рівному місці.

Подібні акти цинічного глузування та знущання траплялись у Стасовому класі регулярно. І перед усім цим він був беззахисний, не було кому за нього заступитися. Його дід, хоч і любив внука, та все ж був надто старий і недужий, щоб іти розв'язувати подібні проблеми, а турбувати хворобливу матір, яка і без того вживала забагато заспокійливого, можна було лише у крайньому разі. Стас це чудово розумів і вдома ніколи не скаржився на шкільні знущання. “Ну, Стасе, як школа?” — питали його, коли він приходив додому. “Ну, все як завжди. Купа всіляких контрольних і атестацій,” — відповідав хлопець, стараючись сказати це якомога веселішим голосом.

У Стаса нарешті з'явилися друзі. Дмитро і Максим заповнили ту порожнечу, яку він відчував до цього, через брак товариської підтримки. Тому Стас був їм безмежно вдячний, бо тепер він міг ділитися з ними майже всім: приємними подіями свого життя і негараздами (яких було куди більше). Та навіть їм хлопець не розповідав того, як з ним поводитися однокласники. Десь глибоко всередині він сумнівався, що вони здатні зрозуміти його ситуацію і боявся, що якщо Максим та Дмитро дізнаються, як до нього ставляться інші школярі, це їх відштовхне. А цього Стас не хотів найбільше.

Обпікшись внаслідок свого вельми сміливого експерименту, Дмитро втратив всяке бажання досліджувати нові ролі та щось комусь доводити. Натомість його психіка раптом спалахнула сліпим та гострим бажанням дошкулити всім і кожному. Хлопець почав відчувати в собі приховану злість, що до цього спокійно дрімала в найтемнішому із закутків його свідомості і яку пробудили останні події в житті школяра. Цю злість, що всіма силами прагнула вибратися на волю, Станів направив на вчителів, ровесників і кожного працівника своєї школи — від прибиральниці до директора. Дмитрові все перестало здаватися таким ясним, прозорим і закономірним, яким воно йому здавалося раніше. І тепер усі механізми його протистояння запускалися не до кінця зрозумілими для нього самого внутрішніми поривами. Та, попри це, в реалізації свого бунту він діяв вельми розсудливо. Хлопець не робив того, що зазвичай роблять учні, які переслідують подібні цілі: він не шумів на заняттях, не зривав їх, рідко пропускав навчання. В його поведінці не було демонстративного грубіянства та відкритої неповаги. Всі дії школяра були виважені, добре сплановані й завжди відповідали вибраній ним стратегії. А вона полягала в тому, що, замість наступати в лоб, хлопець шукав слабкі місця в захисті й завдавав туди миттєвих ударів з хірургічною точністю. Робив він це багатьма шляхами: ставив влучні питання, що змушували вчителів визнати своє незнання; шукав суперечностей в навчальному матеріалі, й акцентував на них увагу учнів, після чого спокійно сидів, спостерігаючи за спробами вчителя виплутатися з незручного становища; заздалегідь підготувавшись до заняття, починав діалог з учителем і врешті виставляв його невігласом пе-

ред усім класом. При цьому школяр завжди вдавав, що робить усе це ненавмисно і без жодного лихого наміру.

Дмитрова заледве помітна напівпосмішка і блиск його очей, якими зазвичай супроводжувалися його атаки, прискорювали серцебиття навіть найсуворіших педагогів. Ніхто не міг нічого протиставити підступній тактиці хлопця. Єдине, що могли робити вчителі, — це карати Дмитра низькими оцінками, що вони, власне, повсякчас і робили. Та Станева це мало турбувало, він бачив, як його дії вражають цілі, на які вони були направлені, і знав, що вчительські вчинки — це лише квола контратака, спровокована результативністю його стратегії.

Діставалося від Дмитра й однокласникам. Кожна несправедлива оцінка, кожен прояв упередженого ставлення і кожную спробу підлабузництва й задобрювання хлопець карав влучними та дуже колючими коментарями, використовуючи всім зрозумілі евфемізми, які заставляли червоніти і почуватися ніяково навіть найбезпринципніших учнів.

На педрадах не раз порушувалося питання: “Що робити зі Станевим?” і не раз лунали пропозиції відрухувати його зі школи. Проте технічно підстав для цього не було. Дмитро поліпшив свою успішність, і тепер у класі було багато учнів з куди гіршими ніж у нього оцінками в табелі. Поведінка Станева також була більш ніж задовільна: він завжди поводився спокійно і ніколи не бешкетував. Тож учителі розуміли, що вони змушені терпіти хлопця, аж поки він не закінчить школу.

17

— О! Білоус! Я бачу, ти хочеш відповідати, — проговорив учитель географії, переступаючи поріг класу одночасно з дзвінком та зверхньо поглядаючи на заскоче-

ного знаenzaцька учня, що, активно жестикулюючи, щось розповідав своєму сусідові за партоу.

В одній руці в учителя був шкільний журнал, а в другій — синя кулькова ручка з побитим ковпачком, яким він дуже любив стукати по столі, щоб переконати оточення в своїй суворості. Не відриваючи очей від розгубленого Білоуса, педагог підійшов до свого столу та демонстративно кинув на нього своє приладдя.

Цей учитель був людиною вельми непересічною і належав до категорії тих, про кого учні після закінчення школи пам'ятають ще багато років. Прийшовши до Дмитрового класу вперше, він, злегка насупившись (очевидно, щоб здатися серйознішим), повільно обвів учнів очима та відрекомендувався: “Доброго дня. Мене звати Таліч Валерій Ярославович, і я дуже принциповий чоловік.” Почувши ці слова Станів чомусь згадав цікаву закономірність: що менша собака, то завзятіше вона гавкає. Хлопець не помилився в своєму припущенні. На заняттях Валерій Ярославович раз по раз демонстрував свою “принциповість”, підкріплюючи її фразами на штиб “сказав — зробив” або “завжди додержую слова”, яким він надавав відтінок фальшивого пафосу. Одним з так званих принципів Валерія Ярославовича був його підхід до вибору учня, що відповідатиме на занятті. Цей підхід являв собою емуляцію генератора випадкових чисел головним мозком людини. Вчитель хотів продемонструвати свою неупередженість і старався перекласти частину відповідальності за опитування учнів на випадок.

“Так, зараз десять п'ятнадцять. Десять плюс п'ятнадцять дорівнює двадцять п'ять. У вашому класі дванадцять парт. Двадцять п'ять мінус дванадцять буде тринадцять. Сьогодні четверо відсутніх. Тринадцять мінус чотири. Так, хто в нас дев'ятий у списку в журналі?”

Колесник, до дошки!” — приблизно так це зазвичай і відбувалося.

Та, попри нібито абсолютну випадковість у виборі жертви, відповідати йшли саме ті учні, яких треба було опитати. Кожен школяр знав, якщо в нього порожня графа оцінок, то на наступному занятті географії генератор випадкових чисел обов’язково вкаже на його номер у списку в шкільному журналі. Тож Білоус чудово розумів, що йому так чи інакше доведеться відповідати, однак він був перший у списку, і йому, як і решті класу, було цікаво, як учителеві вдасться в своїх псевдовипадкових обрахунках дійти до цифри один.

Валерій Ярославович сів за стіл, розгорнув журнал і глянувши на список класу, почав:

— Так, у вашому класі двадцять чотири учні. Зараз третє заняття, двадцять чотири поділити на три буде вісім. Сьогодні друге число, вісім плюс два — десять. Десятий місяць, десять поділити на десять. Білоус до дошки!

— Точно! Вийшло один. Який збіг, — промовив Станів, достатньо іронічно, щоб зрозуміло оточення, але недостатньо, щоб це вважалося зухвалою реплікою.

Білоус із сумною усмішкою, яка означала: “Опитувати мене — порожня трата часу”, — поплентався до дошки.

— Ну, Білоус, ти в нас на “б”, то, будь ласка, покажи мені Бенін, — школяр невпевнено почав розглядати Південну Америку в пошуках Беніна. — Ясно, — продовжив учитель, — тепер Беліз, Бахрейн, Бутан, Бурунді, Бруней, — учень розгублено обводив очима карту, очевидно, не маючи найменшого уявлення, де йому шукати вказані країни. — Все ясно, Білоус, сідай, — промовив Валерій Ярославович, не приховуючи задоволеної посмішки. — Може, є охочі відповідати? — запитав учитель, поглядаючи на клас з-під лоба.

— Я піду, — відповів Станів, піднявши руку.

Дмитро не хотів провокувати конфлікт, він не мав наміру нічого доводити, йому просто було нудно. Валерій Ярославович дуже вороже ставився до Станева, бо той не раз просто заради розваги виставляв його дурнем перед усім класом. Тож про об'єктивність оцінювання можна було забути. Та це мало хвилювало хлопця, він знав карту далеко не найгірше в класі, тому завалити його було непросто.

— Ну, Станів, покажи, будь ласка, Джибуті. — Дмитро, ні на хвилику не задумуючись ткнув указкою на північний схід Африки. — Добре, Свaziленд, Східний Тімор, Руанда, Сенегал, Еритрея, Того, Суринам.

Учень без усяких труднощів показав з указаних країн усі, крім однієї. Школяр декілька секунд розглядав карту, безуспішно намагаючись пригадати, де йому шукати Суринам. Валерій Ярославович піднявся зі свого місця, поважною ходою підійшов до карти і вказав указкою на північно-східне побережжя Південної Америки. Дмитро розвів руками і розчаровано посміхнувся.

— Ну, сідай, Станів, сім балів, — сказав учитель.

— Сім?! — перепитав хлопець, — Я не показав лише однієї країни! Звідки сім?!

— Станів, для тебе то і так добра оцінка, — відповів учитель таким тоном, ніби робить школяреві неабияку послугу, ставлячи такий бал, — а будеш багато скаржитися, ми продовжимо оцінювання твоїх знань далі й подивимося, що з того вийде, — додав він в'їдливим голосом.

Дмитро розумів, що сперечатися і боротися за оцінку немає змісту:

— А знаєте, я, коли йшов відповідати, знав, що отримаю сім. Так-так, я глянув на руки, а на них, десять пальців, а от вказівних із них тільки два. Десять мінус

два в нас вісім, ну а голова в мене тільки одна, тому ще мінус один, от і вийшло сім. Цілком очевидно, — сказав він, єхидно посміхаючись.

Більшість учнів тихо засміялася, ті ж, кому був потрібний високий бал з географії і хто не збирався здобути його винятково за знання, вдали, що не зрозуміли жарту. Валерій Ярославович теж зробив вигляд, ніби не зрозумів пекучого коментаря, після чого, провівши очима по перших партах, де сиділи його улюбленці, запитав знову:

— Є охочі відповідати?

— Валерію Ярославовичу, можна я? — тоненьким голоском пропищала чорнява дівчина з рум'яними щокми і кирпатим носом, що сиділа прямо перед учителем.

— Ну давай, Іро, вперед.

Іра була кругла відмінниця. Дарма що вона далеко не найкраще орієнтувалася в усіх шкільних предметах, оцінки в неї завжди були найвищі у класі. Вона ніколи не мала жодної проблеми з навчанням, бо знала, що, коли і як потрібно казати та робити, аби оцінки в табелі були якомога ліпші. На своєму шляху до високого балу дівчину не спиняло ніщо, і вона запросто, без усяких сумнівів та докорів сумління, могла вдатися до лестощів, різноманітних підступів, хитрощів чи лицемірства. Її вміння швидко орієнтуватися в будь-якій ситуації і шукати вигоду для себе не раз допомагали учениці уникнути проблем на предметах, де здобути “відмінно” винятково за знання в неї не було шансів. То ж і цього разу, впіймавши мить і помітивши, що учитель шукає когось, щоб поставити високий бал і тим самим, як йому здавалося, довести свою неупередженість та дошкулити Станеву, вона негайно почала діяти.

Дівчина підійшла до карти і взяла в руки указку.

— Так, Іро, покажи, будь ласка, Колумбію.

— Що?! Справді?! — вигукнув Станів. Учитель вдав, що не почув його репліки, а дівчина торкнулась указкою карти в тому місці, де була Колумбія,

— Так, добре, — продовжив Валерій Ярославович, — тепер Чад, Пакистан, Лівія, Індонезія, Алжир, Чилі, Судан, — Учениця без труднощів вказала всі названі країни і поклала указку, чекаючи на оцінку.

— Я знаю, які країни їй ще можна задати! — вигукнув Станів, не стримавши обурення. — Росію, Канаду і Австралію. Хоча ні! Австралія — то зле! Дуже зле. Австралію не можна! А то вона, бува, ще її не знайде. Ви ж не хочете, щоб вона помилилася. Правда ж?

— Станів! Що це за поведінка на занятті? — з тупою гримасою пробурмотів учитель.

— Перепрошую, Валерію Ярославовичу, я не хотів ставити вас в незручне становище, — відповів Дмитро і витримавши коротку драматичну паузу додав: — Ви і самі добре справляєтеся.

— Станів!

— О! Ні, Валерію Ярославовичу, ви неправильно зрозуміли, я мав на увазі справляєтеся з проведенням заняття і об'єктивним оцінюванням учнів, — сказав Станів вимовляючи слово “об'єктивним” вкрай сардонічним тоном.

Валерій Ярославович боявся Станева і не хотів вступати з ним у вербальну конфронтацію, бо знав, що програє. Тому він, не маючи наміру роздухувати конфлікт, не відповів на Дмитрові слова, а натомість повернувся до дівчини і сказав:

— Я людина дуже принципова. Я казав, що поставлю дванадцять балів тому, хто буде ідеально знати карту. Ти проявила такі знання, ось, будь ласка, дванадцять балів.

Учениця із самовдоволеною усмішкою, в якій читалося: “Хай там що, а я знов виграла”, сіла на своє місце, а Станів, розчаровано зітхнувши, переглянувся з Білоусом, після чого відкинувся на спинку стільця і заглибився в роздуми, не зважаючи ні на заняття, що продовжувало текти в своєму звичному річищі, ні на дуже принципового вчителя географії Валерія Ярославовича.

18

— Та ж тихіше, зараз сторож вийде, — прошепотів Станів, грізно глянувши на Білоуса, який пожбурирв зім'яту пачку з-під сигарет прямо у вікно.

— От дідько! Я ж не знав, що попаду прямо у вікно, — винувато відповів хлопець.

Приятелі підійшли до школи впритул і спинилися біля пожежних сходів на розі східної та південної сторін будівлі. Ніч була хмарна, місяць сховався, в школі було темно, а світло вуличних ліхтарів до того місця, де стояли товариші, не діставало, тож Станів з Білоусом були непомітні. Вони й самі ледве бачили один одного.

— Значить так, давай-но зробимо одне коло і подивимося, чи сторож усередині, — скомандував Дмитро, і хлопці рушили.

— А ти не міг би ще більше трясти балончиком, а то ще не всі тебе почули, — докірливо пробурмотів Станів, коли хлопці проходили біля головного входу.

— Не подобається — сам неси! — обурився Андрій.

— Давай сюди, — Дмитро вихопив у приятеля балончик із фарбою й обережно заховав у кишеню.

Через дві хвилини товариші знову стояли на тому ж місці біля пожежних сходів.

— Знаєш, я все одно думаю, що нам треба було б почекати тиждень-другий, а не йти в той самий день. Бо дуже якось... Ну, можуть зрозуміти, — сказав Білоус, безуспішно намагаючись розгледіти заховане в темряві обличчя Дмитра.

— То й нехай собі розуміють, — відрізав Станів. — Якби ми чекали, то відпала б охота.

Білоус знизав плечима.

— Стань отам і дивись, чи ніхто не йде, — твердим голосом скомандував Дмитро.

Андрій слухняно побрів у бік вулиці і спинився кроків за двадцять від школи, звідки можна було бачити і дорогу, і вхід, з якого в будь-яку мить міг з'явитися сторож. Він оглянув периметр, впевнився, що нікого немає на горизонті, і кивнув своєму товаришеві. Станів поліз у кишеню, і на його збудженому обличчі з'явилась самовдоволена посмішка.

Наступного дня на двадцятихвилинній перерві між другим і третім заняттям Дмитро, Андрій і ще троє їхніх однокласників сиділи на спортмайданчику недалеко від пожежної драбини. Станів видерся на найвищу перекладину і вмоستився там, звисивши ноги, інші сиділи навпроти нього на атлетичних брусах.

— Знаєш, Станів, половина учнів уже оцінила твій шедевр, а поки його замалюють, то, напевно, оцінить і решта, — сказав один із школярів.

— Ну так, мистецтво повинне належати народів, — відповів Станів, не приховуючи усмішки.

— Ігорівна буде сатаніти.

— Ну, а це був ще один привід, щоб не відмовлятися від такого задуму, — підхопив Андрій, викликавши у хлопців схвальний сміх.

У цей момент зі школи вийшла низькоросла, коренаста жінка і швидко та впевнено рушила до пожежної

драбини. Це була вчителька хімії та біології, завуч школи Тетяна Ігорівна, та сама, що першою висварила Станева за підбурювання однокласників до втечі з занять і з якою хлопець не раз вступав у конфлікти. Коли вона показалася з-за рогу, один з хлопців пробубнів:

— О! Про вовка помовка.

— Доброго дня, Тетяно Ігорівно, — вигукнув Станів, ретельно вимовляючи кожну букву, як це роблять діти молодших класів, що надавало його інтонації відтінку комічності.

— Добрий день, хлопці, — відповіла вчителька.

Хлопці замовкли й уважно стежили за діями Тетяни Ігорівни і її реакцією на те, що вона повинна була побачити за мить. І коли та глянула на стіну, з боку спортмайданчика почувся приглушений сміх.

— А як гарно! — сказала вчителька, помахавши головою. — Дуже гарно!

На стіні зі зворотного до фасаду боку школи, справа від крайнього вікна, що дивилося на південь, великими грубими літерами був напис “Каліч”. Це була зовсім небагатозначна алюзія на прізвище вчителя географії Валерія Ярославовича Таліча. Тому кожен, хто помічав напис, розумів, що і до чого.

Видно, що автори не жаліли на цю справу фарби: слово було добре виведене, а де-не-де букви навіть потекли.

— Ну, хлопці, признавайтесь, чия робота. Твоя, Станів?

— Тетяно Ігорівно, ну як же ви могли на мене таке подумати! — глузливым тоном відповів Дмитро, який із самого початку затії чудово знав, що він буде першим підозрюваним.

У цей час зі школи вийшло ще декілька охочих оцінити старання Дмитра та Андрія. Серед них був низький

хлопчина із ретельно прилизаним каштановим волоссям, якого звали Юра. Він був один з небагатьох, з ким хлопці ні за яких обставин не поділилися б інформацією про авторство напису.

Станів ставився з недовірою і певною ворожістю майже до всіх учнів свого класу, та найбільше хлопця дратували двоє з них. Першою була Іра, дівчина, яка напередодні відзначилась на занятті географії; другим був той самий Юра, що, як і його однокласниця, знав, що, коли і як сказати, щоб не мати проблем з оцінками і з ким потрібно бути в гарних стосунках, щоб вчителі завжди “йшли назустріч”, через що він, на відміну від Дмитра, у педагогічного колективу був у фаворі. Юра мав вміння сублімувати свої гордість і самоповагу в бонус до атестаційних балів. Хотілося б сказати, що це було унікальне, рідкісне вміння та, на жаль, такий навик дуже поширений поміж людей загалом і серед учнів зокрема. Зрозуміло, що Юра був серед останніх, на кого могла б впасти підозра в учиненому акті каліграфії. Він міг би мовчки стояти збоку, не втручаючись у розвиток подій, та хлопець не бажав прогавити можливість відзначитися перед завучем.

— Тетяно Ігорівно, бачте, декому виховання дозволяє таке зробити, — сказав Юра своєю штучно-порядною інтонацією, натякаючи на те, що він засуджує подібні вчинки.

— Дуже шкода, але є такі, — відповіла вчителька, після чого поглянула на учня з усмішкою на обличчі і, на мить замислившись, додала. — Юро, то, може, це ти намалював?

— Тетяно Ігорівно, якби я собі таке дозволив, то написав би “хімія forever”, — відповів школяр, безуспішно намагаючись приховати улесливий тон.

На обличчі Тетяни Ігорівни промайнула горда посмішка. Зазвичай ми помічаємо лестощі лише тоді, коли спостерігаємо збоку. Однак варто людині стати їх об'єктом, і вона часто відразу ж сліпне. Адже коли тебе хвалять, то це завжди заслужено. А той, хто тебе хвалить, — це завжди людина, яка зуміла розгледіти твої чесноти і їх об'єктивно оцінити, але ніколи не корисливий підлабузник, без відчуття власної гідності. Хіба ж ні? То ж вчителька вирішила, що Юра аж ніяк не старався її задобрити, а просто озвучив свою реальну позицію. З боку спортмайданчика пролунала репліка: “Мазок!”, за якою — легка лайка. Школяр-підлабузник і Тетяна Ігорівна вдали, що не почули цього. Пролунав дзвінок, і всі поспішили на свої заняття.

Напис замалювали того ж таки дня. А чемний учень Юра в тому семестрі з хімії та біології отримав найвищі бали у класі. Що ж, напевно, він добре розумівся в природничих науках.

19

На дворі дощило. Стас повернувся зі школи, кинув рюкзак на диван, попрямував до кухні й заходився готувати їсти. Пообідавши з дідом та сестрою, він пішов до своєї кімнати, дістав підручники і почав виконувати домашнє завдання. Через кілька хвилин двері у вітальню відчинилися, і ввійшла Стасова мати. Хлопець підійшов до неї, щоб прозвітувати про ситуацію в домі. Він почав був розказувати, що Софія і дід уже пообідали, однак, глянувши на матір, спинився. Жінка, злегка похитуючись, заледве стояла на ногах, її обличчя було бліде, а напівпримружені очі з вузькими зіницями свідчили про те, що вона або була вкрай стомлена, або нездужала.

— Важкий день. Я геть вимучена, ще й голова болить. Піду полежу, — прошептала жінка, навіть не глянувши на сина.

Вона пошкандибала до своєї спальні, прикрила вікна шторами і не переодягаючись лягла в ліжко. Хлопець деякий час із тривогою спостерігав за матір'ю, після чого повернувся до своїх занять. Стас знав про материне слабе здоров'я, про те, що жодна епідемія не обходила її стороною, тому такий стан, хоч і непокоїв хлопця, та все ж був для нього певною мірою звичним.

Стасова мати до самого ранку не вставала з ліжка, а наступного дня взяла відгул через стан здоров'я і залишилася вдома лікуватися. Того дня схвилюваний станом матері Стас не міг спокійно сидіти на заняттях, він відчував збентеженість і тривогу. З його матір'ю таке траплялось і раніше, проте цього разу щось було по-іншому, та що саме хлопець зрозуміти не міг. Минуло два дні, але стан здоров'я матері не поліпшувався. Вона скаржилася на сильний головний біль, загальну слабкість, у неї була підвищена температура і постійно паморочилось у голові. Весь цей час обов'язки голови сім'ї виконував Стас. Хлопець вів господарство, займався побутовими справами, опікувався сестрою і дідом, доглядав за хворою матір'ю. Він дбав про своїх рідних і робив все, що міг, щоб захистити їх від негараздів. На третій день Стас зайшов до матері й почав переконувати її піти в поліклініку і перевіритися. Після довгих умовлянь сина і своїх відмовок, вона погодилася. Лікар сказав, що тепер у місті епідемія грипу, виписав ліки і запевнив, що за тиждень активного лікування хвороба відступить. Знаючи про слабкий імунітет матері і про її непересічну здатність притягувати всі можливі недуги, хлопець повірив у поставлений діагноз і трохи заспокоївся. Матір із сином вийшли з поліклініки і попрямували до найближчої аптеки по необхідні меди-

каменти. Прийшовши додому, жінка відразу ж приступила до виконання вказівок лікаря, а Стас повернувся до своїх рутинних справ. Діагноз поставлено, алгоритм дій складено, і тепер все мало б бути добре — це розігнало хлопцеву тривогу, і він одразу ж повеселішав. Йому здавалося, що найгірше вже позаду.

Минуло ще три дні. Дарма що Стасова мати суворо дотримувалась усіх рекомендацій лікаря, краще їй не ставало. Навпаки, з'явилася періодична нудота, головний біль ставав дедалі нестерпнішим, кожного вечора температура підвищувалася до критичного рівня і її доводилося збивати медикаментозними засобами. Весь цей час жінка лежала в ліжку, закутавшись у ковдру, важко дихаючи і потираючи потилицю, яка заніміла і не давала рухати головою. Стас зрозумів, що його мати зовсім не поправляється і що ситуація набагато складніша, ніж здавалося відразу. На третій день, коли хлопець вранці зайшов до неї у спальню, його жахнуло побачене. Бліда напівжива мати лежала на ліжку, химерно скрутившись і вигнувши назад голову, її дихання заледве чулося, а сухі потріскані губи ритмічно відкривались та закривались у спробах хапнути трохи повітря. Її стан був схожий на передсмертну агонію. Переляканий хлопець вибіг до вітальні й зателефонував до швидкої. Чекаючи на машину, розгублений і охоплений невимовним страхом Стас ходив по вітальні, не намілюючись глянути на свою матір, щоб не втратити свідомість. Коли швидка нарешті прибула, хлопець задихався і не міг витиснути із себе жодного слова, він лише показав на кімнату матері й мовчки спостерігав, як її виносили з будинку і клали в машину. Стас сів поруч жінки і зиркнув злякано на лікаря. Але лікар не зважав на хлопця, він був не на жарт стурбований станом хворої і уважно її оглядав.

Коли автомобіль швидкої під'їхав до будинку, декотрі із сусідів повиходили на вулицю і, тихенько перешіптуючись, з цікавістю спостерігали за тим, що відбувалося. Вони б не пробачили собі, якби пропустили черговий акт своєї улюбленої драми. О, ці доброзичливі й спочутливі, вимучені порожнім одноманітним життям та нудьгою люди. Вони завжди готові були не пропускати чужих проблем. Вони завжди готові підтримати страждальця відстороненим спогляданням і детальним обговоренням усього побаченого з іншими обивателями свого гатунку.

Після прибуття до лікарні жінку відразу ж повезли в реанімацію, а Стас залишився чекати в коридорі. Після обстеження хлопця повідомили, що в його матері дуже давнений менінгіт і шансів на одужання майже немає. Почувши це, Стас відійшов в дальній кінець коридору сів на стільця, підніс до губ складені, ніби для молитви, руки і, злегка погойдуючись взад-вперед, на якийсь час наче поринув у забуття.

Що могла відчувати людина в його становищі? Відчай, з розгону пробивши мури спокою, які з такими зусиллями зводилися протягом останнього часу, увірвався в його внутрішній світ і захопив владу у свої руки. Поруч із розпачем впевнено вмовстився його права рука і добрий товариш та соратник — страх, який віртуозно володіє всіма можливими способами залякування, які він використовує, щоб змусити боятися майбутнього. Переступаючи через зруйновані мури внутрішньої рівноваги, за страхом пішли скорбота і безпідставне почуття провини через те, що трапилося. Вся ватага під керівництвом відчаю, який, немов імператор-полководець, стояв осторонь і роздавав накази, полювала за всім, що могло завадити їх пануванню. “Надійшла інформація, що десь ховається надія на одужання ма-

тері”, — прозвітував страх. “Виявити, впіймати і знищити!” — суворо прогримів відчай. І піддані заходилися виконувати наказ. Це тривало деякий час, ідесь за півгодини таких внутрішніх тортур Стас знесилився, і його поглинув той стан, коли втрачається лік часу і відчуття реальності.

До самого вечора хлопець не відходив від лікарні далі ніж на декілька кроків. Його не пускали до матері, й він був змушений цілий день блукати похмурими, погано освітленими та наповненими нудотним запахом медикаментів шпитальними коридорами. Минаючи відділ хірургії, Стас наткнувся на чоловіка, що повільно котився вперед на своєму інвалідному візку. Хворий не мав ніг: права закінчувалася трохи нижче від коліна, а лівої взагалі не було видно. З-під бинта, яким медсестра обв’язала його голову, дивилося одне око (друге було заклеєне великим шматком пластиру), і це око, здавалося, не помічало нічого навколо. Стасові був знайомий цей погляд. За ним крилася зневіра, відчуття власної нікчемності та повної безпорадності, які виникають, коли людина стикається з усвідомленням того, що вона не здатна нічого змінити. Школяр спинився і спостерігав за калікою, поки той не сховався за дверима своєї палати. Хлопець провів його очима, після чого продовжив своє сновигання, проходячи повз лікарські кабінети, біля яких юрмилися черги хворих; лабораторії для здачі аналізів, з яких тхнуло сечею, і людей найрізноманітніших ґатунків. Серед цих людей були матері, що вели за руку зарюмсаних дітей. Були старигані, що повільно пленталися, однією рукою спираючись на ціпок, а другою тримаючи банку з каламутно-жовтою рідиною. Були чоловіки і жінки в білих халатах, що заклопотано ходили туди-сюди, тримаючи в руках медичні картки,

теки з паперами і рентгенівські знімки. Були юнаки та дівчата з забинтованими кінцівками. Все, на що натикався Стас, вештаючись лікарнею, і атмосфера, що панувала навколо, підтримували в ньому болісне відчуття безнадійності та зневіри і живили ті темні внутрішні сили, що були при владі. Він чув, як щось усередині все впевненіше і впевненіше шептало йому: “Ти слабкий, ти нікчемний, ти безпомічний і ти нічого з цим не поробиш”, і вимучений розум хлопця вже не міг перечити цим словам.

Вечоріло. Стас вийшов надвір і сів на сходах перед входом у лікарню. Він обхопив праву ногу руками, поклав підборіддя на коліно і втупив мокрі від сліз та червоні від постійного тертя очі в невидиму точку перед собою. Його зранені губи, які він постійно кусав, коли хвилювався, легенько ворушилися. Здавалося, що хлопець щось шепоче, молиться або читає мантру.

Стас поволі опустил повіки. Він задрімав, його думки були розсіяні, і змучений розум почав будувати дивні образи, що найхімернішим шляхом виникали і переходили один в одного, ведучи боротьбу за місце в свідомості страждальця. От перед ним спальня батьків, на ліжку лежить хвора мати, а навколо неї бігає весела сестра, раптом усмішка сестри тьмяніє, і вона перетворюється на старого дідугана з довгим гачкуватим носом і розпатланим сивим волоссям, що починає агресивно розмахувати своїм ціпком. Антураж змінюється на лікарняний коридор, старий відкидає ціпок убік, відчиняє двері найближчого кабінету і заходить усередину, натомість із кабінету виповзає їжак, такий самий, як ті, на яких хлопець натикався, прогулюючись літніми вечорами поблизу парку. Їжак доповзає до середини коридору, спинається і повертає голову до хлопця, його маленькі темні очі починають ритміч-

но пульсувати, наганяючи незрозумілий жах. Яскравий спалах, і Стас уже у своєму класі. Навколо однокласники, всі вони без обличчя, і кожен намагається кульковою ручкою намалювати собі очі, але в жодного з них це не виходить, і на тому місці, де мало б бути лице, у них усіх лише розмазане чорнило. Вікна класу тріщать і лопають, розкидаючи навколо уламки скла і змінюючи обставу на залиту сонцевим світлом лісову галявину, посеред якої вириті дві глибокі ями, біля кожної з яких лежить відкрита труна: в одній — Олег Безух, у другій — Стасів батько. Малий Олег підіймається, дістає із своєї домовини лопату і з химерною пошмішкою простягає її хлопцеві, щоб той викопав третю яму. Стас відчув, як його серце забилося так, ніби намірилося покинути свого хазяїна, хлопець прикусив губу, з-під якої відразу ж посочилася кров, і через легкий больовий шок розплющив очі. Він знав, що його чекає, розумів, що шанси на уникнення цього мізерні, і йому таки доведеться взяти Олегову лопату і викопати яму. Ним оволоділо жахливе відчуття очікування нестерпного болю, якого зазнає людина, коли втрачає щось дуже дороге. Цей біль неможливо локалізувати, не можна знайти місця чи органа, що від нього потерпає, від такого болю страждає вся людська сутність. У такі хвилини здається, що щось зле, темне, колюче і пекуче проникло в кожен закуток тіла та розуму й у всьому Всесвіті не залишилося місця, де можна було б від цього сховатися. Напевно, це один з найгірших станів, у якому людина може перебувати. На апогеї подібних переживань настає момент, коли страждалець готовий на все, аби позбутися болю та терзань. Так було і зі Стасом. Хлопець повернувся до лікарні і став біля вікна, розглядаючи через скло безлюдну, освітлену дорожніми ліхтарями вулицю. Раптом в його

голові промайнуло: “Хай би вона вже померла. Хай би вона вже спустила дух, аби це скінчилось.” Якийсь час така думка здавалася хлопцеві не тільки допустимою, а навіть правильною. Він дійсно всім своїм єством бажав одного — щоб усе припинилося, хай там що. Проте так тривало недовго, і через кілька хвилин до всіх Стасових переживань додалися сором і презирство до самого себе через подібні думки.

Це була остання межа. Стас перегорів усередині, й усі його внутрішні терзання почали розчинятися в темній порожнечі, що помалу заповнювала хлопця. Десять годин він уже не боявся, не сумував, не тривожився і не жалів себе; його не турбували ні сором, ні зневіра, ні відчуття провини. Він уже не плакав, не кусав губи, його підборіддя перестало труситися, а дихання стало повільним і глибоким. Хлопець сидів на лавці в одному з темних безлюдних коридорів, де його ніхто не міг потривожити. Його очі були розплющені, але він нічого не бачив; за вікном гавкали собаки і час від часу гуділи автомобілі, та він нічого не чув. У голові не було жодної думки, і розум, через біологічну нездатність зупинити свою роботу, просто будував якісь образи без усякого змісту чи логічної послідовності та без будь-якого емоційного насичення.

Стасова мати протягнула до ранку і померла, так і не опритомнівши. Не було ні слізливих прощання, ні драматичного передсмертного напучення. Все сталося якось раптово. В організації похорону Стас не був сам. Дмитро і Максим не залишили друга наодинці з усіма негараздами, що величезною лавиною звалилися на його недужі плечі. Вони робили все, що могли, аби якось допомогти бідоласі пережити останні події. Крім того, декотрі з колег матері хлопця проявили спочуття і взяли на себе певні обов'язки з підготування похорону.

Йшла церковна служба. Стас стояв праворуч від домовини, у якій зі спокійним, як і у всіх мерців, та все ж виснаженим виразом обличчя лежала одягнута в темне зморшкувата, худорлява жінка з кількома пасмами передчасно посивілого волосся. Точно там саме, де три роки тому розмістили труну зі Стасовим батьком, тепер лежала його мати. Хлопець не звертав уваги на те, що відбувалося довкола: молитви священика, хоровий спів, тихенькі перешіптування церковних пліткарок — усе це не мало для нього жодного значення. Думками він був надто далеко звідти. Останні два дні він постійно думав про свою матір і зрозумів багато речей, про які раніше ніколи не задумувався. Він побачив, яким важким було її життя і як багато їй довелося натерпітися. Скільки Стас себе пам'ятав, він ніколи не бачив її щасливою і ніколи вже й не побачить. Усе своє життя жінка ніби відбувала якусь важку повинність перед Всесвітом і жила лиш цим одним обов'язком, і хлопець нарешті з'ясував, що то був за обов'язок, за виконання якого треба було платити таку високу ціну. Його бере на себе будь-яка жінка, у якої з'являється почуття материнства. Стас розумів, що саме заради нього із сестрою його матір терпіла всі негаразди, з якими їй доводилося стикатися, і це викликало в хлопця почуття провини. Адже його матір могла вчинити так, як матір Станева. Вона могла залишити дітей, могла відмовитися від своїх обов'язків, могла жити для себе, могла не страждати. І якби жінка пішла цим шляхом, їй, найпевніше, не довелося б зараз зодягненою в усе чорне лежати під склепінням храму.

Служба скінчилася. А далі звична послідовність: процесія, кладовище, кришка, молоток, яма, земля, насип і дерев'яний хрест. Матір була для Стаса останньою, хай і не дуже міцною, та все ж опорою, що

підтримувала собою світ, не даючи йому звалитися на хлопцеві плечі всією своєю вагою. Тепер Стас залишився сам.

20

З дня похорону минуло шість місяців. Стас розплющив очі. “Шоста ранку — пора вставати. Час вилазити з-під ковдри, робити вранішні вправи, йти готувати їсти, щоб перекусити самому і нагодувати діда з сестрою. Потім треба буде перевірити малу Софію, поміряти дідові тиск і дати йому ліки. А далі школа. Як же все-таки не хочеться починати цей день”, — думав хлопець, шукаючи в собі сили, щоб відкинути вбік ковдру та піднятися з ліжка. Він декілька хвилин лежав непорушно, потім глибоко зітхнув і рвучким рухом став на ноги.

Попоравшись на кухні і приготувавши сніданок, Стас поглянув на годинника, що показував сьому, та пошкандибав до дідової кімнати. Недужий сивоголовий старий сидів на своєму ліжку, спершись на бильце, і задумано дивився у вікно. Збиралося на грозу і він, бувши надміру метеочутливим, мимоволі потирав долонями ліву ногу. Перед тим як увійти до кімнати, хлопець змусив себе посміхнутися. Він завжди перед рідними намагався виглядати якомога веселішим і безтурботнішим, аби не передати їм свого меланхолійного настрою і створити ілюзію того, що все добре.

— Крутить на дощ? — запитав Стас з фальшиво-веселим виразом обличчя, поглянувши на дідову ногу.

Дід оглянувся на онука і, усміхнувшись йому у відповідь, почав говорити про те, про що найбільше розповідають старі люди — про своє слабке здоров'я:

— Та мене останні два тижні коліна стали сильніше боліти. Не знаю, чи то на погоду, чи просто так. Важко

ходити, трохи пройдуся і чую, що треба сісти відпочити. І що то далі буде? — зітхнув старий. — А ще спина ние кожного ранку. Ніби нормально спав, але встаю рано і чую, поперек ломить. То тепер мушу перед тим, як встати з ліжка, трохи посидіти.

Онук, вдаючи, що йому цікаво, чемно вислухав свого діда, потім підійшов до шафи і витягнув невеличкого потертого тонометра.

— Ну, давай руку, — сказав Стас, розпутуючи трубки приладу.

Старий, закачавши рукава, простягнув ліву руку. Хлопець надягнув манжета і заходився помпувати повітря, приклавши головку приладу до дідового передпліччя

— Сто тридцять на дев'яносто два. Та ти в гарній формі! Якби ще в усіх у твоєму віці такий тиск був, — промовив Стас і, заховавши тонометр назад у шафу, додав: — Давай, випий свої ліки, вставай і ходи до кухні, я вже зробив сніданок.

Стас вийшов від діда і пішов до кімнати сестри. Софія, схопившись маленьким руками за подушку і злегка розтуливши рот, спала міцним сном. Хлопець кілька секунд дивився на малу, вагаючись, варто її тривожити чи ні, а потім повернувся до кімнати діда.

— Софія спить, я не хочу її будити. Як вона прокинеться, нагодуєш її, добре?

Старий ствердно кивнув головою. Хлопець виглянув у вікно і, побачивши затягнуте темними хмарами небо, схопив стареньку, пошарпану парасоллю, що висіла біля входу, вийшов з дому і попрямував на навчання. Здійнявся холодний вітер, який віщував сильну зливу. Стас підняв комір своєї потертої, зношеної, зашитої в кількох місцях весняної куртки і прискорив ходу. Він думав про свою сестру, його уява намалювала образ малої так, як

він її бачив кілька хвилин тому: вона своїми тонкими коротенькими пальцями трималася за вкриту пасмами її темного волосся подушку, ніби боячись випасти з ліжка, і, як надіявся хлопець, бачила якесь приємне сновидіння, в якому не було ні хвороб, ні переживань, ні страху. Думки про її безтурботний сон підняли Стасові настрої і навіяли спогади про сестру, про нього самого і про їхнє спільне минуле.

Софія народилася, коли хлопцеві було шість років. Перших декілька місяців батьки тішилися своєю дочкою, просиджуючи довгими вечорами над її колискою та годинами розбираючи всі риси її маленького й надто спокійного, як для немовляти, обличчя і визначаючи, до кого вона вдалася очима, до кого — носом, до кого — ротом, а до кого — вухами. Минуло вісім місяців. Пересічне маля в такому віці починає впізнавати батьків і вже пробує імітувати почуті звуки, Софія ж у цьому не просунулася ні на крок. Вона, як і раніше, спокійно лежала в колисці, ніколи не сміялася і рідко плакала. Проте батьки не надто цим переймалися, списуючи все на дуже спокійну вдачу своєї дочки. Коли дівчинці виповнився рік, вона почала гудіти і стала пробувати вимовляти звуки. Перше слово їй далось у вісімнадцять місяців. І на цьому її прогрес знову призупинився. До трьох з половиною років Софія не могла побудувати навіть найпростішого словосполучення, чим нарешті викликала серйозне занепокоєння у батьків. Коли малій пішов п'ятий рік, її відвели до лікаря і той, після короткого обстеження, поставив діагноз і цим самим завдав останнього удару по і так підточеній опорі, яка до того часу утримувала Стасову сім'ю від розпаду.

Через надто довге зволікання і запізнілість проведення корекційних заходів, шансів повернути дівчину до нормального життя не залишилося. Вона потребу-

вала спеціального догляду і постійного піклування. Основи освіти їй довелося здобути вдома, і всі пов'язані з цим обов'язки впали на плечі Стаса. Хлопець регулярно займався із сестрою, намагаючись дотримуватись шкільної програми. Він день за днем, витрачаючи свій позашкільний час, терпляче старався навчити її писати, читати і правильно говорити. Проте, попри всі зусилля брата, прогресувала Софія дуже повільно.

Поза навчанням догляд за дівчиною теж був нелегкою справою. Деякий час після того, як малу вкладали спати, мати заходила до її кімнати пересвідчитися, що все в порядку, перед тим як іти до своєї спальні. Після того як жінка припинила подібні перевірки, дівчина відмовлялася засинати, аж поки в її кімнаті декілька разів з певним інтервалом не вмикали і не вимикали світло, імітуючи відвідини матері, до яких вона звикла. Крім того, від Софії завжди ховали небезпечні предмети, бо коли до її рук потрапляло щось гостре, вона дуже часто ранила себе, при цьому зазвичай не випадково, а з явним наміром.

Часом дівчину мучив головний біль. Це були найважчі моменти в житті Стасової сім'ї. Мала ридала, не розуміючи і не будучи спроможною пояснити, що з нею відбувається, а батьки, не маючи змоги зарадити біді своєї дочки або хоч якось їй допомогти, мучилися власною безпорадністю. Стас, сам потерпаючи від хронічного болю в грудях, розумів свою сестру, як ніхто інший, і коли в малої ставалися напади, він, через любов до неї і через свою здатність до емпатії, мучився чи не так само, як вона. Хлопець тікав у якийсь темний закамарок чи комірчину, сідав у кутку, обхопивши руками коліна, і давився сльозами, безуспішно намагаючись перестати думати про бідолашну сестру.

Інколи в дівчинки траплялися спалахи неконтрольованого гніву, через втручання в її ритуальні дії, в таких випадках єдине, що могло заспокоїти малу, — це малювання. Софія дуже багато часу проводила за цим заняттям, розписуючи гори зошитів, блокнотів і альбомів. Інколи страждали навіть елементи інтер'єру: меблі, шпалери, штори, скатертини і покривала. Спочатку в малой виходили лиш хаотичні й нікому, крім неї, не зрозумілі набори ліній, та з часом їй почали вдаватись образи, які оточення вже могло легко розрізнити. Стас спостерігав за розвитком вмінь своєї сестри і помітив, що вона якимось чином навчилася бачити в істотах і об'єктах, що її оточували, їхню основну особливість, те, що їх виокремлює і відрізняє від решти. Її малюнки зовсім не відрізнялися фотографічною точністю, проте з першого ж погляду можна було однозначно сказати кого саме, чи що саме вона намалювала. Софії вдавалося виділити найпримітніші ознаки того, що вона намагалася відтворити на папері (чи іншому об'єкті, що мала використовувала як художнє полотно), дівчинка вирізняла те, що для більшості людей зливалось із загальними рисами образу. Її роботи чимось скидалися на шаржі, на яких, попри загальне спотворення композиції, зберігалися відмітні особливості, що дозволяли однозначно ідентифікувати зображуваний об'єкт. Бувало, що Стас впізнавав, кого намалювала його сестра, за кутиками очей, вигином вух чи невеличкою зморшкою біля носа, і така дивна спостережливість малой дуже дивувала хлопця.

Попри всі негаразди, з якими довелося стикнутися Стасові й Софії за їхнє коротке життя, і навіть певною мірою завдяки цим негараздам, хлопець дуже любив свою молодшу сестру. Окрім звичної прив'язаності, яка є в стосунках між дітьми, що росли під одним дахом,

Стас відчував глибоку прихильність до малої через свій внесок в її життя. Це був елемент любові, який є у ставленні батьків до своєї дитини, розвитком, вихованням і доглядом за якою вони займалися не один рік; у ставленні митця до свого твору, над яким він, не досипаючи ночей, працював довгі місяці і взагалі у ставленні будь-якої людини до того, у що вона вклала багато зусиль та часу. І хоч такий вид любові має прихований егоїстичний відтінок, бо людина любить не іншого, як він є, а себе в цьому іншому, саме це закріплювало прив'язаність Стаса до малої Софії. Після всього часу, що хлопець витратив на догляд за сестрою, на її навчання і виховання, він бачив у ній частину себе, і ця частина підтримувала міцний зв'язок між ними.

21

До початку заняття залишалось кілька хвилин. Стас, схиливши голову, підіймався шкільними сходами. Дійшовши до третього поверху, він звернув і пошуктильгав до свого класу. Хлопець не зважав на оточення, в його голові роїлася купа думок, більшість з яких стосувалася різноманітних аспектів ведення домашнього господарства і догляду за сестрою і дідом.

У цей самий момент із класу вийшов Роман, активний учасник, а інколи й організатор різноманітних витівок щодо Стаса. Він ішов поруч своєї однокласниці, на яку всіляко намагався справити враження. Дівчина була справжня красуня. Вона була вища за ровесниць, та все ж не така висока, щоб своїм ростом відлякувати хлопців. Її довге темне волосся, акуратно сплетене в косу, сягало заледве не до пояса і, резонуючи зі стильним вузьким чорним жакетом, що підкреслював рівну поставу, дуже гармонійно поєднувалося з тонким

станом. Дівчина була схожа на кішку, навколо якої в сонячний весняний день юрмиться зграя котів. Вона рухалася впевненою ходою, високо піднявши голову і час від часу зиркаючи зверхньо й дещо поблажливо на свого залицяльника. Її рухи були повільні та граційні, а обличчя випромінювало тверду впевненість у власній значущості. Роман, задкуючи перед дівчиною, почав розповідати їй історію своєї нещодавньої бійки, з якої він вийшов переможцем. Хлопець вірив, що подібними розповідями він вразить дівчину своїм твердим характером і взагалі продемонструє непересічну маскулінність.

Стас, не піднімаючи голови, звернув у коридор, що вів до його класу, якраз у той момент, коли до повороту підійшла красуня зі своїм потенційним кавалером. Він наткнувся на Романа, який, втримуючи рівновагу, схопився за жакет однокласниці й відірвав від нього гудзика.

— Е! — гукнула дівчина. — Ти знаєш скільки він коштує?!

Вона вихопила гудзика з рук Романа і подалася геть. Розлючений хлопець повернувся до Стаса і закричав несамовитим голосом:

— Ідіот! Придурок довбаний! Ти взагалі дивишся, куди ти чвалаєш?!

— Я не спеціально, — пробубнів Стас, оглядаючись по боках, щоб не зирнутися з розлюченим однокласником.

Роман уже зібрався покарати Стаса, але помітивши в кінці коридору вчителя, який прямував до них на заняття, лише процідив крізь зуби:

— Повезло тобі, скотина!

Ця подія зробила і так похмурий шкільний день ще похмуришим.

Після закінчення занять Стас вийшов надвір і, поглянувши на безхмарне небо, яке вже встигло проясни-

тися після вранішнього дощу, вирішив іти додому парком, що розташовувався якраз біля школи. Він звернув на вузесеньку звивисту стежку, яку витоптали учні, що бігали в гущу дерев, щоб непомітно випалити чергову цигарку, і попростував по її зигзагах до алеї.

Стас ішов, оглядаючись довкола і глибоко вдихаючи пахуче свіже повітря, яким такі багаті садки, ліси і парки після весняного дощу. Довкола не було нікого, крім молодого красивого юнака, що сидів на лавці під великою вербою, та дівчини, яка вмостила в нього на колінах і, обнявши хлопця за плечі, щось замріяно шептала йому на вухо. Побачивши закоханих, Стас відчув, що його починає поглинати дивний і неприємний стан. Він раптом захотів, щоб ті двоє на лавці зараз посварилися, щоб вони розійшлися і більше ніколи нічому не раділи, щоб вони почали боятися життя, щоб вони страждали. Стас думав, що він ніколи не матиме того, що він вважав найважливішим для людини: дружини, сім'ї, дітей. Бо ж навряд чи якась дівчина захоче пов'язати з ним своє життя. Він інвалід з песимістичними поглядами на світ, який не має ні багатих батьків, ні щедрої спадщини і який до кінця своїх днів буде змушений піклуватися про свою недужу сестру, за життя якої він тепер ніс відповідальність. З такою думкою було б легше миритися, якби в усьому цьому була хоч якась частка його вини, тоді таке становище було б заслужене хоч би певною мірою. Але вини хлопця в ситуації, що склалася, не було, просто Всесвіт вирішив, що так має бути. І хай там як, а останнє слово завжди за ним.

Стас минув закоханих, і коли вони зникли з поля його зору, переставши своєю присутністю наганяти сумні думки, він трохи заспокоївся і відчув сором за свій сплеск безглуздої заздрості. Хлопець спинився, звів

своє обличчя до сонця, заплющив очі і зробив глибокий вдих. Так він постояв якусь мить і рушив далі, намагаючись думати про щось приємне. Однак, ступивши декілька кроків, хлопець знову сповільнився, відчуваючи, що йому стає важко дихати. Вже років три в нього не було нападів болю в грудях, він навіть вирішив, що недуг залишив його. Та це було не так. Стас зупинився, схопився правою рукою за ребра і, прошкутильгавши до найближчої лавки, кинув на неї свій рюкзак, а сам приліг. Він дивився на те, як легкий вітер ворухив каламутну воду в калюжах, ганяючи маленькі хвилі то в один, то в другий бік, і йому здавалося, що в нього всередині відбувається щось подібне. Відчуття були такі, ніби у внутрішній частині грудної клітки щось метається із боку в бік, з розгону вдаряючись об ребра. Дихати було важко. Хлопець не міг зробити повний вдих, кожен раз йому здавалося, що діафрагма застопорилася, і він не втягнув достатньо повітря. Так тривало з чверть години. Біль минув так само раптово, як і з'явився, але Стас не піднімався з лавки. Він лежав у такому ж положенні і, скрививши обличчя так, ніби чекав, що напад зараз повториться, прошептав змученим голосом: “Ну скільки ж можна?”

Розпач — це стан усвідомлення того, що тобі необхідно прийняти стан речей, який тебе не задовольняє і змиритися з ним. Стас часто з цим стикався і на власному досвіді пересвідчився: твердження про те, що час лікує все, не поширюється на розпач, адже він не піддається старінню і панацея від такого стану є тільки у Всесвіту. Стас боявся свого життя. Воно передбачало два стани: страждати і чекати. Чекати на щось погане, що ось-ось трапиться. Чекати, поки знову не почнеш страждати. І що цікаво: з цих двох станів страждати для хлопця було простіше. Зіткнувшись з якимись негараз-

дами, він точно знав, які вони прикрі, які неприємні, й уже не переймався тим, що буде далі, бо думав, що гірше вже не стане. Така чіткість бачення поточної ситуації, як йому здавалося, позбавляє страху перед невизначеністю.

А от очікування — це справжнє випробування. Адже Стасова статистика свідчила, що коли життя змінюється, то воно змінюється в гірший бік. Кожен раз, коли бідоласі таланило вибратися з якоїсь халепи, він зітхав із полегшенням, переводив дух, і в цей момент до нього приходило розуміння, що це ще не кінець. Попереду чекають нові проблеми, нові негаразди, нові страждання. І при цьому ніхто не знає, які серйозні. В такі моменти Стас із побоюванням чекав завтрашнього дня, намагаючись передбачити, яку прикрість він може принести. Позитивні переживання підзаряджають батарею, в якій акумулюється енергія бажання жити, а негативні цю енергію витрачають. Що більше запасів, то більше неприємних переживань можна витримати. Стас, розрядивши головну батарею, вже давно перейшов на аварійне живлення, бо коли Всесвіт з діжки з негараздами розбризкував над людством краплі скорботи, на хлопця потрапила така, що закрила собою майже все його життя.

22

Наступного дня, прийшовши до школи, Стас зіткнувся у дверях класу з Романом. Той спинив хлопця і сказав ущипливим голосом:

— Я не забув про тебе.

Стас відштовхнув його і пішов до свого місця, а Роман гукнув услід:

— Оглядайся по боках!

Минуло перше заняття. В цей день Стас був черговий, і в його обов'язки входило щоперерви змочувати губку для дошки. Хлопець вийшов з класу, обережно оглянувши коридор і, побачивши, що там не було ні душі, попростував до комірчини прибиральниці — найближчого місця, де був умивальник. Дійшовши до повороту, де напередодні йому трапилося бути причиною невдачі в залицяннях свого однокласника, Стас відчув у себе на плечі чийось руку. Він не встиг зреагувати, і нападник, що підійшов зі спини, спритним рухом схопив його за горло і притис до стіни. Оговтавшись, хлопець підняв очі й побачив перед собою Романа.

— Попався! — прошипів той через стиснені зуби. — Ти думаєш отак просто все минеться?!

Стас хотів був щось сказати, але раптом відчув сильний удар у живіт і у відповідь лише закашлявся.

Максим у цей момент підіймався сходами на четвертий поверх, де був його клас. Він мимоволі провів очима по коридору і побачив у кутку фігури двох хлопців. Один з них притис другого до стіни, тримаючи за горло. Еремітов спинився, придивився і впізнав Стаса. Його вмить охопило досі невідоме йому відчуття невимовної люті. Максим, ні на секунду не задумуючись, помчав до кривдника свого друга. Добігаючи він гукнув: "Ей!".

Його голос луною пройшовся по порожньому коридорі. Роман, почувши крик, повернув голову, та все, що він встиг побачити в цю мить — це кулак, що летів у напрямку його фізіономії. Максим з розгону заїхав йому по носі, з якого зразу ж заюшила кров. Роман відступив, але прийнятий афектом Еремітов на цьому не спинився. Другим ударом він збив хлопця з ніг, влучивши йому під око, після чого пройшовся ногою по ребрах. Розлючений Максим наскочив на Романа, який лежав на підлозі, прикривши обличчя руками, і почав частувати

його замашистими стусанами. Та раптом Максим відчув, як хтось, підступивши ззаду, зацідив йому ногою по потилиці. Це був один з трьох Романових товаришів, які, повертаючись на заняття, помітили сутичку й одразу ж поспішили на допомогу приятелів. Двоє з них були ровесники Максима. Один низький, товстий і веснянкуватий, другий — його пряма протилежність: високий, худий і чорнявий. Вони схопили Еремітова за руки та відтягнули від жертви, після чого третій нападник, однокласник Романа — сутулий, широколобий хлопець із довгими ногами і коротким тулубом, заходився лічити хлопцеві ребра. Стас, отямившись, кинувся визволяти друга, але Роман, який вже піднявся і витер кров з обличчя, спинив хлопця ударом у живіт і, поваливши на землю, став товкти його ногами. Навколо колотнечі почали збиратися глядачі. Школярі зацікавлено спостерігали за перемігом бійки, що через нерівність сил переросла в розправу, та ніхто не мав і найменшого наміру втручатися. Прямуючи на заняття, Станів помітив учнів, що юрбилися в коридорі, і попрямував до них. Наблизившись достатньо близько, щоб побачити, що відбувалось у центрі дійства, Дмитро вмить оцінив ситуацію і, не гаючи часу, побіг захищати друзів. Проштовхавшись через глядачів, він схопив за потилицю веснянкуватого товстуна, що тримав Еремітова, і вгатив його головою об стіну. Той ще не встиг зрозуміти, що трапилося, як Станів відправив свій кулак у коротку подорож, пунктом призначення якої було лице суперника. Від потужного удару товстун схопився за підбите око і застогнав. У цю мить Еремітов відштовхнув худого високого нападника, який все ще тримав його за ліву руку, а широколобого, обхопивши однією рукою за пояс, а другою за ноги, різким рухом відірвав від землі і щосили кинув об викладену кахлем підлогу. Приземлившись, школяр скривився, схопився

за спину та заквилив від болю. Тим часом Дмитро завершив з першим недругом, залишивши його качатися по підлозі, тримаючись за розбитий ніс, і взявся за другого. На ногах стояв лише Роман, який в цей час лупцював Стаса. Максим звівся та відпихнув головного нападника вбік і тут же у відповідь дістав сильний удар у щелепу, від якого звалився на підлогу. Високий, кремезний, міцний Станів у стані тої люті, яка його тоді охопила, був готовий протистояти будь-кому. Він завершив з другим супротивником, тоді підбіг до Романа і пригостив його кількома стусанами, кожен з яких був неначе удар молотом. Через якусь мить усі четверо нападників, скорчившись від болю, лежали на землі, а Дмитро допомагав друзям піднятися. Ставши на ноги, Стас схопився за живіт; у нього боліли ребра, пекла розбита губа, а підбите око почало напухати. Він оглянувся на своїх захисників. Станів віддихувався, оглядаючись по боках, а Еремітов витирав кров із розсіченого лоба.

— Вам двом треба йти з занять, — сказав Дмитро, — якщо вас побачать у такому вигляді, матимете проблеми.

Стас та Максим кивнули у відповідь і побігли до класів по свої речі. Через декілька хвилин вони залишили стіни школи і розійшлися по домівках лікувати рани.

Чутка про бійку прокотилася по всій школі, після чого ні Роман, ні жоден інший учень не наслідлювався зі Стасом конфліктувати.

23

Через півроку після сутички, ввечері, у парку, в тіні високої ялинки, на невеличкій лавці, розписаній різного роду написами, виконаними білим коректором, що мали переважно непристойний характер, сиділо троє

друзів. Один невисокий, сутулий і худорлявий, зі світлим довгим волоссям. Він сидів з правого боку, зігнувшись та підперши голову руками і вдивляючись в одну точку перед собою. Другий мав коротке, темне волосся і кругле обличчя, він був високий і широкоплечий. Він вмоستився посередині, випрямивши ноги та спершись на спинку лавки. Третій був середнього зросту, чорнявий, з атлетичною будовою і чіткими рисами обличчя. Рівно тримаючи спину, він сидів зліва, на самому краю, поклавши руки на коліна та заплющивши очі. Невеликий сегмент осіннього сонця, що ще виглядав з-за горизонту, освітлював сухе опале листя під ногами хлопців, які сиділи мовчки і думали кожен про своє.

Тишу порушив хлопець із заплющеними очима:

— Знаєш, Дмитре, я тут подумав... — він перервавсь, ніби вибираючи найкраще формулювання своєї думки, і через мить продовжив. — Технічно ми всі сироти.

— Ну нічого собі заявка! — обурився темноволосий хлопець, що сидів посередині.

— Ну гляньмо правді в очі. Ти так само позбавлений батьківського піклування, як і я зі Стасом. Різниця тільки в тому, що люди, які тебе... ем... ну, типу створили, досі живі.

— Люди, які мене створили? Ну, це... цікаве формулювання.

— А як же їх називати?

— Ну не знаю! Може, батьки?! — підвищив голос Дмитро.

— Та які ж вони батьки? — відповів Максим, розплющивши очі й посміхнувшись.

— Давай я сам буду вирішувати, які вони батьки! — похмуро відрізав Дмитро.

— Я не мав наміру тебе образити, ти ж знаєш, — Максим на хвилюк завагався, чи варто йому продов-

жувати, і зважившись додав: — Але все-таки я от думаю, кому із нас найгірше. Я своїх батьків ніколи не знав, Стас знав і втратив, а твої досі живі, але вони тобі ніби і не батьки.

Запала мовчанка.

— Ну, якщо ми вже так прямо говоримо, тоді, напевно, так: ти, потім я, потім він, — заговорив худий довговолосий хлопець, вказавши пальцем на Дмитра.

— От і я так само думаю, — відповів Максим. — Мені найпростіше. Я не знаю, як це мати батьків і бути сином. Мені нема від чого відвикати, — він повернув голову до Стаса. — А от тобі вже трохи важче, тобі є від чого відвикати, але ти принаймні більше ні на що не надієшся. А найгірше тобі, — Максим перевів очі на Дмитра. — Мало того, що ти не маєш нормальних батьків, так тебе ще й мучить примарна надія.

Хлопці затихли і деякий час сиділи мовчки, обдумуючи сказане.

— Я віднедавна почав часто звертати увагу на таке дивне явище, як плинність часу, — сказав Максим, порушивши тишу і направивши розмову в нове річище. — Взагалі, дуже цікава річ! Справді. От нам тепер по шістнадцять років. Але був час, коли нам було по шість, і був час, коли нас взагалі не було, а буде час, коли нам буде двадцять шість, тридцять шість, і сорок шість, і буде час, коли нас знову не стане, так, як це було до нашого народження. Мені це дивно, бо я пробую уявити собі оцей момент, коли мене нема, і мені це не вдається. Я зараз є. Як же це може бути, що мене нема? Такий стан речей здається неможливим. Але ж так буде. Незалежно від того, як я буду жити, незалежно від того, хочу я цього чи ні, рано чи пізно настане момент, коли мене не буде. І в цей момент я не розумітиму, що мене нема, і на це буде одна вельми вагома причина — мене не буде!

Дмитро і Стас дивилися на Максима зі щирим здивуванням. Вони й самі не раз задумувалися про смерть, але ці роздуми зазвичай не мали чіткості й послідовності через надмірну емоційну напругу, що їх супроводжувала. Максима ж, здавалося, хоч і непокоїв, проте зовсім не лякав той факт, що всі ті моторошні речі, про які він говорив, стосувалися його безпосередньо.

— Я вчора розпитав дядька про свій родовід і дізнався, хто в якому віці помер. — У Максима загорілися очі. Він оживився, і складалося враження, ніби хлопець ділився з друзями враженнями від своїх любовних пригод чи недавно переглянутого фільму. Було видно: те, про що він розповідав, його сильно турбувало і розмовляти про це йому дуже цікаво. Будь-кого здивувало б, що насправді він так натхненно і жваво говорив про смерть. — Так-от! Середньостатистичний вік, у якому помирали мої родичі, принаймні ті, яких не скосила якась підступна хвороба, — сімдесят п'ять років. От я порахував: мені тепер шістнадцять, скоро буде сімнадцять. Якщо моє життя не зрадить статистику, то я вже прожив трохи більше від однієї п'ятої і трохи менше від чверті відведеного мені часу. То трохи більше, ніж шість тисяч днів, і трохи менше, ніж вісімсот мільйонів секунд! — хлопець обвів оком своїх друзів, чекаючи схвальної реакції на своє, як йому здавалося, цікаве і дуже важливе дослідження.

— Ну і? — запитав Дмитро, що, так само як і Стас, не розумів до чого вів Максим.

— Я хочу сказати, що помітив таку річ, і це багато чого змінює. Ну от дивіться. Коли ми думаємо про майбутнє, то завжди уявляємо там себе такими ж, як тепер. Та це неправильно. Я... мені важко це сформулювати. В нас із часом будуть інші пріоритети, інші цінності. А ми завжди поводимося так, ніби час стоїть на місці. Але це

не так. Я порахував скільки секунд я прожив, і от після розмови з вами це число збільшиться на кілька тисяч.

— Це всі знають. Ми ростемо, старіємо і колись помремо, — сказав Дмитро

— Так, знають. Але ніхто цього не бере до уваги. Так ніби цей процес стосується всіх навколо, крім них. І всі ... Ну, я не знаю, як вам це пояснити, — з розчаруванням у голосі відповів Максим, що дуже рідко відчував нестачу слів при формулюванні своїх висловлювань.

Хлопці знову затихли. Якусь хвилину вони мовчали. Максим задумано розглядав темно-оранжевий кленовий листок у себе під ногами, який злегка ворухився від слабкого вітерцю, що гуляв парком. Та раптом він припідняв голову і злегка розтулив рот, як це роблять люди, коли в них виникає якась ідея, після чого глянув на хлопців і заговорив:

— Зробімо таку річ. Нам тепер по шістнадцять, і кожному з нас — принаймні мені точно — здається, що в такому стані ми будемо завжди. От, і щоб довести, що це не так, нам треба зафіксувати момент, щоб потім мати змогу побачити, що від цієї миті в житті пройшов якийсь час. Зробімо... чекпойнт, — хлопець схопив Дмитрового рюкзака, що лежав у нього під ногами, відкрив і дістав гарно заточеного олівця та зошита. Здивовані хлопці мовчки спостерігали за Максимом, який висмикнув із зошита три сторінки, кинув його назад у рюкзак, роздав друзям вирвані аркуші і продовжив. — Ми зараз збережемо цей момент у письмовому вигляді. Напишемо дату та час, коротко опишемо обставу і занотуємо думки. Потім, через якийсь час, років, наприклад, через десять ми зможемо глянути на ці записи і відчутти, що з цього конкретного моменту пройшло десять разів по триста шістдесят п'ять з лишком днів. Таких самих днів, як нинішній.

Дмитро і Стас переглянулися і, знизавши плечима, посміхнулися. Вони досі не розуміли, що їхній друг хотів їм пояснити. Та й сам Максим не міг для себе чітко сформулювати, що саме його турбувало. Він помітивплинність часу, зрозумів, що це має сильний вплив на його життя, але жодного висновку з цього приводу його незрілий розум зробити не міг.

Хлопці по черзі, не поспішаючи і не відволікаючи один одного, зробили нотатки і склали свої аркуші вчетверо. Максим зібрав згорнуті записки, кинув їх у Дмитрів рюкзак і сказав:

— От побачите, як воно потім дивно буде відчуватися, коли ми дістанемо ці записи.

— Як скажеш, — погодилися хлопці, які, хоч і не перечили Максимові, та все ж досить скептично поставилися до його задуму.

Друзі посиділи ще кілька хвилин, поки сутінки не передали естафету темряві, й розійшлися по домівках.

24

Як і більшість людей похилого віку, Дмитрові дід та баба були люди формально-релігійні. Важко виділити якусь одну причину, чому багато старших людей починають часто навідуватися до храмів. Нерідко, давно залишивши за спиною екватор свого життя, вони відчують наближення неминучого кінця і починають шукати метод заспокоїти себе. Трапляється, що така причина — банальна нудьга, адже в стінах церкви завжди можна зустріти таких же, виснажених бездіяльністю страждальців, з якими можна обговорити останні новини, попліткувати, обмінятися скаргами на здоров'я та життя. А буває, що до храму людей жене залізний в своїй основі аргумент: “так треба”. Проте найчастіше

всі ці причини переплітаються між собою, змушуючи вчити молитви і регулярно відвідувати служби.

Взявши на себе опікування онуком, Дмитрові дід і баба виховували хлопця так, як вважали за потрібне, і часто брали його з собою до церкви. Станів це не дуже любив, але був змушений підкорятися, бо з самого дитинства чув погрози не бути, як це називають, “спасеним”, якщо він не поводитиметься належним чином.

Був недільний ранок. Про те, що на цей день заплановане відвідування служби, Станева попередили ще напередодні. Прокинувшись, хлопець лежав у ліжку, втупивши погляд у стелю, і збирав сили, щоб перебороти своє небажання піднятися і почати одягатися. Дід, який вже давно був готовий вирушати, сидів на дивані у вітальні, читав газету та час від часу гукав до онука і питав, чи він готовий іти. Дмитро полежав ще кілька хвилин, потім зітхнув, піднявся з ліжка і заходився одягатися.

Хвилин через сорок усі троє — дід, баба й онук — перехрестившись, переступили поріг церкви. Увійшовши, вони підійшли до продавця, придбали кожен по дві свічки, поставили їх на великі золотаві свічники і почали слухати службу. Деякі зі старих жінок, які сиділи на лавках під стіною, почали перешіптуватись, раз по раз зиркаючи на новоприбулих. Вони говорили про Дмитра і про те, який він чемний і порядний хлопець, раз у такому юному віці регулярно відвідує храм. Станів знав, як його сприймали парафіяни церкви, але його це мало хвилювало. Зазвичай від служб хлопець чекав лиш одного — їх закінчення. Так було і цього разу. Станів стояв мовчки, він не слухав молитов і лише періодично, склавши до купи великого, вказівного та середнього пальці, торкався до лоба, грудної клітки і обох плечей так само, як це робили інші присутні. Його голова була зайня-

та думками про те, чим він займеться, коли скінчиться це випробування його терпцю. Так тривало понад дві години. Усе було, як завжди, і здавалося, що цей день не буде особливим. Хористи почали читати молитву, а священник повернувся обличчям до іконостасу. Дмитро достатньо часто спостерігав цю частину служби і знав, що закінчення вже не за горами. Раптом двері різко розчинилися, і до церкви увійшов низенький, повний чоловік з довгою темною бородою. Він, розштовхуючи парафіян, впевненою ходою рушив до ризниці. Серед людей прокотився глухий шум. Станів упізнав чоловіка. Це був священник іншої конфесії, і він мав вести службу після тої, на якій був Дмитро. Через кілька хвилин чоловік повернувся вже в повному церковному уборі для богослужіння і жестом покликав до себе попа, що саме гортав товсту книгу на кафедрі, готуючись до читання. Обидва священники зникли з очей парафіян за стінами ризниці.

Ситуація була така. Представники обох конфесій зазвичай вели свої служби в різний час згідно з заздалегідь визначеним розкладом. Час від часу в них виникали різного роду непорозуміння, через непунктуальність і дрібні порушення домовленостей, проте завжди знаходилися рішення, що задовольняли обидві сторони. Цього ж разу товстому бородатому попові з певних причин треба було почати на півгодини раніше. Він напередодні підійшов, щоб домовитися про це з Дмитровим священником, отцем Миколою. Проте отець Микола так і не дав своєї згоди. Однак бородатий священник, як це дуже часто буває з надто самовпевненими людьми, не діставши категоричної відмови, вирішив, що йому таки дали дозвіл. Тож тепер він прийшов на півгодини раніше і вже був готовий починати службу, чекаючи своїх парафіян, що з хвилини на

хвилину мали почати сходитись. Отець же Микола був упевнений, що відмовив своєму колезі, і той цю відмову зрозумів та прийняв. Тож тепер між служителями церкви виник конфлікт. Один не збирався закінчувати до визначеного розкладом часу, а другий не збирався чекати ще півгодини. Розмовляючи за стінами ризниці, вони деякий час тримали себе в руках, але, зрозумівши, що жоден з них не збирається поступатися, почали, самі того не помічаючи, підвищувати голос. За хвилину їхній агресивний діалог уже чули всі парафіяни. Помітивши це, отець Микола сказав, що такі розмови в церкві не ведуться, і запропонував вийти у внутрішній дворик. Цей дворик розташовувався позаду церкви і був обмежений з трьох сторін її стінами, а з четвертої старим парканом. Туди можна було потрапити лише одним шляхом — через двері справа від ризниці. Обидва священики вийшли назовні через ці двері і продовжили свою гнівну суперечку. Дехто з парафіян, зокрема Дмитро зі своїми дідом та бабою, подалися на вулицю і, обійшовши церковний двір з тилу, з цікавістю поглядали через паркан на те, як розв'яжеться цей конфлікт. Отець Микола вперто не відступав, стверджуючи, що він ясно дав зрозуміти, що сьогоднішня служба не буде скорочена ні на хвилину. Товстий бородатий піп намагався заперечити і, міцно стиснувши в руці великого металевого хреста, збуджено розмахував ним, ніби погрожуючи своєму колезі. Хвилини через чотири таких агресивних розмов роздратовані священики заледве не кричали один на одного. Вони забули про парафіян, про власний статус, про свій обов'язок подавати іншим приклад, як треба дотримуватися біблійного вчення і як стримувати свої порочні пориви. Вони сварилися, як селяни сваряться за межу між городами, як волоцюги сваряться за порожню пляшку, як діти сваряться за

іграшку. Здавалося, вони геть не пам'ятали про те, що було об'єктом їхньої суперечки, і кожен з них, піддавшись своєму самолюбству, просто не хотів здаватися. Священики гримали один на одного з дедалі вищою напругою, і в якийсь момент товстий бородатий піп, цей служитель церкви і Бога, здійнявши стиснутого в кулаці хреста в повітря, замашно опустив його на плечі отця Миколи. Той від несподіваного удару ступив крок назад і вмить замовк, перелякано зиркаючи на свого войовничого опонента, що тримав у руці символ культу християнської релігії, що, як виявилось, можна успішно використовувати як холодну зброю. Для парафіян, які все це бачили, то було ганебне видовище, що викликало змішане почуття суму і сорому за такі дії свого духовного наставника. Поміж них прокотилися тихі репліки несхвалення і осуду. Дмитро, який уважно спостерігав за розвитком подій, повернувся до своїх діда з бабою, що були збентежені не менше від нього, і подивився на них з цілком логічним питанням в очах, на яке вони не могли дати відповіді. Постоявши мовчки якусь мить, хлопець розвів руками і озвучив це питання:

— Що це було? — запитав він із щирим здивуванням у голосі.

Звісно, його не цікавив технічний бік події, що трапилася, бо він і сам усе чудово бачив. Його дивувало, як таке могло статися, як люди, що повинні слугувати взірцем моральності для інших, могли дати такого маху, як вони могли дозволити собі перетворити свій храм на Колізей і як після цього парафіяни, зможуть зв'язувати своє життя з релігійною громадою, в якій відбуваються подібні речі.

Старі не знали, що відповісти своєму онукові.

Зрозумівши, яку дурницю він щойно зробив, товстий бородатий священик, не промовивши ні слова,

зайшов до церкви, опустивши голову, пройшов мимо людей, що, не піддавшись поклику цікавості, залишились усередині, вийшов через головний вхід надвір і повідомив своїх парафіян про те, що служба розпочнеться трохи пізніше.

Того ж вечора Дмитро ділився з Максимом і Стасом враженнями від події, яка вранці трапилась у церкві. Хлопці сиділи на сходах перед чорним входом до міської лікарні, одному з найбезлюдніших місць у місті, де їхню розмову могли перебити лише бездомні пси, що інколи пробігали мимо.

— То ти тепер ображений на агресивного священика? — запитав Максим

— Ні! Як можна? Мужики часто розв'язують конфлікти насильством, і я це дуже поважаю, — іронічним тоном відповів Дмитро. — А от повагу до свого священика я таки втратив. Ну, розумієте, — почав Дмитро зі штучною серйозністю в голосі, що додавала комічності будь-якій його розповіді. — Удар, що летів у його напрямку, був передбачуваний. Йому треба було блокувати ворожий випад, відштовхнути нападника і провести контратаку у вигляді спайнбастера чи потужного удару в сонячне сплетіння. — Хлопець махнув кулаком, демонструючи, як треба бити в сонячне сплетіння. — Так він би швидко нейтралізував суперника і відстояв би честь своїх парафіян. А так взяв і осоромив усю нашу церковну громаду. А взагалі тепер я радий би людям, що ходять до церкви, брати з собою на службу содову і попкорн, бо видовища там тепер цікавіші від боксерських поєдинків. Ну і, звісно, треба відкрити тоталізатор. Правда, для цього потрібна більше конфесій — ну, щоб було багато священиків, і було з кого вибрати. А то тепер на нашого попа ніхто, напевно, б не поставив. Усі ставили б на того бородатого, після його переконливої

дебютної перемоги, яку він здобув, вправно орудуючи важким хрестом.

Стас і Максим посміхнулися.

Ще одне релігійне свято! — раптом вигукнув Дмитро з навмисно надмірною патетичністю в голосі — Ще одне свято, і от ти зібрався до свого храму. Прямуй впевнено, гордо піднявши голову. Якщо ти наткнешся на жебрака, що просить милостиню — переступи його і прямуй далі. Якщо ти зустрінеш сироту, що благає про допомогу, яку ти можеш надати, скажи собі: “Як шкода дитини”, а потім минай його і прямуй далі. Якщо ти побачиш бідну, помарнілу від недоїдання матір, що працює на трьох роботах, аби зібрати на лікування хворої дитини, не спиняйся, не ділись з нею своїми грошима, краще віддай їх на храм, нехай там поставлять золоту баню, вислови жінці свої спочуття і прямуй далі. Не слухай голосів, які гинуть через те, що їх ніхто не чує, через те, що на них ніхто не зважає. Прямуй далі. Так-так! Прямуй впевнено, не оглядаючись і не дивлячись під ноги. Адже ти прямуєш до храму. Ти йдеш рятувати найдорожче! Тебе ведуть мудрі! Тебе ведуть праведні! Ти все робиш правильно. Твої дії послідовні. Продовжуй в тому ж дусі!

25

Пошуки свого місця в житті — безперечно, дуже важлива справа. І кожен рано чи пізно береться до виконання цього нелегкого завдання. Проте більшість людей на ранніх етапах свого життя від батьків чи інших авторитетних для них осіб отримують таку собі карту, де червоним хрестиком позначено те саме місце, куди їм потрібно рухатися. Вони без роздумів і питань приймають дарунок і, не маючи найменших

сумнівів у відповідності цієї карти до реальності, починають свою, дуже часто вкрай коротку подорож до заповітної точки. Здебільшого подорожній, дійшовши до пункту призначення, спиняється саме на тому місці, де на землі повинен бути такий же, як на карті, червоний хрестик і починає дивитися собі під ноги. А де? А нема! От халепа! І мандрівник, оглянувшись довкола, розуміє, що для нього ця точка нічим не особлива, вона така ж, як інші, ті, що містяться за кілька метрів зліва чи справа. Звісно, він певною мірою радий тому, що його подорож позаду, однак разом з тим він почувається розчарованим і обманутим. “Куди ж я йшов, якщо я нікуди не прийшов?” — думає він. У такі хвилини до нього приходить порятунок, йому кажуть: “Це добре, що ти сюди дійшов, але, щоб завершити подорож, тобі треба ще сюди-от. Саме там той червоний хрестик”, — і подорожній отримує новий екземпляр мапи, де позначка стоїть уже в іншому місці. “Красно дякую, — відповідає він, — а то я вже був злякався, що кудись не туди я прямував”. Мандрівник, не зробивши ніяких висновків і не навчившись на помилках, знов бере мапу і чинить точно так само, як і попереднього разу: не роздумуючи і не ставлячи питань, вирушає в путь. “Ну, цього разу там під ногами точно буде червоний хрестик,” — думає він, простуючи стежками, що втоптали й вибили люди, які проходили тут до нього. Так він блукає з одного місця до іншого, міняє мапи — і все дарма. Хрестика ніде нема. В якийсь момент він, спинившись на привал біля озера чи річки, дивиться на гладінь і бачить свій відбиток, бачить зморшки та сиве волосся. Мандрівник зістарівся. Йому вже нема як продовжувати йти. І що ж він робить? Він малює карту, ставить червоний хрестик у тому місці, куди він оце зараз прямував, але не дійшов і віддає цю карту

своїм дітям, запевняючи їх у тому, що їм треба саме туди. І естафета продовжується.

Та є люди, що чинять по-іншому. Коли хтось пропонує їм свій екземпляр карти вони, детально оглянувши її, виявляють багато неточностей і помилок, які губляться поміж видимої, на перший погляд, абсолютної чіткості та повної визначеності та непомітні для неуважного ока. Такі люди питають в автора мапи, чому позначка стоїть саме там, а не правіше чи лівіше, чому ці топографічні дані можна вважати правильними і, вислуховуючи відповідь, помічають багато суперечностей у доводах, через що чемно відмовляються, і те місце, де має бути червоний хрестик, ідуть шукати самотужки, взявши на озброєння кілька питань, головне з яких — чому?

Чому? Яке ж все-таки підступне це питання. Коли його немає, живеться спокійно і на душі легко. Нічого особливо не тривожить, адже в усьому є тверда впевненість. Будь-що можна пояснити словами: “От так воно є, і все! Інакше бути не може!” Та варто дозволити запитати себе: “Чому?” — і на тобі! У впевненості підкошуються ноги, і вона тут же поступається місцем сумнівам, а якщо не обмежити себе в пошуках пояснень, це питання може засмоктати з головою, бо повної відповіді отримати ніколи не вдасться. Не вдасться, бо, можливо, її взагалі не існує.

Так-от, саме в той момент, коли в голові недовірливого подорожнього зароджується сумнів щодо вірогідності топографічної інформації, яку інші приймають за абсолютну істину, починаються його дослідження у сфері картографії, мета яких — створення своєї власної мапи, що можуть привести до найнепередбачуваніших результатів. Блукаючи, такий мандрівник часто стикається з дороговказами, які видно здалека і на яких грубими лініями виведена стрілка і напис: “Червоний

хрестик — туди”. Подорожній спиняється біля цих дороговказів, уважно оглядає їх, дивиться в тому напрямку, куди вони показують, і питає себе: “Чому я повинен вірити цьому дороговказові? Як той, хто його тут встановлював, знає, що мені туди? Може, мені насправді направо чи наліво? А може, мені взагалі нікуди не треба йти? Може, мені треба осісти прямо тут, під цим дороговказом?”

Здебільшого ця мандрівка, мета якої — пошук червоного хрестика, починається в ранній юності. Адже в дитинстві ми лише розминаємося, розігріваємо суглоби, складаємо багаж, розвиваємо навички читання карт і прокладання маршрутів і саме в період юності, відчувши сили та готовність, нарешті наважуємося вийти за огорожу і зачинити за собою хвіртку.

Тоді, коли Стас відбував передостанній рік свого навчання, його друзі вже повністю завершили зі школярством. Максим і Дмитро не відзначились особливою оригінальністю у виборі нової соціальної ролі. Вони, як і значна більшість каторжників середньої освіти, вирішили продовжити діставати задоволення від навчального процесу та вступили до університетів. А що рідне місто друзів було маленьке, вони подалися до обласного центру. Нове місто, нова обстава, нові знайомства, новий спосіб життя. Здавалося, що для новоспечених відвідувачів лекцій та семінарів змінилося все. Проте варто було поглянути на всю картину, як ставало зрозуміло, що загалом не змінилося майже нічого. В своїй основі хлопці залишилися такими ж, як і раніше. Проте у відкритті незнайомих територій і в своїх пошуках червоного хрестика вони все ж вийшли на новий рівень.

“Розплющив очі. Сіра стеля. Навколо чути приглушені голоси. Дивний стан, ніби щойно мене щось сильно налякало, і від цього мені якось моторошно. Декілька разів кліпнув очима, щоб отямитись. Звівся і сів на краю ліжка. Ліжко невелике, якраз під мій зріст, з простими прямокутними бильцями без жодного візерунку (не знаю, чому мені це впало в очі), доволі тверде. Воно, як і стеля, мало якийсь тьмянний ненасичений колір і взагалі було схоже на в'язничне. Поглянув на долоню, потім повернув руку і сфокусував погляд на зовнішньому боці кисті, підводячи і відводячи її від обличчя. Завжди роблю так, коли прокидаюсь. Це один із моїх способів прийти до тями після сну. Провівши цю нескладну процедуру, ніби прокинувся повністю. Оглянувся навколо. Я сидів біля стіни у величезній кімнаті, де, крім мого, було ще кілька десятків таких же сірих в'язничних ліжок і приблизно стільки ж абсолютно незнайомих мені людей. Дехто з них просто сидів на самоті, підперши руками голову, інші прогулювалися, спокійно розмовляли між собою або вели жваву дискусію. Я не мав найменшого уявлення, де перебуваю. Встав із ліжка і рушив у напрямку дверей. Декілька моїх сусідів глянули на мене здивовано. Помітивши те, що я дивлюсь у їхній бік, дехто із них мені посміхнувся. Юнак, що якраз проходив повз мене, зупинився на мить, я теж сповільнив ходу. Він, наче мій старий приятель, поплескав мене долонею по плечу, ледве помітно кивнув головою, а потім якось химерно посміхнувся, хоча, можливо, це мені тільки здалося. Після цього він рушив далі, а я, провівши його поглядом, рушив до дверей. Дійшовши, я взявся за ручку, повернув її і штовхнув. Двері заскрипіли і відчинилися. Я підняв очі й на мить

завмер у здивуванні. Величезна похмура сіра зала з великими ліхтарями, що висіли вздовж протилежної від мене стіни на висоті людського зросту, стелилася переді мною на сотні метрів. З мого боку з невеликим інтервалом були такі ж двері, як ті, з яких я вийшов. Очевидно, там були інші кімнати, подібні до тої, де я щойно прокинувся. А посеред зали вирував рух. Люди. Багато людей: чоловіки, жінки, діти. Декотрі з них просто стояли і розмовляли або сперечалися між собою. Та значна більшість рухалася вздовж зали впевненою ходою. Люди з'являлися ніби з тіні, проходили повз мене і зникали з поля зору, створюючи потужний людський потік. Вони йшли групами або поодиночі; дехто — поспіхом і навіть не озираючись, а дехто — розважливо й поволі, та всі виглядали дуже заклопотаними. Це було схоже на мурашник — ну принаймні саме так я собі завжди уявляв те, що відбувається всередині комашиного гнізда. Загалом це виглядало, як чітко налаштований та налагоджений механізм, але варто було лише злегка придивитись, як одразу ж ставало помітно — там не було жодного порядку, і рух натовпу був зовсім не організований. Проте здавалося, що така хаотичність руху нікого не турбувала.

Повз мене пройшов чоловік років тридцяти з малим сином. Він, набираючи мудрого вигляду, давав настанови хлопцеві:

— Сьогодні, сину, ти дізнаєшся, чим я займався все життя і що будеш робити ти, коли підростеш. Це важливо, тому, коли ми прийдемо, слухай мене дуже уважно і стеж за кожною моєю дією....

Повчальну промову перервав старий худорлявий чоловік з кирпатим носом, одягнений у все темне і з великою текою в руках. Він, поспішаючи, розштовхнув батька та сина і вигукнув до когось попереду:

— Всі папери при мені! Можна оформляти! Збирай решту, ми цим займемося сьогодні ж.

Прокричавши це, він ще більше прискорив рух і зник у натовпі. Раптом посеред потоку заридало мале дівча. Його плач деякий час проривався через стіну шуму, генерованого рухомою людською масою. Та тут до нього підбігла молода жінка, заспокоїла і, схопивши за руку, повела за собою. Троє атлетичних юнаків йшли, не поспішаючи, і щось активно обговорювали. Один з них помітив мене і кивнув. Я, хоч і бачив його вперше, здивувавшись, кивнув у відповідь.

Ще раз обвівши оком велику залу і натовп, я глибоко вдихнув, ступив кілька кроків і змішався з потоком. Я не мав чітко визначеного пункту призначення, тому просто повернув праворуч і рушив повільною ходою. Ніколи не почувався комфортно посеред великих скупчень людей, тому ця прогулянка мені не дуже подобалась. Учасники руху кудись поспішали, штовхалися, лаялись, і вся ця метушня викликала відчуття сильного неспокою, тривоги та незахищеності. Проте я не спiniaвся. Так, озираячись і оглядаючи все навколо, ішов декілька хвилин. Я почував себе окремим від цієї рухомої маси, з якою пробував змішатися. Та все ж мене не залишало відчуття того, що я не можу бути в іншому місці, крім як тут, посеред цього потоку, посеред усіх цих людей. Деякий час усе було без змін, поглинутий людською масою я йшов туди, куди вона дозволяла мені йти і, здавалося, що інакше бути не може. Однак в якийсь момент потік почав рідшати. Потужна рухома маса розсмоктувалася, стаючи все слабшою і слабшою. І от нарешті вдалині я побачив, як над натовпом височіє стіна. Це була межа тої великої зали, якою я крокував. Пройшов ще трохи. Тут людей майже не було. Лише де-не-де хтось ішов мені назустріч. До стіни залишалося зовсім мало. Така

ж сіра і похмура, як і все навколо. Ніби нічого особливого. Та от я помітив у нижньому правому куті невеличкі дерев'яні двері. Напевно, це вихід. Я вп'явся поглядом у ці двері й поспіхом рушив до них. З'явилося дивне відчуття, подібне до легкої ейфорії, що виникає за мить до того, як відкриєш ретельно запакований подарунок. І що ближче я підходив, то сильнішим ставало це відчуття. Двері були вже майже поруч. Коли мені залишалося ще кілька кроків, почуття ейфорії раптом перетворилося на страх, і я спинився. Переляк скував мої рухи, я не хотів відчиняти ті двері, я боявся залишати велику залу, і мені захотілося повернутися назад, повернутися і знову змішатися з тим рухомим людським потоком. Я стояв, вагаючись. У якийсь момент до мене долинула мелодія мого будильника, і я прокинувся."

Максим на хвилюку замислився, обертаючи олівця в руках, потім згорнув записника і відклав убік. Хлопець сидів кілька секунд, відчуваючи, як у ньому наростає якийсь внутрішній неспокій, після чого підняв руки і поглянув на долоні. Вони чомусь здалися йому на диво брудними. Так наче якийсь невидимий леп покрив усю їх поверхню та забився в кожну пору і в кожну дрібну зморшку. Максим встав і попрямував до вмивальника. Він хвилин п'ятнадцять ретельно відмивав руки від невидимого бруду, після чого повернувся в спальню і відчув значне полегшення.

27

Станів вважав, що після вступу до університету все буде по-іншому. У нього було безпідставне, притаманне молодим людям переконання, що все зміниться в одну мить. Хлопець не мав того досвіду, з якого знав би, що будь-які перетворення, які хоча б якось стосуються

способу життя, не даються легко. Ну а зміна світоглядної позиції чи системи цінностей — це взагалі тривала і вкрай трудомістка справа. Дмитро ж своєю вірою в прийдешні зміни був схожий на підлітка, що в п'ятницю ввечері, під впливом хвилі натхнення, ухвалив рішення зайнятися боксом (шахами, математикою, грою на гітарі тощо) і склав детальний план дій, що в корені змінює його стиль життя, після чого повісив його над ліжком із твердою впевненістю, що з понеділка він неухильно виконуватиме кожен зазначений там пункт. Та зазвичай такий задум закінчується тим, що складений на вихідних план кілька днів висить над ліжком, нагадуючи авторові про його благородний задум і про те, що йому забракло духу втілити його в життя, а потім відправляється в смітник, а сам автор продовжує жити точно так само, як жив до цього. Така ж ситуація була і в Станева. Він був упевнений, що після закінчення школи припинить свою заздалегідь програшну боротьбу проти того, що він вважав несправедливістю, перестане підривати авторитет педагогів і взагалі стане тихим, чемним та слухняним. Основною причиною, що пробудила в ньому бажання змінитися, була втома. Він виснажився від свого безрезультатного протистояння і постійної напруги, що його супроводжувала. Тож плануючи своє студентське життя, Дмитро уявляв себе врівноваженим, стриманим і дуже спокійним юнаком, який не зважатиме на те, що відбувається навколо нього, і завжди триматиме себе в руках. Він збирався повністю віддатися своєму флегматичному “Я”. Декілька перших тижнів йому це вдавалося. Дмитро, познайомившись зі своїми однокурсниками, справив на них враження дуже серйозного хлопця. Він тихенько сидів на лекціях і семінарах, старанно виконував вказівки викладачів і не привертав до себе зайвої уваги. Та з першого ж дня Станів зрозумів,

що те завдання з коректування власної поведінки, яке перед собою поставив, було набагато складніше, аніж він вважав.

Дмитро мав властиве ранній юності переконання у власній унікальності — йому здавалося, що лише він один бачить весь той фальш, яким просякнуте життя заледве не на кожному рівні суспільних відносин, і крім нього навколо ніхто нічого не помічає. Такий погляд на речі був породжений межовим станом між гордістю і надмірною зарозумілістю, який виникає, коли людина, розв'язуючи складну етичну проблему, самотужки доходить до якогось висновку, вважаючи, що вона єдина зуміла в усьому розібратися, і до цього часу це ще нікому не вдавалося. Саме так мислив Станів. Він ще зі школи вважав себе єдиним, хто зміг розгледіти порочність, яка ховалася під камуфляжем штучної порядності. Тож, сам цього чітко не усвідомлюючи, він узяв на себе обов'язок боротися проти цієї порочності, відстоюючи, як йому здавалося, істинну справедливість. Та врешті-решт уся його боротьба звелася до простого пересічного бунту, такого частого поміж у хлопців його віку, і спроб всіляко накапосити всім, хто, на думку Дмитра, цього заслуговував. Станеву здавалося, що такою поведінкою він карає винуватців, відповідальних за несправедливість, що його оточувала. При цьому він справді вірив, що своїми діями йому вдасться щось змінити, хоча про те, як саме його вчинки зможуть поліпшити ситуацію, не мав ні найменшого уявлення. Минав час, і непомітно для самого Дмитра межа між його боротьбою в ім'я мети і боротьбою заради самого процесу боротьби стала потрохи стиратися, як це буває, коли намагання покарати починає давати садистське задоволення. У Станева виник внутрішній потяг до бунту, і він так глибоко вко-

ренівся в ньому, що хлопець дістав свого роду залежність. Він відчував потребу позлити тих, хто мав владу і спрямовував її, як вважав Дмитро, не в те річище, та зневажити тих, хто подібній владі підкорявся; дошкулити тим, хто був учасником процесу генерування фальшу, незалежно від мотивів і характеру їхніх учинків; прилюдно принизити і вивести на чисту воду тих, хто в пошуках легких шляхів намагався досягати цілей за допомогою лицемірства, до якого хлопець відчував особливу огиду.

Із перших днів навчання найхитріші зі студентів намагаються відразу ж заробити собі хорошу репутацію, що згодом буде живити саморегульовний механізм отримання залікових балів, в якому сам студент навіть не братиме участі. В більшості справ початок — це половина успіху, щодо студентства, початок — це дев'яносто відсотків успіху. Тож, знаючи про це, багато хто із шкури лізе, аби вирізнитися і запам'ятатися своєю старанністю, наполегливістю та демонстративним бажанням вчитися — якостями, що більшість викладачів так сильно цінують, вірячи у щирість їх прояву. Про вплив репутації на подальший навчальний процес знав і Дмитро, та він ніколи не дозволив би собі чинити так, як ловці рейтингу, вважаючи їхні вчинки лицемірними і ницими. І те, що його моральні настанови не дозволяють йому застосовувати способи, які полегшують життя, тоді коли інші вдаються до них без усяких докорів сумління і з непохитною впевненістю в правильності своїх дій, примножувало хлопцеві відразу як до самих способів, так і до тих, хто ними користується. Саме через це прикидатися тихим і спокійним юнаком Дмитрові було дуже важко, адже від самого початку навчання він повсякчас стикався із поведінкою оточення, яка, попри всі спроби хлопця триматись осто-

ронь і ні на що не звертати уваги, викликала в нього найнеприємніші емоції. Йому доводилося бачити, як мисливці за репутацією, не дивлячись під ноги і втоптуючи в багно власну гідність, впевнено прямували до цілі, і як викладачі, розпустивши вуха, з гордо піднятою головою ковтали наживки на кшталт: “Знаєте, у вас такі захопливі лекції”, “А як можна дізнатися більше про ваш предмет?”, “А розкажіть, будь ласка, детальніше про принцип роботи унітазу, це так цікаво” і т. д. Кожен схожий випадок, свідком якого був Станів, довгий час не давав хлопцеві спокою і муляв його, як камінчик у взутті. Проте, хай там що, Станеву вдавалося тримати себе в руках, не піддаючись сильним поривам дошкулити неприємним йому людям. Вдавалося до певного моменту.

Студенти зійшлися і позаймали свої звичні місця. Пролунав дзвінок, і за кілька хвилин до аудиторії зайшов Микола Іванович — низенький, сутулий, лисуватий, сивобородий чоловік із невеличким портфелем у руках. Він нашвидку привітався зі студентами і розпочав свою довгу, монотонну і дуже нудну лекцію. Микола Іванович був один із викладачів, до яких Станів відчував особливу ворожість, бо належав до категорії людей, які мають проблеми зі своїм его і з усієї сили намагаються підняти та утвердити відчуття власної важливості, але не шляхом самовдосконалення і роботи над собою, а використовуючи інших для досягнення своїх цілей. Бувши викладачем і маючи яку-не-яку владу, він використовував її для того, щоб змусити інших тішити його хворобливе самолюбство. Микола Іванович мало зважав на реальні знання та здібності своїх студентів, але завжди вітав регулярне відвідування додаткових занять, вдавану зацікавленість своїм предметом і товстий конспект лекцій. Всі ці речі навіть без знань дисци-

пліни могли гарантувати студентів оцінку “відмінно”. Розгледівши мотиви Миколи Івановича, Станів почав відчувати до нього сильну неприязнь, до якої, однак, домішувався легкий жаль, бо Дмитро розумів, що його викладач страждає від підвищеної чутливості до думки оточення, яка, власне, і змушує його поводитися так, як він поводить.

Лекція йшла повним ходом, і студенти терпіли цю тортуру, хто як міг: цілеспрямовані червонодипломники сиділи в перших рядах і активно занотовували кожне слово викладача до своїх товстих зошитів; щасливці, які вміли спати з розплющеними очима, якраз використовували свою унікальну навичку; інші ж грали в хрестик-нулики чи морський бій, малювали або готувалися до наступних занять. Станів сидів на задній парті і писав на своєму телефоні нагадування про зміни в розкладі. Викладач, оглядаючи з-під лоба аудиторію, помітив це і гукнув до хлопця:

— Агов! Есемескін! Може, послухаєш лекцію?

У Станева блиснули очі, він відклав телефона, злегка посміхнувся і зразу ж заговорив зі штучною серйозністю в голосі:

— Моє прізвище Станів, а не... А-а-а. Це ви так сказали, бо побачили, як я писав есемеску і вирішили зробити мені зауваження, звернувшись до мене на таке вигадане прізвище, — Дмитро неприродно засміявся. — Миколо Івановичу, та ви жартівник!

Студенти, що сиділи близько до викладача, старалися стримувати сміх, решта ж давилася від реготу. Пройнятий люттю Микола Іванович вирячив очі, роздурив ніздрі і заговорив, заледве стримуючи себе, щоб не розкритися:

— Побачимо, який ти будеш розумний на екзамені. Я тебе запам'ятаю. Як тебе, Станів? Так? Добре. Поди-

вимосся, що ти заспіваєш на сесії, — сказав він, роблячи помітку в своєму нотатнику.

Дмитро відкинувся на спинку лави, зітхнув і розчаровано хмикнув. Він почувався, як парафіянин, що збирався постити, але не витримав і з'їв великий шматок м'яса, чи як курець, що пробував кинути свою згубну звичку, та не стерпів і скупив чергову цигарку. Він відчував легкість і приємність, яку відчуває подорожній, коли вгамовує спрагу, що мучила його довгий час, та разом з тим Дмитро розумів, що його спроба змінити свою поведінку щойно завершилася провалом. Він сидів, намагаючись проаналізувати свій вчинок, і потрохи доходив до розуміння того, що ним керують не лише залишки підліткового бунтарства, які можна заглушити без особливих зусиль, а що десь глибше в ньому є дещо сильніше, те, що визначає людину, те, що служить фундаментом для її особистих максим і критерієм будь-яких її дій. Проте чіткого розуміння, що це таке, в нього поки що не було.

Станів не помилявся в своїх самоаналітичних судженнях. Його система поглядів на життя, суспільство, природу і взагалі на все довкола, як і системи поглядів більшості людей, виникла внаслідок складного синтезу багатьох факторів і не вичерпувалася якимось одним положенням, проте вона мала одну особливість, більшою чи меншою мірою притаманну світоглядів багатьох людей, — в її основі лежав імператив справедливості. Однак Станів часто діяв, керуючись емоціями і миттєвими поривами, вважаючи свої вчинки такими, що відповідають власним внутрішнім настановам. Саме так було з його потягом до бунту, який він несправедливо виправдовував наміром покарати несправедливість, тоді як насправді йому просто давав задоволення сам процес протистояння неприємним йому людям.

З перших же днів свого студентського життя Максим здобув репутацію такого собі поважного аристократа-інтелектуала. Дуже часто перше враження про людину виявляється хибним, але щодо Еремітова це було не так. З часом його репутація не тільки ні на йоту не змінилася, навпаки, вона, будиши не раз підтвердженою вчинками, закріпилася за юнаком, прокладаючи йому дорогу. Оточення завжди брало до уваги думку Максима і ніколи його не ігнорувало, у хлопця було багато заздрісників, його поважали і трохи боялися. Дарма що він не був ні вродливий, ні потворний і мав пересічну зовнішність, його запам'ятовували після першої ж зустрічі й завжди впізнавали, побачивши знову (в шкільні роки хлопець цим похвалитися не міг).

Здавалося, що для того, щоб досягти такого ставлення, потрібно було неабияк постаратися, та Еремітову це вдавалося якось само по собі. Він ніким не прикидався, не намагався створити про себе враження, не старався комусь сподобатися, не пробував щось довести і поведився точно так само, як і завжди, дотримуючись свого головного життєвого принципу: уникати насильства над своєю волею.

Причини, через які склалася така ситуація, були прості. Так, Максим не сідав у перших рядах, щоб потрапити на очі, не ставив непотрібних питань, щоб запам'ятатися своєю удаваною зацікавленістю, не вдавався до лестощів, щоб сподобатися, не намагався кидати кмітливих реплік, щоб продемонструвати свою обізнаність в котрійсь сфері знань, та все ж заледве не всі викладачі були про нього дуже високої думки. Річ у тому, що існує шлях, про який усі забувають через його складність і на диво низьку популярність. А тим часом

це єдиний шлях, яким подібне ставлення викладачів можна заробити чесно. Це шлях, який прокладається інтелектом. Максим був на голову вищий від своїх однокурсників. Він не хизувався своїм розумом, але й не бачив потреби його приховувати. Тож на фоні інших студентів навіть найнеоб'єктивніші викладачі, для яких інтелект не на першому місці, помічали рівень Еремітова і змушені були ставитися до нього відповідно.

Щодо інших студентів, то їх юнак вражав своїм стоїчним характером. Його самовладання, незворушність і легка зверхність викликали повагу навіть у найбайдужіших із них. Своєю поведінкою хлопець, сам того не усвідомлюючи, раз по раз демонстрував власну гордість та незалежність, які оточення сприймало як ознаки шляхетності. Еремітов навмисно нікого не ображав і не принижував, навпаки, він ніколи не відмовляв, коли його просили про послугу і завжди відгукувався на запит про допомогу. Але хоч би що він робив, усі його слова та дії були просякнуті атмосферою відстороненості та ледве помітної зверхності, так наче він говорив: “Я допомагаю вам не через те, що мене хвилює стан ваших справ, не через те, що мене хвилюєте ви і не через те, що я хочу, щоб у вас було все добре, я допомагаю, бо стою вище від вас і не можу робити інакше, щоб не почуватися такими, як ви.”

Деякий час Максима мало турбувало, що там про нього думають його однокурсники, інші студенти та викладачі. Але минав час і помалу-мало він піддався одній із найпідступніших сил, що впливають на поведінку людини. Його хвалили, ставили за приклад, йому ніколи ніхто не перечив, до його слів усі прислухалися. І юнак відчував, що йому це подобається. Він почав діставати насолоду кожен раз, коли, будучи в центрі уваги, він ловив заздрісні погляди в свій бік, чи коли котрийсь з

викладачів (що траплялося дуже часто) казав: “От якби всі студенти були хоча б на одну десяту такими ж, як Еремітов, вести пари було б суцільним задоволенням”. Йому хотілося, щоб про нього говорили, щоб його хвалили, хотілося, щоб оточення вважало його втіленням усіх можливих чеснот, а те, чи він справді володів тими чеснотами, його геть не турбувало.

Марнославство — один з найголовніших мотиваторів, керувало поведінкою людей з незапам’ятних часів. Важко переоцінити той вплив, який воно чинить на пересічного обивателя. Скільки є людей, що, витрачаючи купу часу, тренуються виконувати видовищні карколомні трюки, годинами тягають залізо в тренажерних залах, сидять на найжорсткіших дієтах, намагаються опанувати гру на музичних інструментах, силою втискають у свій словниковий запас закрутісті терміни, витрачають величезні гроші на найрізноманітніші, дуже часто геть не потрібні речі, і все лише заради того, аби здобути схвалення оточення. Цей потяг, як невтомний суворий наглядач, стоїть над свідомістю з нагайкою в руках і керує кожною дією, визначає кожне слово і спрямовує кожну думку до однієї конкретної мети: показатися всім довкола в якомога вигіднішому світлі. Варто тільки забрати в людства цю темну потребу, як населення нашої планети втратять будь-яку мотивацію. Адже це палке, глибоко вкорінене в душі бажання здаватися в чужих очах якомога кращим рухає індивідом та стимулює його до найрізноманітнішої, до того ж дуже часто навіть корисної діяльності, причини займатися якою зникнуть, як тільки зникне відчуття задоволення, що виникає, коли оточення, відкрито чи приховано, своєю заздрістю, дає схвальну оцінку. Для людини марнославство іманентне. Це невіддільна частина її сутності. І те, що не на всіх воно має однаковий вплив, зу-

мовлено тим, що дехто з людей має достатньо вольових ресурсів, щоб не давати йому свободи, а в декого, з тих чи інших причин, воно просто дрімає. До останніх довгий час належав і Максим. Він з дитинства був гордий, самовпевнений і навіть дещо пихатий. Головною підставою для цього була його відмінність від інших людей і те, що її причиною він вважав свою перевагу над ними. Послідовність його думок була вкрай проста: “Усі довкола поведяться не так, як я, а я поведжуся правильно, — вважав він, не вбачаючи в ході своїх міркувань жодного недоліку, адже в незрілому віці людина дуже рідко буває спроможна до самокритики. — Отже, решта поводить неправильно і, відповідно, всі вони гірші за мене”. Проте, щоб пізнати смак марнославства, йому не вистачало зовнішнього поштовху. Еремітов не мав багато друзів, він не бував у центрі уваги і рідко йшов на контакт з оточенням, тож хлопець не був близько знайомий з тим відчуттям, що виникає в людини, коли її хвалять, їй заздять чи нею захоплюються. Тепер же Максим дістав такий поштовх, і то з силою набагато більшою, ніж була потрібна, щоб пробудити в ньому ці пориви, і з ним сталося те, що трапляється з людиною в процесі набуття та закріплення будь-якого роду залежності. Спершу він спробував. Йому сподобалось, і він захотів повторити. Кожен наступний раз давав усе менше задоволення і врешті-решт воно зникло взагалі, а натомість з’явилася необхідність.

Проте до певного моменту в своєму житті Максим не помічав тих змін, що з ним відбулися. Він не бачив того хитрого ляльковика, що непомітними, підступними рухами обвив його руки і ноги невидними нитками і, сховавшись у тіні, смикав за них, керуючи діями хлопця в своїх інтересах. Тож юнак не намагався боротися зі своєю залежністю, тим більше, що всі свої внутріш-

ні сили він спрямував в інше річище, адже одночасно з темною пристрасстю, яка поки що ховалася від його очей, Максим зіткнувся з іншою проблемою, набагато глибшою і серйознішою. Проблемою, що затьмарила все його життя.

29

Що це все таке? Чому воно таке дивне? Щось з ним не так? З відчуттям, що описується приблизно такими питаннями, зіткнувся Максим у розквіті своєї юності. Здавалось, усе було добре: жодної проблеми зі здоров'ям, ні з ким не було конфліктів, навчання йшло без усяких труднощів, і взагалі не було ніяких негараздів, якими варто було б перейматися. Та все ж Еремітов не був спокійним, він погано спав і його постійно щось тривожило, як це буває після страшного сну, прокинувшись від якого, людина ще деякий час відчувається збентеженою і нездатною позбутися від незрозумілого їй неспокою. Спочатку йому здавалося, що це через різкі зміни в способі його життя, адже йому довелося залишити обставу, до якої він так звик за попередні сімнадцять років. Та помітивши, що насправді останні зміни в житті його не вельми турбують, він зрозумів, що проблема в іншому. Але в чому саме? Еремітов не просто не міг відповісти собі на це питання, він почав відчувати дивний страх перед ним. Як сапер, виявивши міну, боїться її викопувати, щоб вона не здетонувала, хоч і розуміє, що йому доведеться з нею розібратися, так і Максим деякий час намагався просто уникати своїх тривожних думок. Пересічний студент, знаючи про наближення екзамену, деякий час намагається не думати про нього, займаючи себе різноманітними справами, аж поки тривога не стане такою сильною, що вже

не буде змоги її ігнорувати. Еремітов, як студент, був знайомий з таким механізмом і зі своєю проблемою поводився приблизно так само. Декілька перших місяців він забивав свою свідомість чим завгодно, крім того, що його дійсно турбувало. Максим намагався десятою дорогою обминати роздуми, що приводили до того таємничого відчуття, яке його так сильно бентежило. Але хоч би як він старався, думки не відступали, вони з настирливою наполегливістю збурювали його розум, стверджуючи: “Щось не так”. Тож, зрозумівши, що питання саме по собі не розв’яжеться, Еремітов почав час від часу замислюватися над тим, у чому річ і що ж саме не так. Він давав своїм думкам волю, намагаючись віднайти першоджерело, яке їх запускає. Та сталося те, чого Максим аж ніяк не очікував, — відчуття того, що “щось не так”, поглинуло його, і то так раптово і водночас непомітно, що він навіть не міг собі сказати, як і коли це сталося. Вмить усе його життя почало обертатися навколо цих трьох слів, які постійно крутились у нього в голові, по-новому забарвлюючи світ довкола. “Щось не так з моїми вчинками, думками, емоціями, з усім моїм життям. Щось не так з тим, що я думаю, що щось не так”, — думав Еремітов, дедалі більше гублячись у своїх міркуваннях.

Юнак відчував, що не тільки в ньому було “щось не так”. Цим просякнуте все навколо: кожен викладач, що читав лекцію, і студент, що її слухав, кожна пара і кожен екзамен. Та це не вичерпувалося одним лише навчанням. Перехожі, з якими він стикався на вулиці; касири, з якими він розраховувався в супермаркетах; кондуктори в громадському транспорті і самі вулиці, супермаркети і громадський транспорт — усе було якесь дивне та незрозуміле, однак Максим ніяк не міг збагнути, чому саме воно раптом почало здаватися йому таким.

Хлопець багато часу проводив за читанням і ще більше в роздумах. Він годинами сидів удома або блукав містом, вибираючи найбезлюдніші вулички, і намагався відшукати спосіб зрозуміти, що його хвилює. Проте всі хлопцеві старання закінчувалися нічим. Він почувався так, ніби наткнувся на міцну стіну, з-за якої долинає якийсь тривожний шум, проте, як не бийся, заглянути за цю стіну і дізнатися, що генерує той шум, немає ніякої можливості. Скільки Еремітов не силкувався, він ніяк не міг знайти жодної зачіпки, за яку можна було б схопитися. Коли в людини при ходьбі заболить п'ятка, вона спиниться і огляне стопу, щоб виявити причину болю, вона знатиме, куди дивитися, знатиме, з чого починати пошук проблеми. Максим же ідентифікувати своєї тривоги не міг. Він не знав, звідки вона береться, що її викликає, що підсилює, а що послаблює. Тривала і безрезультатна внутрішня робота породила в юнакові пригніченість та сум'яття, що при достатньо тривалій дії на розум можуть привести до відчаю. На фоні постійних внутрішніх терзань навіть хлопець марнославство потьмяніло. Еремітов хоч і далі переймався думкою оточення про себе, проте вже не цінував її так сильно, як перших півроку навчання.

Те, що трапилося з хлопцем, відбилося на його поведінці. Максим поступово перестав спілкуватися з усіма своїми товаришами, яких у нього й так було мало. Навчання теж пішло на спад. Еремітов перестав бути тим зразковим студентом, якого на початках усі ставили за приклад. Проте його знайомі швидко знайшли те, що, на їхню думку, зумовило такі зміни. Для більшості людей існує універсальна причина, якою вони пояснюють будь-які нестандартні юнацькі стани. Якщо в тебе раптом починаються проблеми з навчанням — ти закохався. Коли ти сумуєш — ти закохався. Коли у тебе під-

несений настрій — ти закохався. То ж Максимові відразу приписали глибоку закоханість і залишили його в спокої, не надокучаючи розпитуваннями та спробами влізти в його життя. І юнака це повністю влаштувало, бо його тепер ніхто не займав, і він міг повністю віддатися своїм внутрішнім пошукам, ні на що не відволікаючись.

30

Еремітов зайшов до своєї кімнати, зняв рюкзак і недбало кинув його на підлогу. Він повернувся з чергової, як йому здавалося, абсолютно непродуктивної прогулянки, під час якої збирався дати лад думкам, а врешті просто деякий час сновигав вулицями, безуспішно борючись з тривогою, що довбала його розум, мов невтомний дятел. Хлопець, не виринаючи з глибокої задуми, сів на ліжко, підпер голову руками і заплющив очі. Якусь хвилю він сидів непорушно, потім, відчувши сильну втому, опустив голову на подушку і задрімав. Приглушені звуки з вулиці та шум годинника почали звучати все тихіше й тихіше. Реальність відступила і юнак поринув у глибокий сон.

Максим був у невеличкій похмурій каюті без вікон. За спиною в нього були металеві, здавалося, іржаві двері з маленьким ілюмінатором у верхній частині. Крім хлопця в приміщенні було ще п'ятеро людей. Двоє незнайомих йому чоловіків сиділи під стіною за невеликим, металевим столом і грали в карти, голосно розмовляючи і криючи один одного грубою лайкою. Зліва від них стояла середнього зросту, вродлива русява дівчина, з якою Еремітов кожного ранку стикався, працюючи на пари. Вона розмовляла з високим смуглявим темноволосим юнаком, однокурсником Максима, якого

він недолюбливав через надмірну (навіть більшу, ніж у самого Максима) самовпевненість, зарозумілість і демонстраційну зверхність. У протилежному кутку приміщення стояв ще один стіл, на якому лежала таця з великим тортом. Біля столу, нагнувшись над тортом і вправно, як швачка голкою, орудуючи великою ложкою, стояв рудий веснянкуватий товстун, той самий, з яким у Максима близько року тому була бійка, коли він заступився за Стаса, і якого запам'ятав за, як йому здалося, звірячі риси обличчя.

Всі присутні в каюті займалися речами, які з тих чи інших причин дратували Еремітова. Картярі галяли час за безглуздою справою, до того ж робили це, даючи волю найнищішим, на думку Максима, емоціям. Дівчина з юнаком, замість простої невимушеної щирої розмови, вдалися до штучної, наскрізь просякнutoї фальшем гри — флірту, з усіма його канонічними складниками: неприродною інтонацією та мімікою, манірними жестами й удаваним сміхом. Товстун, піддавшись своїм тваринним поривам і навіть не намагаючись їх стримати, жадібно набивав шлунок та час від часу стривожено оглядався по боках, так, ніби боявся, що хтось зазіхне на його трапезну монополію. До всіх цих людей, що його оточували, Максим відчував сильну ворожість, до якої домішувалася відразу і дивний страх перед можливістю заразитися від них порочністю. Це було схоже на ставлення до скаженого пса, якого хочеться обминати десятою дорогою, щоб потім не лікуватися від сказу.

В Еремітова виникло бажання покинути каюту, він підійшов до дверей і, схопившись обома руками за ручку, навалився на них усім тілом. Двері не відчинилися, тоді юнак потягнув на себе, але і це не дало жодного результату. Двері були непорушні. Хлопець почав роз-

зиратися і, оглянувши все навколо, зрозумів, що звідси не вибратись і йому нікуди не подітися від товариства цих, таких неприємних для нього, людей.

З відчуттям схожим на нудоту Максим відійшов у куток і сів на підлогу, спершись спиною на стіну та з-під лоба поглядаючи на оточення. Раптом він відчув якийсь дискомфорт, йому стало холодно в п'яти. Хлопець помацав себе за стопу: вона була волога. Еремітов піднявся на ноги, глянув додола і побачив, що підлога мокра. До похмурої гнітючої атмосфери, що панувала в каюті, домішалася затхлість і сирість. Тепер перебувати там для хлопця стало просто нестерпно, його душила відраза до всього, що було навколо: до людей, які його оточували; до повітря, яке наповнювало приміщення; до води, що змочила його ноги, і до кожного квадратного сантиметра самої каюти.

Максим почав оглядатися, шукаючи суху ділянку, і, не знайшовши такої, знову подивився під ноги. Рівень води піднявся до щиколоток. Каюту затоплювало. Вода, ніби просочуючись через брудну іржаву підлогу, піднімалася все вище і вище. Еремітов жахнувся і, скований переляком, якусь мить стояв непорушно, втупившись поглядом у свої мокрі стопи, потім, піднявши очі, вигукнув так голосно, як тільки міг:

— Нас затоплює!

Ніякої реакції. Максим спробував набрати повітря в легені і гукнув знову:

— Ей! Нас затоплює!

Ніхто з оточення навіть не поворухнувся. Здавалося, що вони не чули хлопця і не помічали води, що сантиметр за сантиметром підіймалася все вище. Максима почала проймати паніка. Він підійшов до дівчини з юнаком і гукнув:

— Ви сліпі?!

Пара навіть не оглянулася. Вони ніби не помічали Еремітова і, не виходячи з образу, й далі грали у свою міжгендерну рольову гру. Максим підійшов ближче, поклав руку на плече юнакові, що в цей момент з неприродною усмішкою якраз відпускав черговий дотеп на адресу своєї розмовниці, злегка труснув його і напруженим та агресивним голосом проговорив:

— А нехай вам! Ви посліпли чи як?! Нас за...

Та не встиг він домоворити, як юнак обома руками відштовхнув його від себе і, ніби нічого не сталося, повернувся до розмови з дівчиною, яка, здавалося, не помічала нічого довкола, крім свого кавалера. Від поштовху Максим поточився і впав у воду, що вже піднялася до рівня колін. Не встаючи, він прокричав:

— Сліпі ідіоти! Ну і біс з вами!

Еремітов став на ноги і підступив до товстуна, що хоч і поїдав торта з неабиякою вправністю, та все ж ніяк не міг завершити своєї трапези. Здавалося, що, попри всі його старання, торт не меншав. І йому це вочевидь подобалося. Помітивши периферійним зором наближення Максима, товстун повернувся до нього обличчям і, розставивши руки, закрив своє частування, як матір закриває собою своїх дітей, коли їм загрожує небезпека. Він сполоханим і настороженим поглядом вп'явся в непрошеного гостя і, не промовивши ні слова, якось химерно і моторошно загарчав, як гарчить собака, коли думає, що в неї збираються відібрати кістку.

— Та не треба мені твого торта, — здивувавшись вожжості товстуна та на мить забувши про воду під ногами, сказав Еремітов і, оговтавшись від подиву, додав: — Подивися вниз. Нас затоплює. Якщо нічого не робити, потонемо! Розумієш?! Потонемо!

Товстун не відповів нічого. Він непорушно стояв та важко сопів, не зводячи очей з Максима, і коли той

спробував підійти ближче, з його брудного, вимазаного шоколадом і притрушеного крихтами рота ще раз вивалося химерне гарчання.

— Ну і давися своїм їдлом, жирний недоумку! — прокричав Максим і відступив від товстуна, який, зрадівши, що його залишили в спокої, відразу ж повернувся до звичної для себе справи.

Еремітов повернувся до картярів і зневажливим голосом запитав:

— Я так розумію, вам також немає діла до того, що за кілька хвилин ми всі потонемо?!

Поглинуті азартом чоловіки навіть не глянули на хлопця. Вони кидали на стіл карти і раз по раз вибухали короткими, проте гучними висловами, дев'яносто відсотків яких становила груба лайка. На якусь мить злість на свої сусідів у каюті, зневага і відраза до них перекрили Максимову паніку, і він, відступивши до стіни, з ненавистю в голосі й погляді прокричав:

— Ідіоти! Які ж ви тупі! Які ж ви обмежені та сліпі! Вам ні до чого немає діла! Ні до чого, крім свого корита з помиями, в яке ви пірнули з головою і борсаєтесь, похрюкуючи. Ви минаєте поглядом колія. А тим часом він уже давно наточив своє приладдя, щоб оббілювати і випатрати ваші паскудні туші після того, як ви стечете кров'ю від влучного удару в серце!

Ніхто з оточення не звернув уваги на агресивний і дещо надміру патетичний крик хлопця. Усі навколо, продовжуючи займатися своїми справами, ніби ігнорували його так само, як вони ігнорували воду, що потрохи затоплювала каюту і вже сягала пояса. Максим оговтався від нападу люті, і його знову охопила паніка. Він попрямував до дверей. Йти було важко та Еремітов, долаючи опір, ступав крок за кроком, аж поки не схопився за дверну ручку. Він знову навалився на двері

всім тілом, і знову це не дало ніякого результату. Максим щосили потягнув на себе, потім від себе, потім знову на себе. Нічого. Він виглянув назовні через маленький ілюмінатор у дверях. До входу в каюту вів довгий коридор з сірими стінами, який виднівся декілька метрів, а потім губився в непроглядній темряві. Можливо, цей коридор був би порятунком, якби вдалося відчинити двері. Але двері не піддавалися. Вода вже сягнула грудей. Картярі піднялись із стільців і продовжували гру стоячи, кидаючи карти просто у воду. Стурбований товстун пересувався по каюті слідом за татцею з тортом, що вільно плавала по поверхні й, міцно стиснувши в руці свою велику ложку, неоковирними рухами намагався захопити ще шматочок покритого шоколадом тіста. Дівчина та її кавалер і далі розмовляли з незмінно штучною інтонацією та нещирим сміхом. Він відпускав тупі жарти, на які вона манірно хіхікала, приклавши до губ середній та безіменний пальці й відвівши назад мізинець.

Та Максим більше не зважав на оточення, він щосили смикав ручку, безуспішно намагаючись зрушити двері з місця. Вода вже омивала хлопцеві плечі, й він відпустив ручку та заходився товкти ілюмінатор. Хлопець, сильно замахуючись, завдавав удар за ударом, але все було марно. Максим відчув, як його душить усвідомлення безвиході: “Ні. Ні. Як же це? Це не може відбуватися. Як же так? Мусить бути якийсь вихід. Мусить бути хоч щось. Невже нема можливості спинити воду? Невже нема можливості вийти звідси? Це неправильно. Чому я тут, хто мене сюди помістив, хто зачинив двері? І як, в біса, інші не помічають усього, що відбувається? Як вони можуть не зважати на безнадійність цієї ситуації, в якій ми з ними опинилися?” Ілюмінатор сховався під водою, і Максим уже не діставав ногами до підлоги. Він,

оглядаючись довкола, ритмічно рухав руками, щоб не піти на дно. Товстун упіймав тацю з тортом і, пригорнувши її до себе та ставши ногами на стіл, який уже давно сховався під водою, з виразом спокою і задоволення продовжував свою трапезу. Чоловіки гребли руками і так утримувалися на поверхні, тож вони вже не мали змоги тримати карти, які тепер плавали по всій каюті, та це їм не заважало і далі голосно ляяться і радити один одному відвідати незвичні і, найпевніше, неприємні місця. Юнака з його пасією на поверхні вже не було. Максим пірнув в каламутну воду і побачив дівчину, яка стояла на дні та дивилася на свого кавалера, що тримав її за руки і гордо посміхався. В них обох були радісні обличчя без крихти тривоги чи страху. Максим випірнув, між гладдю води і стелею залишалося декілька сантиметрів, і хлопець почав жадібно хапати ротом залишки повітря. Набравши, як йому здавалося, повні легені, він перестав рухати руками, заплющив очі й занурився під воду. “Це відбулося занадто повільно, щоб застати мене зненацька, не встигнувши розпалити тривогу, і занадто швидко, щоб я знайшов вихід з цієї ситуації, якщо такий є, або змирився з її безвихідністю”.

Максим прокинувся, коли в сонця поява на горизонті була лиш у планах. Він почувався млосно, був дуже схвилюваний і довгий час не міг отямитися, важко дихалось, а в роті відчувався присмак сірки. Він звівся і якусь хвилину сидів на ліжку, тручи долонями очі й ковтаючи слину, щоб позбутися неприємного присмаку, потім потягнувся до записника. Та, розгорнувши його на тій сторінці, де була закладка, і схопивши олівця, Максим завмер. Він нічого не пам’ятав. Окремі образи блимали в його свідомості, мов блискавка під час грози, та повну картину, хоча б у загальних рисах, вибудувати не вдавалося. Вода,

ілюмінатор, металева підлога, гральні карти, ложка з'являлися перед очима й одразу ж зникали, залишаючи за собою лише відчуття розгубленості. Хлопець посидів кілька хвилин, постукуючи олівцем по блоку, потім відклав усе канцелярське приладдя вбік, поклав свою голову, що, як йому здавалось у той момент, важила більше від решти тіла, на подушку і спробував заснути знову.

Наступного дня на Еремітова чекала подорож до рідного міста. І, засинаючи, він згадував звичну обстановку, знайомі місця та своїх друзів. З такими думками хлопець поринув у глибокий сон і міцно спав до самого ранку.

31

Вечірня пора закінчується і настає ніч. Ніч, начорнівши досхочу, поступається місцем ранкові. А ранок, збадьоривши всіх довкола, передає естафету обідові. І це продовжується. Ланцюг з давно забутим початком і невидимим кінцем помалу рухається повз освітлену розумом пляму, кожна його ланка тягне за собою ще одну, яка виглядає точно так само, як і попередня. І здається, що так було завжди та буде завжди. Здається, що цей ланець ніколи не був інакшим і ніколи не зміниться. Але він рухається. Та як же це важко помітити, коли всі ланки його поточного відрізка схожі одна на одну, коли вони виглядають міцними, добре зчепленими, коли вони без іржі та корозії, коли вони не передвіщають нічого поганого.

Був обід ясного травневого дня. Максим і Дмитро сиділи на сходах під школою та чекали на Стаса, в якого, як вони знали, у той день було шість занять. Юнаки приїхали до рідного міста вранці. Еремітов за-

лишив речі у себе в квартирі, потім зробив вимушений, зумовлений родинними зв'язками візит до своїх дядька і тітки. Коли він до них навідався, дядька не було вдома, а тітка поралася на кухні. Максим декілька хвилин простояв на порозі, поки заклопотана жінка його помітила. Вона радісно зустріла небожа, приготувала йому сніданок і почала розпитувати, як у хлопця ідуть справи. Підкріпившись, юнак у загальних рисах, нічого не конкретизуючи і не вдаючись у деталі, чемно розповів їй про кілька останніх тижнів свого студентського життя, потім подякував і, пообіцявши прийти на вечерю та попросивши передати вітання дітям і дядькові, пішов до Станева.

Дмитро діяв приблизно за такою ж схемою. Прибувши додому, він показався перед бабою, кількома словами розповів про свої університетські справи і, знаючи про нахили старої (які мало чим відрізнялися від нахилів пересічної людини її віку), розпитав про останні новини та про її здоров'я. Потім, думаючи про своє і абсолютно не зважаючи на бабині слова, але все ж чемно киваючи і час від часу вставляючи в своє мовчання ствердні фрази “ага” і “ясно”, дочекався закінчення довгої та нудної розповіді й, побачивши через вікно Еремітова, що прямував до його будинку, сказав, що має справи, і вийшов з дому назустріч другові.

За перший рік свого студентського життя Дмитро ще не встиг звикнути зі своїм новим статусом, і по дорозі до школи він ділився з Еремітовим історіями, які встигли назбиратися з часу їхньої останньої зустрічі. Максима ж турбувала зовсім не нова соціальна роль і всі пов'язані з нею зміни, його тривожила інша річ: питання, яким він ще не був готовий ділитися навіть зі своїми друзями. Тож він мовчки слухав Дмитра, намагаючись здаватися таким, як і завжди. І йому це добре

вдавалося, бо зазвичай Максим і без того виглядав за-
думаним, дещо похмурим та інколи навіть сонним.

Пролунав дзвінок, і через півхвилини зі школи по-
чали виходити учні. Юнаки поглядом шукали в натов-
пі, що потужним потоком ринув із дверей у двір, фігуру
худого білявого хлопця, який накульгував на ліву ногу
і завжди мав сумний вираз обличчя. Стас був одним з
останніх, хто вийшов зі школи. Він не любив штовха-
нини і в подібних ситуаціях ніколи не пхався в передні
ряди. Зачекавши, поки прохід стане вільним, він сту-
пив за поріг і, зирнувшись зі своїми друзями, просяв
такою нечастою для нього радісною усмішкою. Хлопці
перекинулися жартівливими вітаннями і рушили через
парк до Стасового дому, щоб він залишив там шкільне
приладдя і пообідав.

Схвильовані зустріччю Дмитро і Стас ділилися один
з одним останніми подіями зі свого життя і враженнями
від них. Максим ішов поруч і спостерігав за своїми дру-
зями. Він час від часу посміхався і вставляв у розмову
свої репліки, але думки хлопця рухалися в зовсім іншо-
му напрямку. Раніше відчуття того, що “щось не так”,
його лише бентежило. Тепер же, зустрівшись зі Стасом
і Дмитром, — найближчими для нього людьми — він
зрозумів, що і в них “щось не так” і це його не на жарт
налякало. Адже Еремітов вважав, що в товаристві своїх
друзів він відпочине від усіх переживань і турбот, зможе
відновити внутрішні сили, підзарядившись від енергії,
яку генерує їхня дружба. Тож тепер Максим побачив,
що йому ніде сховатися від своїх бентежних думок, які
не полишали його, хоч би де і з ким він був. У якийсь
момент прогулянки, спостерігаючи за жвавою бесідою
своїх друзів, які, здавалося, мислили так чітко прозоро
та послідовно, він помітив, що його власні думки плута-
ються і губляться. Максим зрозумів, що відчуття того,

що “щось не так”, не зникне само по собі та хвилюватиме його, аж поки він не знайде способу розібратися з ним раз і назавжди. Процес пошуку розв’язань подібних завдань багато в чому схожий на складання кубика Рубіка. Там, для того щоб зробити перший хід, потрібно відчувати в собі готовність, прийняти виклик, взяти головокрутку до рук і, оглянувши її з усіх боків та проаналізувавши, як сильно кольори розкидані по гранях, спробувати визначити, з чого потрібно починати цю нелегку справу. Максим якраз був на цій стадії.

Стас і Дмитро піддалися емоційним поривам, зосередивши всю увагу на окремії ланці з життя, намагаючись вирвати її з нерозривних зв’язків, якими вона скована, і змушуючи забути про всі негаразди, про всі проблеми; змушуючи забути про решту ланцюга, переконуючи, що ця окремо взята ланка непорушна, що вона нікуди не зникне, що вона — єдине, що є, і єдине, що може бути, а поза нею нічого не існує. Хлопці раділи моментові, викинувши з голови все, що було до цього, і все, що може бути далі. Вони говорили, жартували, сміялися, і в ту мить їм здавалося, наче так було і буде завжди. Їм здавалося, що інших емоцій, аніж ті, які вони переживали, не буває.

Хлопці вийшли з парку на головну дорогу і наткнулися на похоронну процесію.

Після трагедії з Олегом Безухом Степанович декілька днів не міг прийти до тями. Його тривожила не кримінальна справа, не дорікання рідні хлопця і не осуд оточення. Його мучило досі не відоме йому почуття, через яке він погано спав, прокидаючись посеред ночі; через яке він мало їв і перестав цікавитись тим, чим він цікавився раніше; через яке він уникав людей, навіть друзів та рідні. Степанович не розумів, що з ним відбувається, через що, крім усього, почувався ще й розгу-

бленим. Він, як це часто буває, почав боротися проти свого стану пияцтвом. Через це в його родині постійно виникали конфлікти. За кілька місяців його покинула дружина, яка, забравши дітей, переїхала жити до матері. Чоловік став нікому не потрібним: сім'ї не було до нього діла, його вже ніхто не наймав на роботу, а старі колеги від нього відвернулися. Так Степанович скотився на саме дно. Декілька років він ще борсався, підтримуючи заледве жаристий вогонь свого порожнього і нікчемного існування, а потім помер від цирозу печінки.

Саме з його похоронною процесією зіткнулися хлопці. Вони не знали, хто був покійник, і як його життя пов'язане з їхніми. Та юнаків це мало цікавило, вони зачекали, поки жінки в чорних хустинах і чоловіки в темних костюмах, схиливши голови та напустивши на обличчя здебільшого штучний смуток, пройдуть мимо, і рушили далі. Лише Максим, спинившись на хвилику, глянув процесії вслід. Ця подія, смерть людини, якимось дивно відгукнулася в ньому. Він відчував, що це безпосередньо пов'язано з тим химерним станом, який він переживав, проте характеру цього зв'язку він поки що не розумів.

Хлопці дійшли до дому сімейства Хомиків. Максим і Дмитро залишилися чекати на вулиці, а Стас побіг у будинок. Він скинув рюкзак, кинув його на диван у вітальні й забіг до кімнати Софії. Мала лежала на підлозі, підмостивши подушку під живіт, і малювала. Перевіривши сестру, хлопець заглянув до діда. Той сидів біля вікна в великих окулярах з круглими скельцями і, схилившись над старим, потріпаним молитовником, читав написані церковнослов'янською мовою молитви:

— Се бо істину возлюбил еси, безвістная і тайная премудрости Твоея явил ми еси ... — чулося з його кімнати.

Стас пішов на кухню, нашвидкуруч приготував собі обід, попоїв і повернувся до друзів. Хлопці з веселим настроєм рушили на прогулянку. Друзі простували знайомим їм маршрутом, вуличками і стежками, що їхні ноги топтали вже далеко не вперше і до яких вони вже давно звикли. Стас та Дмитро і далі говорили, жартували, сміялися, насолоджуючись миттю, а Максим і далі задумано слухав друзів, посміхаючись, коли чув їхні дотепи, і зрідка вставляючи репліки.

Хтозна, як би вони поводитися, якби знали, що, попри звичність, ця прогулянка була особлива. Хтозна, що б вони думали, говорили і відчували, якби знали, що гуляють разом востаннє.

32

Один з тих небагатьох днів, коли Максим давав відпочити своїй психіці, підходив до свого завершення. Юнак майже не думав про свою незрозумілу внутрішню тривогу, згадавши про неї лише двічі чи тричі протягом усієї доби. Він лежав у своєму ліжку з книжкою в руках і вже втретє перечитував одне і те ж речення, борючись із дрімотою, що потрохи брала гору. Хлопець повільно кліпав примруженими очима і відчував легку приємну втому в усьому тілі, яка провіщала міцний сон. Він полежав так кілька хвилин, потім згорнув книжку, відклав її вбік, підсунув до себе записника з олівцем, вимкнув світло і миттєво заснув.

Еремітов спав на диво міцно і прокинувся, коли сонце тільки починало сходити. Він позіхнув, струснув головою і, не підіймаючись з ліжка, потягнувся по записник та олівець, щоб устигнути зафіксувати якомога більше до того, як свідомість позбудеться від образів нічних сновидінь.

“Я стояв у просторій кімнаті без вікон, та все ж незрозуміло яким чином добре освітлений. У мене за спиною були трохи привідчинені двері, з яких до кімнати тягнувся похмурий морок. Справа від мене на стіні висіла велика шкільна дошка. Під нею на полиці лежали різного розміру шматки крейди. Біля дошки стояв низенький сутулий чоловік зі скуйовдженим сивим волоссям і в картатому піджаку з латками на ліктях. Він деякий час, не помічаючи моєї присутності, виводив багатоповерхові формули, а потім раптово повернувся до мене і заговорив ніби до старого друга:

— Зараз я працюю над однією частиною мого рівняння. Мені потрібно відстежувати кореляцію між сумою коефіцієнтів корисної дії і корисністю деяких процесів. Якщо ти глянеш от сюди, — чоловік вказав на списане формулами місце на дошці, — то побачиш, що хоч би якими...

Він раптом спинився, мить помовчав і, примруживши праве око, запитав:

— Тобі нецікаво?

Я стояв мовчки і розгублено водив очима по дошці.

— Так, добре, — продовжив чоловік. — Як я казав, мені потрібно відстежувати кореляцію між сумою коефіцієнтів корисної дії і корисністю деяких процесів. І мушу сказати, здається, я вже наблизився до розв’язання. Так-от, припустимо, що на кожну операцію витрачається 100 одиниць енергії. Операцій може бути змінна кількість. Мені необхідно на виході з усіх процесів отримати сумарно також 100. Так, загалом це вийде збитково, але для мого виразу поки що необхідно, щоб хоча одна операція була виконана, інакше рівняння не буде збалансованим. Тому я хочу звести збитки до мінімуму. Якщо буде два процеси з ККД 50 %, то для того, щоб отримати те, що мені потрібно, я витра-

чу лише 200 одиниць енергії. Якщо ж ККД операцій нижчий або я не використовуватиму їх повний потенціал, то нам треба буде виконати вже більше процесів і відповідно затрати будуть більші. При ККД 25 % треба буде витратити 400 одиниць енергії. І так далі. Основна проблема тут полягає в тому, що більшість операцій, які я розглядаю, мають дуже низький ККД. Відповідно, затрати непомірно великі. І це заставляє мене задуматися, чи не спробувати спростити свій вираз так, щоб обійтися без тих процесів і їх 100 одиниць енергії.”

Максим згорнув записника і відклав його вбік. Образи сновидіння ще якийсь час хаотично літали між стінками його черепа. Однак вже через декілька хвилин в голові пояснішало, і юнакові чомусь згадався перший рік його шкільного життя, коли він мав цілу ватагу товаришів. Максим здивувався: невже й справді був такий період, коли він міг миритися з такою кількістю людей в своєму житті? Юнак посміхнувся, простежуючи думками той шлях, що привів його до поточного моменту, коли замість ватаги залишилося лише двійко.

33

Пролунав дзвінок, і учні, покидавши своє навчальне приладдя до рюкзаків, почали залишати клас. Стас, за своєю звичкою, перед тим як самому рушити, чекав, поки всі вийдуть. Він сидів за партою, підперши голову руками, і дивився у вікно. Надворі назрівала буря. Небо було каламутно-синє через величезну грозову хмару, що з'явилася дуже раптово і ніби нізвідки; вітер агресивно куйовдив схилені додолу пагони верб, які виднілися з вікна класу; перехожі метушилися і поспішали знайти прихисток. Класичний сценарій. Наступним

актом мали бути грім та блискавка, за якими повинна початися бурхлива злива.

Стас відвів очі від вікна і роззирнувся, клас був порожній. Хлопець піднявся і пошкутильгав до виходу. Ступивши за поріг школи, він дістав із рюкзака парасолю, розкрив її і рушив додому. Та пройшовши кілька метрів й не почувши характерного стуку крапель води об натягнутий нейлон, Стас спинився і поглянув угору. Небо було хмарне; вітер ставав дедалі дужчим; грім лунав раз за разом; то справа, то зліва спалахували яскраві блискавки, що на мить освітлювала горизонт; проте дощу досі не було. Природа ніби дражнилася, чекаючи слушного моменту, щоб завершити свою грозову композицію. “То й добре”, — подумав Стас, складаючи парасолю і ховаючи її назад до рюкзака. Хлопець постояв кілька секунд, спостерігаючи за динамікою погодної обстави, а потім повільною ходою рушив додому звичним для нього маршрутом, що пролягав через парк і яким він проходив майже кожен день от уже одинадцять років. Настрій у Стаса був на диво хороший і для цього не було ніяких вагомих причин, окрім однієї реверсивної: останнім часом не траплялося нічого поганого. Не було нічого такого, що б мучило хлопця, чим би він тривожився, через що переживав би. Цього було достатньо, щоб Стас почувався щасливим. У людини почуття радості чи смутку викликає не сам стан, в якому вона перебуває, а характер зміни, що привів до цього стану. Для худого, голодного сомалійського маляка і обкладеного складками жиру нафтового магната, власника багатомільйонних акцій і трьох підборідь, зміна, що привела до споживання пісної каші, сприйматиметься абсолютно по-різному. Перший від радості стрибатиме так високо, як дозволятимуть його побиті катаболізмом м’язи, другий же невдоволено бурчати-

ме, вважаючи себе найнещаснішою людиною на світі. Життя Стаса більшою мірою складалося з постійних негативних переживань, які одне за іншим, ніби згідно з якимсь хитрим планом, метою якого було витягнути зі страждальця якомога більше життєвих сил, падали на плечі хлопця, не даючи змоги перевести дух. І періоди, коли тривога зі своєю свитою відступала, даруючи можливість спокійно засинати та прокидатися і дозволяючи думати про приємне та надіятися на хороше (а це траплялося вкрай рідко), хлопець сприймав як найщасливіші відрізки життя.

Стас, минувши вузькі звивисті стежки, вийшов на алею, а звідти попрямував до виходу, що був з протилежного боку парку. По дорозі він зустрів двох молодих жінок з дитячими возиками. Вони поспішали заховати малюків, чий голосний плач був чутний навіть попри шум вітру і гуркіт грому від дощу, який досі не дістав дозволу від природи, щоб явити себе людям. На якусь хвилину Стаса знову заповнили думки, які з недавнього часу тривожили його і навіювали смуток. Хлопець знову згадав про своє становище, про те, що він інвалід, про те, що він бідний і навряд чи колись розбагатіє, бо не володіє жодною з необхідних для цього якостей: ні пробивною впертістю, ні непохитною самовпевненістю, ні гострим розумом. Тож сім'ї, дружини та дітей, того, що має більшість людей, він, найпевніше, ніколи не матиме. А Стас цього дуже хотів, хоч і намагався собі в тому не признаватися. Зазвичай він старався втішати себе думками про те, що можна мати хороше життя і без того, що, доглядаючи за сестрою, він матиме достойну заміну сімейного щастя, та насправді хлопець більше за все на світі хотів створити сім'ю. І створити її так, щоб вона стала зразком для інших, щоб вона була позбавлена всіх недоліків тої сім'ї, в якій виховувався

він сам. Головною причиною, що живила в ньому це бажання, був не потяг до протилежної статі, не поривання мати потомство і не прагнення бути таким, як усі довкола. Стасові здавалося, що, ставши успішним сім'янином, він дасть відсіч своєму минулому, зможе залатати ушкодження і позбутися від шрамів, якими воно його позначило. Адже, попри свої фізичні вади, найбільша рана, що досі зяяла в його незрілій психіці; рана, що ніяк не заживала і часто гноїлася, постійно нагадуючи про себе, завдана через неблагополучну сім'ю, в якій він зростав. Тож Стас вважав, що створивши сім'ю щасливу, він зміг би цю рану загоїти. Тому думки про те, що ймовірність досягнути бажаного дуже мала, сильно засмучували хлопця, змушуючи тьмяніти його надію на щасливе майбутнє, і він щосили намагався їх відганяти. Так Стас вчинив і цього разу. Він провів жінок очима, спинився, заплющив очі, зробив глибокий вдих і почав у голові перебирати приємні спогади. Йому згадався малюнок сестри, на який він нещодавно наткнувся, розгрібаючи зошити з її роботами. На тому малюнку був зображений сам Стас, обабіч якого стояли Дмитро та Максим. У всіх трьох були непропорційно великі ступні, долоні й голови. Побачивши себе, Стас не здивувався, бо Софія його малювала не вперше, проте своїх друзів на її малюнках він до цього не бачив, і його вже вкотре вразив хист зауважувати непомітні для інших речі, що був у його сестри, яка звернула увагу на постійно задертий догори чуб Дмитра та його ширше від звичайного перенісся, і дві невеличкі зморшки на лобі Максима, які з'являлися, коли він насуплював брови, будучи зайнятий роздумами, що траплялося дуже часто. Неприємні думки вмить минулися, і до Стаса повернувся той хороший настій, яким він насолоджувався від самого ранку.

Хлопець почав підійматися сходами, що вели до дороги, яка перетиналася з вулицею, на якій він жив. Піднявшись, Стас за звичкою поглянув у напрямку свого дому і завмер, розтуливши рот та затамувавши дух. З боку вулиці, де був його будинок, підіймався густий і високий стовп диму з чорних та сірих пасом, що, переплітаючись, смикались від поривів передгрозового вітру і губилися в темній хмарі, якою було затягнуте небо. По тілу хлопця пробігло судорожне тремтіння, і в голову тут же увірвалися найжахливіші припущення. Почав накрапати дощ і кілька великих крапель впало на схвильоване обличчя Стаса. Він витер їх долонею, струснув плечима і щодуху побіг додому.

За кілька хвилин до моменту, коли пролунав дзвінок, що сповіщав про кінець шостого заняття, Стасова сестра, відклавши вбік зошита й олівці, піднялась і попрямувала до кухні. Стасів дід сидів у гаражі та, нап'яливши великі окуляри з товстими скельцями, ладнав поламану табуретку, час від часу пильно придивляючись чи рівно він приєднав ніжку, і не бачив, що в цей час робила його онучка. Софія підійшла до шафки з посудом, дістала маленьку каструльку і, набравши по вінця води, поставила її на газову плиту. Щоб увімкнути газ, ручку плитки перед тим, як повернути, треба було сильно натиснути. Ця дія потребувала немалою зусилля, тож Стас і його дід були певні, що Софія цього зробити не зможе. Крім того мала ніколи не намагалася використовувати плитку і не давала приводу зараховувати її до потенційно небезпечних об'єктів, які треба було оберегати від хворого дівчати.

Та цього разу було інакше. Софія двома руками схопилася за ручку плитки, натиснула і повернула її до межі. Мала не раз бачила, як це робив Стас та її дід, і для неї не становило ніяких труднощів повторити.

ти цю просту процедуру. Газ зашипів, витікаючи з-під камфорки і поширюючись по кухні. Мала витягнула із шафки ложку і почала помішувати воду в каструльці, поки газ, поширюючи специфічний запах, заповнював приміщення. Так тривало деякий час, аж поки Софія не помітила краєчок пачки із сірниками, що виглядав з-за шафи. Зазвичай потенційно небезпечні речі зберігалися зверху на шафі, там де вона не могла їх дістати. Проте того ранку Стасів дід, підігрівши сніданок, закрив коробку з сірниками і недбайливо кинув її на звичне місце, не помітивши, що по інерції коробка посунулася по поверхні, перекинулася через край і впала, застрявши між шафою для посуду і стіною, під якою ця шафа стояла. Софія підійшла ближче і потягнулася своїми маленькими руками, намагаючись дістати помічену сірникову коробку. Коротенькі пальці дівчини якраз діставали до того місця, де вона застрягла. Через кілька секунд мала вже несла коробку до газової плити, по дорозі відкривши її і діставши звідти сірника, яким вона збиралася запалити вогонь, як це багато разів робив її старший брат, коли вона, вмотивована на стільчику за столом, спостерігала за ним, поки він готував обід. Софія черкнула сірником по сірій смужці на коробці, але в неї нічого не вийшло — сірник зламався. Тоді мала дістала іншого і повторила спробу.

Закінчивши ремонтувати стареньку табуретку, Стасів дід протер свої великі окуляри і, тримаючись за спину, що зацімів від довгого сидіння, повільно пошкандибав до хати. Він зайшов до вітальні і вмить відчув насичений запах газу, що просочився з кухні до кімнати через замкову щілину. Старий зляканим голосом гукнув Софію і глянув у бік кімнати онучки. Не побачивши там малої, він випустив з рук табуретку, підбіг до кухонних дверей, схопився за ручку і різко потягнув на себе. У той

момент, коли двері відчинилися, Софія, зламавши вже близько десяти сірників, робила чергову спробу. Вона притиснула вкриту запалювальною речовиною головку сірника до смужки на коробці й черкнула від себе. Старий встиг побачити лише це. Рух маленької руки від себе і спокійний та зосереджений погляд дівчати, що супроводжував цей рух.

Як тільки Стас звернув на свою вулицю, він одразу ж побачив натовп, що юрмився біля його дому. Ще здалека хлопець розгледів пожежну машину, швидку і багато людей у формі, що кудись поспішали і метушилися, стривожено бігаючи туди-сюди. Хвіртка у подвір'я була на пружині і, щоб вона не заважала тому квапливому рухові, що вирував навколо дому, її зняли з завіс та поклали під парканом. Над вікнами був густий шар сажі, що потрохи падала додолу, наче чорний сніг, додаючи моторошності й без того гнітючій атмосфері. Ті вікна, що виходили на дорогу, винесло вибуховою хвилею, і всюди, від будинку і до входу в двір сусідів навпроти, були дрібні шматки битого скла, які час від часу поскрипували під важким взуттям пожежників. Усередині будівлі було видно кількох правоохоронців, які, обережно ступаючи, оглядали місце події і робили нотатки.

Коли Стас добіг до свого будинку, в машину клали друге тіло. Декілька секунд, що, як здалося хлопцеві, тягнулися дуже довго, він був розгубленим і не розумів, що відбувається. Стас почувався так, ніби його щойно розбудив різкий звук будильника, і він саме перебуває в тому переході, що веде від сну до реальності. Коли цей стан минувся, до хлопця вмить прийшло ясне розуміння. Він, розштовхуючи глядачів і людей у формі, спробував забігти в дім, та двоє пожежників його спинили і хлопець був змушений залишитися зовні. Стас крутив-

ся на підвір'ї, намагаючись заглянути в будинок. Коли він стояв навшпиньки біля одного з вікон, заглядаючи всередину, до нього підійшов чоловік у формі — товстун з густими вусами, надутими червоними щоками і масивним животом, що нависав над шкіряним поясом. Правоохоронець гукнув Стаса і почав його розпитувати. Хлопець тихим, ледве чутним голосом відповідав на поставлені питання, і коли слуга закону запитав, чи має він до кого йти жити, Стас, не відповівши, обхопив голову руками і почав уривисто дихати, генеруючи гортанний, заледве чутний стогін. Зніжковівши, товстий правоохоронець залишив хлопця в спокої і пішов займатися своїми справами.

Диму вже майже не було, злива погасила все те, що не догасили пожежники і тепер, кидаючись великими холодними краплями, потрохи розганяла глядачів, від пересічних до найдопитливіших, тих, які так настраждалися від нудьги, що були готові на будь-що, аби врятуватися від неї хоча б на деякий час.

Проте дехто, попри негоду, таки залишився просто неба. Ці люди спостерігали за всім, що відбувалося, з особливою увагою, боячись пропустити навіть найменшу деталь. Дарма що вони з усієї сили намагалися приховати свій стан, в їхніх поглядах і виразах облич проглядалося збуджене задоволення. Ті, кого не налякала злива, стояли з широко розплющеними очима і відчували ні на що не схожі емоції, які виникали в них у подібних ситуаціях. Це було смакування чужих страждань. Відсторонене споглядання того, як щось окреме, відділене від власної сутності переживає крах, як воно мучиться і руйнується. Та найбільше задоволення в цих людей викликало логічне завершення: коли та форма існування, за якою вони спостерігали, пройшовши через граничні муки, перестала бути. Вони дивилися на

медиків, що виносили з дому два мертві тіла і, попри вдавані смуток та тривогу, якими їм довелося маскуватися, їхня розпалена уява малювала страхітливі образи того, як малій хворій дівчині та її дідові вибуховою хвилею відривало кінцівки, як вогонь обвуглював їхні, вже неживі тіла, і від цих образів вони діставали неабияку насолоду. А потім прибіг Стас, і їм уже не треба було долучати уяву, вони перед собою бачили біль, який у величезній кількості був сконцентрований в одному місці. Ці люди своїми спраглими до чужого горя поглядами вп'ялися в хлопця і дуже уважно спостерігали за його жестами та мімікою, вловлюючи кожен прояв емоцій страждальця. Всім їм давало задоволення одне і те ж: "Його зараз терзають найжахливіші переживання; він відчуває все те найгірше, що тільки може відчувати людина; він страждає, зазнає найгострішого і найнестерпнішого болю. І все це відбувається насправді, але відбувається окремо від мене, відбувається не зі мною, і я не маю до того ніякого стосунку". Кожен з цих споглядачів уже передчував насолоду, яку він дістає, розповідаючи про побачене своїм товаришам за пляшкою пива, колегам на роботі під час перерви на каву чи знайомим пенсіонерам-пліткарям на лавці перед під'їздом.

Після смерті Стасової матері Максим залишив номер свого телефона одному із сусідів на випадок, якщо в сім'ї Хомиків виникне якась екстрена ситуація. І цей сусід, не гаючи ні хвилини, зателефонував Еремітову та повідомив про вибух і пожежу. Максим ще сидів на парі в аудиторії, коли отримав дзвінок. Хлопець вийшов у коридор і, почувши про те, що сталося, навіть не повертаючись в аудиторію, в якій залишив свої речі, попрямував на найближчий рейс до рідного міста.

За кілька годин Максим уже стояв перед Стасовим домом. Сам Стас сидів на бордюрі навпроти будинку і,

злегка похиливши набік голову, порожнім та, здавалося, байдужим поглядом дивився на людей, що досі крутилися на місці лихої пригоди. Він видався Максимові неживим і схожим на кам'яну статую. Про те, що в ньому досі жевріло життя, говорили лиш повіки, які час від часу повільно й важко опускалися, а потім знову підіймалися.

Максим деякий час стояв, добираючи слова, і врешті-решт, не знайшовши, що сказати, мовчки сів поруч свого друга. Він відчував, що йому треба говорити, треба якось заспокоїти Стаса, висловити йому спочуття і взагалі якимось чином заповнити ту тужливу тишу, що нависла над ними, проте хоч би які слова приходили хлопцеві в голову, всі вони здавалися в ту мить зайвими. І він продовжував мовчати, поглядаючи то на кіптяву над вікнами; то на побите скло; то на похмуре небо, що, виливши на землю всі свої запаси води, почало потрохи яснішати; то на катованого відчаєм хлопця, який щойно втратив останню опору в житті.

Як Стасові вдавалося терпіти всі ті негаразди, з якими він стикався? Коли напруга ставала критичною, він вдавався до способу відстороненості. Стас уявляв, як виходить зі свого тіла, ступає кілька кроків і спиняється, оглядаючись довкола та спостерігаючи за подіями ніби з боку. В такому стані йому здавалося, що все те, що відбувається, відбувається не з ним. Стас робив це ненавмисно, у нього це виходило якось само по собі, так ніби якась його внутрішня сила знає, коли потрібно вмикати захист. Він наче грав у відеогру чи дивився фільм. І всі події, що кояться, — це частина сценарію, який розігрується над головним персонажем, яким виступала та плоть, що її хлопець полишив. Звісно, Стас відчував свою частку участі, як відчують її глядачі кінотеатру, він співпереживав разом з головним героєм і

намагався йому всіляко допомогти, але лише збоку. Він почувався так, ніби в будь-який момент може покинути місце дії, як глядач може вийти з зали, якщо не буде сили терпіти викликані переглядом емоції. Це ілюзорне почуття безпеки через відстороненість не раз рятувало Стаса, допомагаючи йому витерплювати багато труднощів, з якими він стикався протягом життя. Цей стан — єдине, що могло врятувати його в той момент. І він з заледве пломінкою надією почав набирати розгін, щоб вирватися зі свого тіла, в якому йшла жорстока війна, в якій не було правої сторони. Це була війна між страхом жити далі і страхом померти. Зовні був порятунок. Та цього разу зала, з якої хотів вирватися хлопець, була зачинена. Стас знов і знов пробував хоча б на мить полишити поле битви. Але всі спроби були марні. Йому не вдавалося глянути на себе збоку. Він відчував безпосередній вплив усіх переживань, що, ніби елітний підрозділ катів, піддавали його психіку пекельним тортурам.

Попри зовнішню апатію свого друга, Максим проглядав Стасову внутрішню боротьбу. Він намагався передбачити, як подія, що сталася, поверне Стасове життя, і раптом усвідомив, що вона його не поверне, а, найпевніше, перерве. Еремітов зрозумів, що зараз Стасові найпослідовнішим вчинком здаватиметься акт припинення свого існування. Ця думка стривожила Максима, але разом з тим хлопець був радий, що дійшов до неї не занадто пізно. Еремітов вирішив наглядати за Стасом, поки не буде певен, що він сам собі не становить загрози.

Коли людина не має однієї руки, Всесвіт може вирішити, що було б вельми кумедно додати до цього каліцтва ще якусь хворобу або забрати в безталанного другу руку чи ногу, або якимось іншим чином зробити його існування ще нестерпнішим. А потім для повної карти-

ни можна нагородити страждальця передчасною і дуже болісною смертю. А й справді у Всесвіту добротне почуття гумору. Хіба ж ні? І що цікаво, свої дотепні витівки він чинить постійно і всюди. Однак більшість людей намагається не помічати його жартів, щоб не піддати загрозі своє відчуття ефемерної безпеки та контролю над власним життям. І, напевно, вони роблять слушно. Бо ж завжди краще при собі тримати переконання, що Всесвіт жартуватиме над ким завгодно, тільки не над такою серйозною людиною, як ти.

34

Того ж вечора Стас сидів за столом у Максимовій квартирі зі звичним для себе виглядом глибокої задуми, дивлячись у невидиму точку перед собою і ледь помітно ворущачи губами. Сам Максим лежав на ліжку в Стаса за спиною і, підклавши під голову долоні, дивився на маленького павука, що, долаючи гравітацію, повзав туди-сюди по стелі в пошуках найкращого місця для своєї павутини.

Хоч сама кімната була велика, тут не було зайвих речей, і по периметру були розставлені лише необхідні елементи інтер'єру: ліжка, шафа, старенький комод, невеличкий стіл і два стільці. Через це кімната виглядала дуже вільною та просторою.

Було вже близько півночі, проте спати хлопцям не хотілося. Разом попоївши, вони до самої ночі розмовляли. Їхня розмова, завдяки вмілим маніпуляціям Еремітова, перескакувала з однієї теми на іншу, відганяючи від Стаса скорботні думки. Це чи не вперше в своєму житті Максим навмисно вів порожні балачки. Він намагався говорити про щось загальне, легке, по змозі веселе й обов'язково якомога віддаленіше від усього

того, що мучило його друга. Еремітов поставив собі за завдання приспати Стаса. “Головне перебути нинішній день, — думав він. — А завтра вже буде легше.” Однак, попри всі старання хлопця, бесіда час від часу переривалася. Паузи ставали чимраз довшими, аж поки не запала повна мовчанка. Максим намагався вигадати нову тему, аби продовжити розмову, та через втому і кепський настрій йому нічого не вдавалося. Десь чверть години хлопці мовчали, слухаючи гавкіт дворових псів, найбільша активність яких припадає на опівнічні години. Першим заговорив Стас:

— Для мене все життя найкращою порою дня був пізній вечір, коли вже треба лягати спати. Найкращий, тому що день скінчився. Скінчився і вже не повернеться. А ранок був найгіршим з очевидних причин. Раніше, кілька перших років навчання, поки... Щоранку я прокидався, скидав ковдру і дивився на свої ноги, порівнював їхню довжину. Я перевіряв, чи нічого не змінилося, так ніби надіявся, що коротша нога за ніч відросте. Зрозуміло, що побачене мене ніколи не радувало. І виходило так, що кожен мій день починався з розчарування. Далі я йшов у школу. Йшов з великим небажанням. Я не дружив ні з ким зі своїх однокласників. Чи правильніше сказати, ніхто з моїх однокласників не дружив зі мною. Крім того, вчився я так собі й не був фаворитом учителів, а все те, що розважало моїх однокласників, було для мене чуже. І отак я відсиджував заняття і йшов додому. Якщо була п'ятниця і протягом тижня в мене в сім'ї не було жодної сварки, то того дня вона обов'язково мусила бути. Бо періодичність сварок у моїй родині — не рідше ніж раз на тиждень. Тож я повертався додому з передчуттям лихого. Виходило так дивно: після занять я не хотів іти додому, точно так само, як вранці не хотів іти в школу. Я тоді часто думав, що гірше бути ніяк не

може. А тепер я бачу, що те все, то було далеко, далеко не найгірше з того, що зі мною сталося. А ще батько. Він мене ненавидів. Я не знаю за що. Він ненавидів і був змушений ховати свою ненависть, через що починав ненавидіти мене ще більше. Коли він мене бив, я почувався так, ніби заслужив кожен його удар. Але я не знав і досі не знаю, чим заслужив. Можливо, він просто хотів нормального сина. А з'явився я. І, знаєш, коли він помер, я був більше радий, ніж засмучений. Я радів, що більше його не побачу. Таки дійсно паскудний з мене син. Але хіба я незаслужено радів? Хіба не краще стало без нього? Всім. Мені... — Стас затнувся, та через мить продовжив, трохи стишивши голос. — ...Всім. Він усе псував. А я після того, як відчув полегшення, коли його не стало, став зневажати себе. І довго намагався себе переконати, що я нічим не завинив, і що мої думки не були.... В них не було невдячності. А може і була. Так чи інакше, я досі не можу сказати, що пробачив собі. Знаєш, так ніби він був поганим батьком, а я потім, уже після його смерті, заслужив таке його ставлення.

Хлопець затих і хвилин п'ять у кімнаті чувся лиш гавкіт дворових псів. Максим не знав, як йому почуватися, не знав, що сказати. Чи варто йому зараз підбадьорювати свого друга, чи треба його заспокоювати і чи є сенс взагалі розтуляти рот? Еремітов вирішив просто мовчки дослухати.

— Я такий дурний, — продовжив Стас. — Знаєш... Я довгий час думав... От кожен раз, коли щось погане траплялося, я думав: “Оце вже все. Це останній раз, коли я стикаюся з негараздами. От точно останній раз. Далі вже все буде добре. Далі не буде проблем, бо я вже свою частку відбудув.” А потім знов щось траплялося, і я знов міркував за таким же шаблоном: “Ну, той раз був передостанній, а оцей-от уже точно останній.”

І цикли продовжувалися. А я тим часом навіть не помічав тої циклічності, не підозрював, що одна й та сама послідовність повторюється знов і знов, і знов, і знов, і знов, і знов, і... А потім, під час котроїсь з них, до мене дійшло, що завжди треба чекати поганого. Завжди, розумієш? І тоді мені стало якось от... Страшно. Я почав боятися. От просто постійно боявся. І найбільше мене лякали ті відрізки життя, коли справи, здавалося, налагоджувалися. Бо я тоді знав: як не сьогодні, то завтра станеться щось погане, і я не можу нічим цьому зарадити. Такий стан очікування інколи був гірший від самої проблеми, з якою я стикався згодом. Я нікому про це казав, бо знав, що мені ніхто не допоможе. Та й кому я міг сказати?

Стас знову на кілька хвилин затих. Він і далі сидів спиною до Максим, що уважно слухав і міг тільки здогадуватися, яка буря була всередині розповідача.

— А ще ця історія з матір'ю, — продовжив скалічений безталанням хлопець. — Знаєш, що зі мною було? Я хотів, щоб вона померла...

Максим піднявся і насторожено поглянув на свого друга.

— Недовго... Але якийсь час. Там, у лікарні. Я чекав її цілий день і півночі. Я не знав, як усе складеться. І я захотів, щоб вона померла. — В Стаса на очах виступили сльози, Максим зрозумів це з його голосу, що впав на тон і злегка затремтів. — Мені від того гидко і соромно. Я не знаю, чому я цього захотів.

— Ти майже добу не спав і не їв. Ти постійно був на нервах. Там будь-кому безглузді думки почали б лізти в голову. Це абсолютно нічого не означало.

— Знаєш, — продовжив Стас, не звернувши уваги на слова друга, — мені все життя не давало спокою питання: “За що?”. Видно, таки є за що, — хлопець замовк

і якусь мить сидів непорушно, потім встав зі стільця і, не розвертаючись обличчям до Еремітова, підійшов до вікна, подивився у двір, так ніби когось виглядав, після чого повернувся, знову сів за стіл і продовжив. — Ну нехай я. Але Софія. Що вона могла зробити поганого? Перед ким вона могла завинити? За що їй було карати? А я бачив, що вона пережила. Бувало, в неї боліла голова так сильно, що вона ховалася під ліжко і там корчилася і кричала. І ніхто їй не міг допомогти. Кожен раз, коли з нею таке траплялося, я думав, що це все, що вона не витримає і помре. Чому вона так мучилася?

Еремітов хотів щось відповісти, та не знав що. Бувши свідком життя свого друга, він і сам не раз ставив собі подібні питання. Та єдина відповідь, до якої він завжди доходив: “Так сталося”.

— Так сталося, — сказав Стас, ніби вгадавши Максимові думки, — так сталося і все. І нічого не зробиш. Але як це... Заледве не кожен день я ловив себе на думці: “Як це так, в одних є все — і нормальна сім’я, і здоров’я, а інші приречені на таке існування, як у мене. Що я зробив не так? Чим провинився?”. Я постійно мусив відганяти від себе цю думку. Як тільки вона проникла в мою голову, я відразу ж якось займав себе, щоб не впадати у відчай: ішов займатись із Софією, починав виконувати завдання або просто якусь роботу по дому, якої завжди було вдосталь. Я боявся подібних думок і якомога уникав їх. А тепер... Тепер що? Уникав не уникав, думав не думав, яка різниця — все одно нічого не допомогло.

Еремітов почувався зніяковіло, і все ще не наважувався вставити якусь репліку в слова друга.

— Я думав, — продовжив Стас, — думав, що догляду діда до глибокої старості, й він помре безболісною і спокійною смертю, знаючи, що з його онуками все

буде добре. А я з Софією житиму спокійним життям. Я її оберігатиму, турбуватимусь про неї, — Стас замовк і якусь хвилину сидів мовчки, очевидно, уявляючи собі те життя, про яке він мріяв і яке тепер було для нього неможливим. Потім кутики його губ дивно смикнулися, і на обличчі хлопця з'явилася моторошна, сумна, заледве помітна посмішка. Він заговорив знову. — Я, дурний, будував плани. І що? Що мені залишилося тепер?

У Стасових словах не було ні перебільшення, ні надміру драматизму. Відколи померла хлопцева матір, єдиною метою його життя було забезпечити дідові спокійну старість, а Софії — належний догляд. Про себе він уже давно не турбувався. Хлопець розглядав себе як останню перешкоду між його близькими і забуттям, яке чекає на сестру і старого, якщо він про них не подбає.

— Ну чому так сталося? — раптом запитав Стас тремтячим голосом — Як же ж так? Ну взяло сталося — і все! І нічого не зробиш. Навіть нема кого звинувачувати, бо я не знаю, хто в цьому всьому винен. От хто? Я? Але що я міг зробити? Хіба я не робив усього, що було мені до снаги? Хіба я мав можливість виправити хоча б щось із того, що сталося. Хіба я міг когось з них врятувати? Що від мене залежало? Ну хіба ж не так? А я все одно почуваюся винним. І навіть не знаю, за що винним. Просто винним і все.

Запала чергова, бентежна для Максима і непомітна для Стаса мовчанка.

— Я багато років хотів про все це комусь розповісти. Не кому-небудь, я мав бути впевнений, що ця людина зможе і захоче прийняти те, чим я з нею ділюся. Розумієш? Я хотів знати, що мене зрозуміють, що мені співпереживатимуть так, як би співпереживав я, коли б зі мною ділилися чимось подібним. Я часто уявляв, як роблю це, уявляв як усі оті думки, що на мене тиснуть,

стають удвічі легшими. Як частину їх ваги у мене забирає мій слухач. За своє життя я це прокручував у голові не одну сотню разів і все бачив дуже детально. Та я ніяк не наважувався віддати комусь роль слухача. Я боявся, що мене не зрозуміють; боявся, що своїми словами викличу тільки сміх.

Слухаючи все це, Максим помічав, що його серце починало битися чимраз швидше. Хлопець відчував незрозумілу внутрішню гіркоту, яка, здавалося, навіть віддавала присмаком у роті. Він завжди знав, що життя його друга ніяк не могло викликати заздрості, однак лише тепер, вислухавши Стаса, він зрозумів, якими важкими були ті вісімнадцять років, що прожив цей знівечений хлопець і скільки негараздів випало на його короткий вік.

Стас затих. Голос, що лунав у ньому всередині, рвався на волю. Цей голос хотів бути почутим. Саме почутим і прийнятим, а не просто вислуханим. Цей голос — це було останнє, що тримало безталанного хлопця тут. На цьому світі, що ніяк не міг залишити його в спокої. Вербальне моделювання не таке гнучке, щоб з його допомогою можна було точно відтворити думки та пов'язані з ними емоції, що в ту мить заповнили Стаса. Однак, якщо все ж спробувати дібрати слова, то це могло б звучати приблизно так: “Я жив вісімнадцять років, і що? Що з того? Я можу прожити ще один день. Але якщо я проживу, то що це дасть? Для чого мені завтра? Для чого воно мені, якщо воно буде таким самим, як і всі ті завтра, що тепер складають оті вісімнадцять років? Від безглуздя тут стає нестерпно. Я не хочу більше тут бути. Не хочу і не можу. Ідесь в іншому місці теж не хочу бути. Я не хочу бути взагалі. Не хочу бути і маю на це право. Коли мене не стане, це нічого особливо не змінить. На моєму житті більше нічого не тримається.

Воно нікому не потрібне. Навіть мені. Воно зле. Воно мене ненавидить. Життя довело мені, що його треба боятися більше, аніж смерті.”

Найтемніша ніч — перед світанком. Та що робити тим, хто не може дочекатися світанку? Та й, взагалі, як знати, що той світанок колись настане? У ту мить Стас зрозумів, що він чекати сходу сонця вже не буде. Після цього в ньому всередині ніби клацнув перемикач.

Незручна тиша в кімнаті тривала хвилин десять. Її порушив Максим, який вирішив зробити ще одну спробу сторонніми розмовами відвернути страждальця від гнітючих думок і переживань. Еремітов не знав, що було вже запізно. Хоч Стас і реагував на слова розмовника, проте він говорив так, як говорить гість, що, залишаючи будинок, уже відчинив двері і ступив однією ногою за поріг та спинився, щоб відповісти на репліку господаря. Йому вже не хотілося розмовляти з Максимом. Він перестав відчувати до друга всяку приязнь і став схожий на працівника перед звільненням, в якого вже немає бажання виконувати свої обов'язки і підтримувати хороші стосунки з колегами. Так тривало десь півгодини, і близько другої ночі Максим помітив, що в нього злипаються очі і, попри стривоженість, він уже не може тверезо міркувати. Та й Стас, здавалося, теж був повністю виснажений і хотів спати.

— Завтра буде легше, — сказав Максим безталанному хлопцеві. Проте той на ці слова ніяк не відреагував.

Максим розстелив дрогові в гостьовій, а сам подався у свою спальню. Минуло дві години. Еремітов уже спав глибоким сном, проте Стас за весь цей час жодного разу навіть не задрімав. Хлопець лежав, вдивляючись у темряву і слухаючи власне дихання, та вибудовував у голові план. План, згідно з яким цієї ночі буде поставлена крапка в переліку страждань у його житті.

Дочекавшись миті, коли в квартирі настала абсолютна тиша, Стас відкинув ковдру, звівся і якийсь час прислухався, намагаючись вгадати, чи спить його друг, після чого встав з ліжка та подався до Максимової спальні, обережно ступаючи по старому паркету, що час від часу поскрипував у нього під ногами. Стас заглянув у кімнату через привідчинені двері, проте Еремітов лежав лицем униз, і впевнитись у тому, заснув він чи ні, не було можливості.

— Максим, — заледве чутно прошепотів світлолобий хлопець і, почекавши кілька секунд, повторив знову, — Максим.

Жодної реакції. Стас навшпиньки підійшов до столу, що стояв поруч ліжка, схопив телефон свого друга і такою самою беззвучною ходою залишив спальню Максима. Попри час доби і ту масу переживань, що йому довелося витерпіти за останні дванадцять годин, Стас був на диво бадьорий. Він заховав телефон у кишеню, взвуся і тихо вийшов з квартири.

Схвильований та виснажений емоційно напруженим днем Еремітов засинав недовго. Після того, як його голова впала на подушку, достатньо було пари хвилин, щоб відчуття реальності поступилося місцем глибокому сну. Коли Стас виходив з квартири, Морфей відправив Максима у шкільний коридор під час бійки, в яку він вступив, захищаючи свого друга. Хлопець якраз відбував той момент, коли двоє школярів тримали його за руки, а третій товк під ребра. Еремітов почувався неймовірно розлюченим, але водночас абсолютно безпорадним. Він хотів, дуже хотів допомогти своєму другові, прагнув захистити його, та сили були нерівні, і хлопець нічого не міг вдіяти. Єдине, що йому залишалося, — це пручатися, робити все нові й нові спроби вивратися, розуміючи, що всі його потуги марні. Від цього

його лють і відчай ставали дедалі сильнішими. Максим підняв голову і подивився на одного з нападників, на рудого товстуна, що тримав його за праву руку. Той шкірився і, здавалося, був сильно задоволений собою. Його тішило те, що він може змусити когось почуватися безсилим. Еремітов бажав розправитися з усіма недругами, однак до того товстуна він відчував особливу агресію. Максимові хотілося роздерти його на шматки. Хотілося, щоб хижка посмішка на його лиці змінилася виразом страху й агонії. Відчуття тваринної люті та ненависті переповнювали хлопця, коли він дивився на той образ сновидіння, та, попри це, все одно нічого не міг зробити. Він був безсилий.

35

Тепер, після свого роду сповіді перед Максимом, в Стаса залишалася одна незавершена справа. Він прямував вулицею, дивлячись прямо перед собою і не роззираючись. Стас ще ніколи не почувався таким цілеспрямованим. Йому здавалося, що все довкола — будинки, дерева, автомобілі, поодинокі перехожі — це лише перешкоди на шляху до однієї конкретної мети, і ці перешкоди існують лише для того, щоб затримати його. Щоб трохи скоротити шлях, Стас звернув у район багатоповерхівок і пішов дворами. Біля одного з під'їздів сиділо троє хлопців. Двоє з них вмостилися на лавці, а третій присів навпроти, тримаючи в зубах незапалену цигарку. Біля хлопців стояли відіткнуті пляшки з пивом, а в радіусі декількох метрів від них тхнуло перегаром і тютюновим димом. Побачивши таку компанію, в будь-якому іншому разі Стас змінив би маршрут і обійшов би її стороною. Але тепер він навіть не помічав сп'янілих молодиків, що з цікавістю проводили його

очима. Коли він проходив повз хлопців, один з них, той, що сидів навпочіпки навпроти лавки, піднявся і гукнув:

— Є сірники?!

Стас не звернув уваги на вигук і пройшов мимо, навіть не глянувши в бік компанії. Хлопець з незапаленою цигаркою в зубах сприйняв це як особисту образу, і його голосовий апарат почав генерувати направлений в адресу Стаса потік незв'язаних між собою слів, що складався з лайки і безглузвих погроз. Стас звернув у невеличкий прохід між будинками і зовсім скоро до нього перестало долинати агресивне п'яне белькотання. Він неабияк поспішав, а через різницю в довжині між лівою та правою ногою, ходити йому було набагато важче, аніж іншим людям, тому дуже скоро його спина була мокра від поту, через задишку бракувало повітря, а серце виривалося з грудей. Та хлопець не спинявся і прямував вперед, не збавляючи швидкості. Він минав будинок за будинком і врешті звернув до своєї вулиці. Там було тихо й безлюдно, спали навіть пси, які не мали на кого гавкати. Вуличні ліхтарі кидали плями млявого світла на дорогу та відгороджений від неї старим, побитим бордюром тротуар, на який час від часу вибігали їжаки. Повітря було наповнене запахом свіжої весняної ночі й довершувало атмосферу цілковитого спокою, що панувала навколо. Вся ця картина мирної вулиці могла б заспокоїти і викликати бажання забути про всяку метушню, насолоджуватися приємною прохолодою, дихати чистим пахучим повітрям і просто бути. Могла б, якби на місці Стаса був хтось інший. Хтось, хто не був так далеко за межею внутрішнього спустошення, коли відчай стирає всі бажання, крім одного — скінчити все.

Не помічений ніким, крім худого сірого кота, що сидів під сусідськими ворітьми і насторожено спостерігав за периметром, хлопець дійшов до свого дому і спинив-

ся перед входом, оглядаючи фасад будинку. Його на якийсь час залишила сліпа цілеспрямованість. Він дивився на потемнілі від сажі стіни та розтроснені віконні рами, і йому здавалося, що дім ніколи не був іншим, він завжди був таким: порожнім і зруйнованим. Стас повільно попростував до входу в будинок. Він відчинив двері, що заледве трималися на завісах, і ввійшов усе-редину. Обсмалені покриті густим шаром кіптяви стіни, обсипана штукатурка, уламки меблів, розбите скло й розтроснені двері — тепер будинок сімейства Хомиків відповідав станові сім'ї, що колись у ньому мешкала. Стас діяв за планом, що в якийсь момент вималювався в його голові, коли він лежав у ліжку в квартирі свого друга. Згідно з одним з пунктів цього плану, йому треба було востаннє поглянути на свій дім. Це був ніби прощальний ритуал. Хлопець увімкнув ліхтарика в Максимовому телефоні і, світячи собі під ноги, пройшовся по кімнатах. В спальні сестри під стіною стояв масивний комод, що чудом залишився цілим. В одній із шухляд цього комоду серед мотлоху Стас знайшов кілька малюнків малої Софії, на одному з яких дівчина зобразила свого брата, поруч якого стояли Дмитро і Максим. Стас кілька днів тому, коли вперше побачив цю роботу, був приємно здивований, бо до того мала не малювала його друзів. Тоді він думав, чи, точніше, хотів думати, що Софія полюбила його дивакуватих побратимів і дуже радів з того, що між трьома найріднішими для нього людьми виникла взаємна приязнь. Тепер же йому було байду-же. Тримавши в руках малюнок, який добу тому точно викликав би на його обличчі щиру усмішку, хлопець анітрохи не був зворушений, він лише в думках викреслив ще один пункт плану: “Оглянути дім — є”. Раптом сусідський ротвейлер, помітивши зграю бездомних псів, що пробігали по дорозі, почав голосно гавкати.

Хлопець швидко вимкнув ліхтарика і насторожився. За півхвилини в будинку зліва загорілося світло і на порозі з'явився товстун у сімейних трусах і білій майці.

— А нехай тебе! — гукнув він. — Ану до буди!

Стривожений звір, скорившись наказові хазяїна, затих і сховався в своїй конурі.

Стас почекав, поки сусід повернеться в будинок та знову загасить світло, після чого вийшов надвір, приш-кутильгав до гаража, оглянувся через плече, щоб пересвідчитися, що його ніхто не помітив, потім зайшов усередину й обережно зачинив за собою двері. Він натиснув на вмикач і в приміщенні загорілося світло (до гаража йшла окрема лінія електропередач і вибух її не пошкодив). Стас підійшов до столу, що стояв справа від входу, і поклав на нього Максимів телефон та малюнок сестри, який він, сам не знаючи для чого, досі тримав у руках. Потім хлопець заходився оглядати полицки з інструментами і, не знайшовши того, що йому було потрібно, почав ритись у покладаних у кутку ящиках, в яких зберігалася всяка всячина. Через кілька хвилин він дістав з одного ящика моток товстої мотузки і відрізав від нього півтора метра.

Стас уважно оглянув приміщення, потім став у центрі гаража, закинув відрізаний шматок мотузки за балку в себе над головою і, міцно схопившись за нього обома руками, підігнув ноги і повис над землею. Переконавшись у тому, що мотузка витримає його вагу, він відійшов вбік, вмотився на старенькому латаному в кількох місцях стільці й заходився в'язати зашморг, час від часу приміряючи його на себе. Ця справа зайняла в нього кілька хвилин. Закінчивши, Стас підсунув стільця під балку, на якій він тестував міцність мотузки, і почав прилаштовувати до неї щойно скручену петлю так, щоб вона була на метр вище за його зріст.

Хвилин через десять усе було готове. Вісімнадцять років Всесвіт наближав його до цієї миті, й тепер залишалось одне. Останній акт. На стіну падала тінь від мотузки. Стас кілька секунд дивився на цю тінь, потім перевів погляд на саму мотузку. Хлопець став на стільця й обережно просунув голову в зашморг. З півхвилини він поправляв мотузку так, щоб вона була в нього за потилицею, потім схопився своїми довгими худими руками за балку над головою, підтягнувся і ногами відштовхнув стільця вбік. Деякий час він висів на напівзігнутих руках, спрямувавши вперед свій звичний порожній погляд. Коли м'язи почали затерпати, Стас заплющив очі, глибоко зітхнув і відпустив балку. Мотузка натягнулася. Дихання з плавного та розміреного стало переривистим глибоким та частим. Різко підскачав тиск, серцебиття прискорилося, обличчя посиніло і Стас втратив свідомість. Декілька судомних посмикувань і все скінчилося.

Всесвіт не хотів забирати Стасове життя силою. Всесвіт хотів переконати хлопця віддати його добровільно. І після довгих і наполегливих вмовлянь йому це врешті-решт вдалося.

36

Максим прокинувся, як тільки почало світати. Він потягнувся по телефон, щоб поглянути, котра година, і, не намацавши пристрою, звівся та сонно пробурмотів:

— Та де ж він?

Полежавши ще кілька хвилин, хлопець повільно піднявся на ноги, ліниво потягнувся, позіхнув і почував до кімнати, в якій він вчора залишив на ніч вимученого Стаса. Максим обережно відчинив двері, переступив поріг і поглянув на ліжко, в якому очіку-

вав побачити свого друга, що спить міцним сном, набираючись сил для протистояння прийдешньому дню. Ліжко було неохайно прикрите покривалом, збоку лежав рюкзак зі Стасовим навчальним приладдям, та самого Стаса там не було. Максим одразу зрозумів, що його друга в квартирі немає, та все ж про всяк випадок гукнув:

— Стасе, ти є?!

Не почувши відповіді, хлопець хмикнув і задумався. Пройшло близько хвилини, поки Максим відійшов від сну, згадав усе, що сталося напередодні, згадав свої думки і побоювання за свого друга та склав усе це до купи. Його вмить пройняв жах, і він, не гаючи часу, натягнув штани й футболку, взувся і вискочив з квартири, забувши навіть зачинити за собою двері. Максим, не стаючи на сходинки, а перестрибуючи через цілі сходові марші, спустився на перший поверх і вибіг з будинку, заледве не збивши з ніг зігнуту в три погібелі бабу, що саме входила в під'їзд. Стара щось вигукнула вслід хлопцеві, та він її не почув. Хвилювання та страх оглушили та осліпили Максима, і він помчав що було духу. Люди на вулиці здивовано проводили його очима, та він і на це не зважав. Наче гнаний амоком, хлопець біг точно тим самим маршрутом, яким вночі пройшов Стас. Він звернув у двори багатоповерхівок, минув лавку біля під'їзду, під якою лежали порожні пляшки з-під пива і цигаркові недопалки. Потім промчав невеличким проходом між будинками і вибіг на дорогу. З кожним кроком, що наближав Максима до Стасового дому, тривога хапала його за горло все сильніше і сильніше. Нарешті він добрався до будинку з потемнілими від сажі стінами та ви-несеними вікнами і забіг усередину, шарпнувши побиті вхідні двері так, що вони зірвалися з завіс і з гуркотом впали біля порогу.

— Стас! Стасе, ти тут?! — гукнув Максим, не зауважуючи безглуздості свого питання. Адже якби його друг і був там, навряд чи він би йому відповів.

Максим заглянув у кожную кімнату і, не знайшовши там Стаса, вийшов до вітальні та спинився віддихатися й перевести дух. Еремітов сам собі не міг відповісти, чому він побіг до Стаса додому, чому вирішив, що якщо його друг захоче заподіяти собі шкоду, то робитиме це саме тут. Максим не міг сказати, що саме він очікував побачити. Ним керували ірраціональні сили, що в надзвичайних ситуаціях беруть контроль над людиною у свої руки. І от тепер, коли загроза, як здалося хлопцеві, минулася, ці сили повернули віжки керування тверезому мисленню. “Може бути багато причин. Може, він вийшов прогулятися, а мене просто не хотів будити. Все має бути добре. Не обов’язково ж подіям розвиватися за найгіршим сценарієм,” — заспокоїв себе Максим. Він відчув, як тривога почала потрохи послаблювати свою хватку. Хлопець постояв посеред вітальні ще деякий час, поки його дихання не вирівнялося, а серце не заспокоїлось, і подався надвір. Біля порогу він, сам не знаючи для чого, підняв вхідні двері і спробував їх прилаштувати назад до дверної рами, однак, зрозумівши, що це марна справа, він залишив все як є. Максим уже зібрався повертатися додому, та раптом йому здалося, що він чує знайому мелодію. Хлопець зупинився, прислухався і впізнав рингтон свого телефона. Звук долинав з боку гаража. Тривога, що кілька секунд тому вже була готова забрати руки від хлопця, знову вп’ялася в нього своїми пазурами.

Максим кинувся до гаража. Він схопився за іржаву ручку, шарпнув двері щосили і вбіг усередину. Те, що він побачив, було найсильнішим ударом в його житті. До балки в центрі приміщення була міцно прив’язана

капронова мотузка, і на цій мотузці спиною до входу, злегка погойдуючись, висіло вже давно неживе тіло. Тіло з худими руками; вузькими плечима; світлим, довшим від звичайного волоссям і тонкими ногами, різниця в довжині яких була дуже помітна тепер, коли вони звисали над землею.

Ніколи до цього і ніколи після цього Максим не відчував нічого навіть наближено подібного до того, що він відчув у ту мить. Раптовий глухий шум у вухах і болючий стукіт у скронях. Максим припідняв руки і зазмер у такій химерній позі, не знаючи, що робити далі: схопитися за голову чи стиснути кулаки. Хлопець був приголомшений та повністю розгублений. Він ступив крок до тіла з наміром зняти його, але тут же спинився, розвернувся і пішов до виходу, щоб покликати на допомогу. Проте, не дійшовши до дверей, він знову розвернувся і знов пішов до тіла. Так він метався, аж поки не звернув увагу на свій телефон, що вібрував на столі справа від входу. Максим нарешті визначив наступну дію. Він взяв телефон і почав набирати номер швидкої. Через шок, нездатність зосередитись і через пальці, що трусилися від хвилювання та не попадали по потрібних клавішах, у нього це вийшло тільки з четвертої спроби.

Минуло кілька хвилин, і на іншому кінці міста зазвучали сирени швидкої. Яке ж то було свято для сусідів, особливо тих, для кого спостерігати за розвитком драми Стасової сім'ї було основною розвагою в житті. Дві події підряд. Вони ще не встигли насититися смертю Софії і Стасового діда, як перед ними розгорнувся наступний акт драми. Взагалі їм треба було б з дещо більшим смутком сприймати цей акт, адже на ньому сценарій їхньої улюбленої трагедії завершувався. Та вони про це не думали, бо були зайняті поглинанням чергової порції чужого страждання, що дало їм неабияку насолоду.

Максим не наважувався зняти Стасове тіло. Він боявся навіть торкатися до нього. Хлопець просто стояв і дивився. Дивився на ту оболонку, що ще кілька годин тому містила в собі життя його друга, а тепер була просто матерією. Матерією нічим не особливою, такою як капронова мотузка, як балка і як стіни гаража.

Після прибуття швидкої Максим знову втратив відчуття реальності. Він бачив якихось незнайомих людей. Ті метушилися, щось говорили, щось у нього питали, проте хлопець не розбирав жодного слова. Лише коли тіло Стаса зняли і повезли на аналіз, Максим нарешті отямився та надумав зв'язатися з Дмитром. Він взяв свій телефон і побачив на дисплеї повідомлення про пропущені дзвінки. Річ у тому, що напередодні, як тільки Еремітов отримав від Стасового сусіда трагічну звістку, він відразу ж вирішив повідомити про все Дмитра. Проте йому не вдалося зв'язатися з другом, а пропущені виклики Станів помітив лиш над ранок. Це його дзвінок Максим почув, коли вийшов зі Стасового будинку й уже був зібрався повертатися додому.

За кілька годин Дмитро прибув до рідного міста. Він застав Максима в його квартирі. Еремітов почав розповідати тепер уже єдиному другові про те, що трапилося. І під час цієї розмови відбулося щось дуже дивне: юнакове марносластво раптом накопило з небаченою до цього силою. Максим, хоч і не спотворював фактів, усе ж намагався подати всю історію так, щоб видатися в очах свого друга в якомога вигіднішому світлі. Еремітов не забув згадати про те, що йому довелося покинути дуже важливі пари, і він через це, найпевніше, матиме проблеми. Він особливо емоційно розповідав, як намагався втішити нещасного, і як сильно його шокувало все побачене. В якийсь момент

розповіді юнак навіть відчув, що головне завдання, яке він перед собою ставить — це не поділитися з другом усім жахом трагедії, не відтворити для нього низку подій у всіх деталях. Головним завданням було завдяки цій події піднятися в очах Дмитра. Здатися високomorальним страждальцем, що натерпівся від усього цього чи не так само, як і сам Стас. При цьому, бачачи, як Станева вражає розповідь, як він проймається спочуттям до обох своїх друзів, Еремітов навіть відчував недозволене, проте дуже солодке задоволення. Максим помітив ці свої пориви, проте спинитися не міг. Попри весь пережитий ним жах, трагічність ситуації, те, що ця подія була переломна в його житті, він і далі слухняно виконував підступні вказівки хитрого лялькаря. А той лялькар нашіптував юнакові: “Тут така чудова можливість відзначитися. Подібні події не трапляються з кожним, і вони не відбуваються щодня. Такий шанс випадає рідко. Використай його”, — і Еремітов підкорявся. Закінчивши розповідь, Максим вмить пройнявся огидою та зневагою до себе. “Що це зі мною? — дивувався юнак, уперше в житті впіймавши своє марнославство за хвіст. — Як я міг таке говорити? Як я міг розставити такі пріоритети?” На мить Еремітову здалося, що в нього всередині живе якийсь хитрий паразит, який до цього не давав про себе знати і лише тепер показав свою бридку пику. Юнакові захотілося роздерти собі груди, дістати його, кинути на землю і розтоптати.

Вислухавши всю історію в деталях, Станів не піддався бурхливим емоціям, як того очікував Еремітов. Він кілька хвилин походив туди назад по кімнаті, обдумуючи інформацію, потім сів поруч Максима і на диво спокійним голосом запропонував мобілізувати свої сили і не обговорювати всього, що трапилося, поки Стас не буде

похований. Еремітов погодився. Друзі розуміли значення події, так само як вони розуміли всю складність матеріального боку проблем, що мають іти за нею.

37

Прокинувшись наступного ранку, Максим не відразу прийшов до тями. Він деякий час сновигав квартирою, час від часу питаючи себе: “Що ж я шукаю?”. Потім півгодини сидів біля вікна, бездумно оглядаючи вулицю і поодиноких перехожих, що проходили мимо його будинку. Вмивання холодною водою трохи тонізувало його, і він спробував взяти себе в руки. Попереду був важкий день. Хлопець вийшов з квартири і попрямував до Дмитра.

Станів почувався зовсім по-іншому. Розплющивши очі, він одразу ж зірвався на ноги і приступив до вранішніх процедур. Хлопець був збуджений і дещо стривожений. Чекаючи Максима, він ходив по своїй кімнаті туди-сюди і час від часу поглядав у вікно, у той бік, звідки мав з’явитися його друг. Коли Еремітов показався на горизонті, Станів схопив рюкзак і вийшов йому назустріч.

Спершу хлопці подалися до представників церковної громади, до якої належала сім’я Хомиків. Вони спробували домовитися, щоб їхнього друга поховали поруч із сестрою та дідом. Однак, попри всі їхні вмовляння, юнаки дістали категоричну відмову. Їх навіть не хотіли дослухати до кінця, аргументуючи це такими словами: “Та тут немає, що думати. Так не робиться”. “А як робиться?” — питали хлопці. Та церковники у відповідь тільки розводили руками. Лиш один сивобородий чоловік із хору взявся допомогти хлопцям. Він знайшов на окраїні кладовища, недалеко від того місця, де мали лежати Софія та її дід, ділянку, де можна було зроби-

ти могилу для Стаса. Чоловік узгодив усе з потрібними людьми і сказав хлопцям, що Стаса треба поховати до того, як хоронитимуть його сестру і діда. Він пояснив, що поховання самогубців — це делікатний і дуже часто проблемний процес і завжди знайдуться люди, що люблять каламутити воду і яким може не сподобатися, що на одному кладовищі з їхньою ріднею лежить той, хто свідомо вкоротив собі віку. Тому, щоб не провокувати конфліктів, варто все зробити якомога швидше та непомітніше. Хлопці подякували чоловікові і пішли до Максимового дядька порадитися, що робити далі.

Максимів дядько був у вельми незручному становищі. Багато його знайомих якраз належали до тої категорії людей, що люблять каламутити воду, тож йому треба було допомогти небожеві й одночасно не наклепати на себе осуд. Звісно, чоловік любив сина сестри, однак власних дітей, себе та дружину він любив дужче, і створювати проблеми для своєї сім'ї він не хотів, тож повадився дуже обережно і намагався зайвий раз не давати приводу оточенню говорити про те, що він займається антихристиянською діяльністю. Саме через це він сказав Максимові, щоб той самотужки розв'язував проблеми, пов'язані з похованням його друга, а сам зайнявся організацією похорону Софії та її діда. Коли прийшли хлопці, чоловік якраз розмовляв з робітниками, що мали копати ями на кладовищі. Еремітов запитав їх, чи могли б вони заодно викопати яму для Стаса, проте ті відмовилися через свої марновірні переконання. Максимів дядько пояснив хлопцям, що навряд чи хтось візьметься до такої роботи, тож цим їм доведеться займатися самотужки. Максим розповів дядькові про чоловіка з хору, що допоміг їм з місцем на кладовищі. Дядько знав того чоловіка. Виявилося, що сивобородий хорист пройнявся спочуттям не просто так. Декілька

років тому він сам був змушений шукати розуміння, ховаючи свого сина-самогубця. Тож проблеми, що виникали перед друзями Стаса, були йому знайомі. Цікаво, на якій моральній висоті повинна бути людина, щоб вирішити допомагати іншим в їхніх негараздах, не переживши в минулому подібних негараздів?

Максимів дядько сказав небожеві та його другові, що їм ще потрібно домовитися з трунарем, і хлопці, не гаючи часу, взялися до цієї справи. На відміну від усього іншого, це зайняло в них менше ніж годину. Потім вони зайшли додому до Дмитра, перевдягнулися в робочі штани та сорочки, взяли лопати і поспішили на кладовище, щоб встигнути викопати яму до початку грози, що провіщала про себе знати сірим небом та поривчастим вітром.

Прибувши на кладовище, хлопці підійшли до поміченого місця, переглянулися і мовчки взялися до роботи. Земля була тверда, з прошарками глини, тож робота йшла не вельми. Лопата застрягала, до неї прилипали великі брили, які доводилося постійно оббивати, крім того, почав крапати дощ, через який під ногами юнаків скоро захлюпала багнюка. Проте хлопці не збавляли оборотів. Вони сопіли і мовчки викидали з ями землю та глину. Коли півсправи зробили, Станів спинився перепочити. Він виліз з ями, потер спину і поглянув на похмуре сіре небо.

— Я ніколи не думав, що може бути отак, — сказав він, дивлячись на темну грозову хмару, що повільно повзла в їхній бік. — Я завжди уявляв, що він перетерпить усе оце і... Ну типу, на життя припадає якась сума проблем, і здебільшого та сума розподілена рівномірно від народження до смерті. А в нього усе припало на першу половину життя. Я думав він усе перетерпить, і далі не буде вже ніяких негараздів і ...

— Так і не буде! — перервав його Максим, що якраз сам вибирався з ями.

— Не буде.

— Так, не буде. Завтра його покладуть у дерев'яний ящик, той ящик опустять в оцю яму, ми закидаємо яму землею й усе! Які вже після цього негаразди?

Хлопці постояли кілька хвилин, віддихуючись, а коли побачили, що грозова хмара вже зовсім близько, повернулися до роботи. Коли гримнув грім, що давав старт зливі, яма вже була готова, а юнаки, обтираючись від бруду, простували додому.

— Завтра на сьому, — сказав Станів, звертаючи до своєї вулиці.

Еремітов кивнув другові і попрямував до своєї квартири.

Наступного дня Максим прокинувся ще до сходу сонця і кілька годин непорушно лежав з розплющеними очима. В його голові був страшний гармидер. Мозок переходив з однієї думки на іншу і ні на чому не міг зосередитися. Максим думав про навчання; про дядька з тіткою; про Дмитра; про своє майбутнє; про Стаса; про його сестру та діда; про процес поховання; про яму, яку він напередодні викопав; про кладовище, де ця яма розміщена; про лиса, якого він бачив, повертаючись додому, і про багато інших не пов'язаних між собою речей, що з тих чи інших причин прокрадалися в його свідомість. Раптом загудів телефон, що лежав на столі. Максим намацав пристрій і приклав його до вуха:

— Слухаю.

— Готовий? — запитав Дмитро.

— Напевно.

— Ну то зустрінемося вже там. Я буду хвилин за сорок.

— Домовилися.

Через годину Дмитро, Максимів дядько і сам Максим поклали підготоване до поховання тіло молодого світловолосого хлопця в машину одного з колег Стасової матері, що запропонував свою допомогу в перевезенні, і переправили його на кладовище. Біля ями їх чекало декілька людей: Дмитрові дід з бабою, Максимова тітка і ще двоє колег Стасової матері. Відкриту труну з тілом зняли з машини і поклали поруч ями. Ніхто з присутніх не знав, що потрібно робити в подібних ситуаціях, бо досі ніхто з них не був присутній на похоронах самогубця. Тож усі стояли мовчки, аж поки Дмитро не скомандував: “Давайте не будемо тягнути!” Домовину опустили на дно ями, і всі, крім Станева та Еремітова, попрямували до виходу із цвинтаря. Хлопці почекали, поки всі розійдуться, потім витягли із рюкзаків старий одяг, перевдягнулися, знайшли в куцах лопати, які вони там напередодні заховали, і взялися до роботи. Грудка за грудкою в яму летіла земля та глина, заповнюючи глибокий отвір у землі, на дні якого лежала дерев’яна коробка з молодим худорлявим тілом.

38

За два дні до того моменту, коли двоє пригнічених і морально травмованих друзів з лопатами в руках стояли над невеликим насипом із землі та глини, у школі пролунав дзвінок, і учні заметушилися, покидаючи її стіни. Роман, однокласник Стаса, що в минулому був однією з головних причин його страху перед школою, піднявся зі свого місця і ліниво потягнувся. Він зиркнув на Стаса, що замріяно дивився у вікно, спостерігаючи за назріванням грози, потім вийшов зі школи та подався на другий кінець міста, до свого товариша, який працював в автомайстерні й обіцяв того дня відремонтувати його

мотоцикла. Роман був зятятий мотолюбитель і багато свого часу проводив, ремонтуючи і знову ламаючи свій двоколісний транспорт, який йому подарували на шістнадцятиріччя.

Коли Роман прийшов до свого товариша-механіка, того не було вдома. Молода дівчина, що відчинила двері будинку, сестра автомайстра, повідомила школяра, що в її брата виникли якісь невідкладні справи, і він на три дні поїхав з міста. Школяр розвернувся і буркочучи попрямував на вулицю. Минаючи хвіртку, Роман випадково зачепився своїм широким рукавом за гострий виступ на парканному стовпі і, ступивши крок, почув характерний тріск. Хлопець повернув голову і поглянув на руку. Рукав його нової сорочки був роздертий від плеча до ліктя. Школяр вигукнув кілька різких слів і роздратовано гупнув ногою по огорожі. Металевий паркан загудів, сестра автомайстра, почувши лайку і шум, виглянула з вікна будинку. “От уже ж добре! Мало того, що цілі вихідні пропадають, через того недоумка, бо в нього, бачте, важливі справи, то ще й нову сорочку подер. А нехай йому! Перший раз вдягнув, і от маєш! — насупившись, бурмотав собі під ніс розлючений хлопець. — Дуже гарно прогулявся. А головне — результативно!”.

Роман був на півшляху між будинком товариша-механіка і своїм домом, коли в небі розлягся оглушливий залп грому, і додолу почали летіти поодинокі, проте масивні краплі дощу. Хлопець глянув догори і забурчав ще невдоволеніше: “О-о-о-о! О-о-о-о! Прекрасно! Ще й змокну. Мені якраз цього не вистачало для повної картини. Просто чу-до-во! За що світ мене так не любить?” Школяр запхав руки в кишені, насупився і трохи прискорив ходу, з-під лоба оглядаючи перехожих, що шукали прихисток від природної стихії.

В цей самий момент, коли Роман скаржився на свій конфлікт із фортуною, Стас якраз піднявся сходами, що вели до виходу з парку, яким він зазвичай повертався зі школи додому, і, побачивши стовп диму, що здіймався в повітря з боку його вулиці, кривим бігом що було духу помчав до свого будинку. Через свої фізіологічні вади бігти хлопцеві вдавалося не вельми, вже через кілька секунд потуг у нього защеміло в попереку, а коротша нога нила від того, що при кожному з мікрострибків, з яких складається біг, на неї припадало набагато більше навантаження, ніж на довшу ногу.

Вдарила бурхлива злива. Стас звернув у свою вулицю, і його найгірші побоювання підтвердилися. Хлопець був мокрий від поту і дощу та спустошений від побаченого. Двоє високих чоловіків у брудних, присипаних сажею куртках клали мертве, обгоріле заледве не до кісток тіло його молодшої сестри в машину.

Ображений на життя і так само, як і Стас, мокрий до нитки Роман зайшов у під'їзд будинку, де він жив, і натиснув на кнопку біля дверей ліфта. Проте характерного звуку роботи приводу не було. “Звичайно ж не працює. А як інакше? Ну, він сьогодні ніяк не міг бути робочим!” — сказав школяр і став підійматися сходами на потрібний поверх. Зачинивши за собою двері квартири, він обтрусився і почав скидати з себе мокрий одяг.

— Ігор! — гукнув школяр.

Зі спальні показався Романів молодший брат.

— Принеси мені рушника витертись і візьми швабру, поприбирай за мною, бо я тут уже наслідив.

Ігор слухняно кинувся виконувати вказівки старшого брата.

— В мене сьогодні був найгірший день у житті, — сказав Роман, витираючи рушником волосся, після чого переповів малому події останньої години, закін-

чивши свою розповідь словами: “Я або проклятий, або просто найменш везучий у світі.”

Поки Ігор слухав скарги свого брата на брак удачі, Стас сидів на вогкій землі у дворі свого зруйнованого дому і, розтуливши рот, тихенько стогнав. Збоку складалося враження, що він зсунувся з глузду. І певною мірою це таки була правда. У той момент Стас не сприймав реальності, він не міг ні тверезо думати, ні говорити.

— Будеш обідати? — запитав Ігор, коли його брат закінчив свою розповідь і перевдягнувся в сухий одяг.

Роман посміхнувся, потягнувся рукою до голови мало-го, трохи скуйовдив йому волосся і попрямував на кухню.

Та не тільки в житті Стасового однокласника трапляються справді жахливі, непоправні речі, не тільки над ним глумиться безжалісна фортуна, не тільки його переслідує хронічне безталання.

“О ні! Я зламала нігтя, а в мене сьогодні презентація, всі присутні цілих дві години бачитимуть тріщину на моєму безіменному пальці. Жахливий, жахливий день! Найгірший в моєму житті. І чому я така невезуча? Чому зі мною трапляються такі страшні речі?”

“Моя кохана! Як вона могла? Ми зустрічаємось уже цілих два місяці, а вона взяла і покинула мене заради того футболіста з ІІ-Б. Невже весь цей час, що ми провели разом, для неї нічого не означав? Ні! Я не зможу з цим жити. Сьогодні ж покінчу з собою.”

“Як?! Як можна так ненавидіти доньку?! Моїм подругам батьки все дозволяють, а до мене ставляться, як до рабині. Вертайся додому до півночі, не роби пірсинг, не роби татуювань, ніяких хлопців. За кого вони мене мають? Мені вже давно шістнадцять. Я знаю, що до чого, я можу контролювати своє життя! А тепер усі їдуть на концерт, а я маю сидіти вдома і готуватися до

тих безглуздих, нікому не потрібних екзаменів. Це знущання! Гірше вже бути не може. Піду в ванну і поріжу собі вени (поперек).”

“Той лизоблюд працював у рази гірше від мене, але йому в підвищенні не відмовили, а мені відмовили. Завжди мені не щастить, і завжди мені всі палки в колеса вставляють. Я так ніколи не покладу у вітальні нормальний паркет. І знову батьки жінки прийдуть у гості, а я не зможу дивитися їм в очі. Так паскудно, що жити не хочеться.”

“Я минув уже чотири світлофори, і перед кожним з них я спинявся, бо тільки я під’їжджав, як загорялося червоне світло. Зі мною таке постійно. Напевно, я найменш везучий чоловік у світі.”

Була найтемніша ніч. Та сама, що перед світанком. Роман міцно спав у своєму ліжку, лежачи лицем вниз. Він бачив один з тих яскравих кольорових снів, що їх інколи мозок малює протягом останніх годин тихої пори. У цьому сні було те, чим хлопець дорожив найбільше: його товариші та його двоколісний транспорт. Школяр повернув голову і крізь сон щось задоволено пробурмотів собі під ніс. В цей час у гаражі на іншому кінці міста зарипіла балка. Цей звук почули лише двійко щурів, що мешкали на горищі того гаража. Один з тих гризунів якраз був на вилазці. Він насторожено поглянув у бік рипу і, впевнившись у тому, що йому нічого не загрожує, підповз до Максимового телефона, що лежав на столі, та обережно його понюхав. Потім понюхав малюнок малої Софії із зображеннями трьох друзів, який лежав поруч. Не знайшовши нічого їстівного, малий звір поглянув своїм пильним оком на худе тіло, прив’язане до балки за шию, що висіло над землею, після чого підбіг до драбини і, вправно рухаючи дрібними лапами, поліз назад на горище.

39

Але чому саме все це сталося? Що привело Стаса до такого завершення? Можливо, діло в осиці? Так, в осиці. Тому дереві, що сорок років собі спокійно зеленіло на узліссі, аж поки його не зрізали, не обтесали від гілок і не поклали на кузов старенького ЗІЛа. Беззубий дід Іван, водій цього ЗІЛа, не підозрюючи того, що він везе в своєму кузові винуватця смерті молодого хлопця, приїхав на склад і розвантажив там свою вантажівку, тим самим ставши ще одним учасником і винуватцем трагедії. Зі складу стовбур осики потрапив на сірникову фабрику, де його порізали на колоди, почистили від кори і пустили на обробку. Ще один учасник, який підасистував осиці, був горбатий низькорослий бородань Микола, що працював оператором ліній транспортування й уважно стежив, щоб на обробку потрапляла лише якісна деревина. Саме через його пильну перевірку пройшла та частина осики, що була винуватцем Стасової смерті. Саме він дозволив їй перетворитися на той сірник, який запалила Софія, коли її побачив дід. Огрядна Галина Павлівна, жінка, що займалася пакуванням коробок, теж не залишилась осторонь; це вона поклала в ящик ту коробку сірників, яка застрягла між шафою та стіною саме на тій висоті, куди Стасова сестра могла дістати. Також причетною була колега Галини Павлівни, Катерина Степанівна, що мала працювати того дня, коли була вироблена та сама пачка сірників, але попросила свою подругу Галину Павлівну підмінити її. Так, а ще ж далекобійник, що розвозив продукцію з фабрики по місцях роздрібної торгівлі; вантажники, що завантажували і розвантажували ящики з цією продукцією; продавець, який продав ту саму коробку сірників Стасові, й багато інших людей та речей, які тим чи ін-

шим шляхом сприяли тому, щоб до рук малої Софії потрапив осиковий сірник.

Кажуть, що осика — лихе дерево, бо на ньому повісився Юда. Хтозна. З впевненістю можна сказати лише те, що осика, попри те, що бджоли збирають з її квіток пилок для меду; попри те, що взимку для того, щоб зняти втому, її кору їдять мисливці; попри те, що її пагонами, через їх поживність та високий вміст корисних мінералів, годують промислову худобу, попри все це, вона може бути причиною смерті молодого хлопця.

Проте, крім осики, було багато іншого. Були ті, хто мав стосунок до шафи, на якій зберігалися сірники в кухні сім'ї Хомиків. Були ті, хто мав стосунок до зламаного стільця, що ладнав Стасів дід, через що не бачив того, чим у цей час займалася його внучка. Були ті, хто монтував газову плиту, яку відкрила мала. І звичайно ж були ті істоти, які щедро пожертвували своє тіло, щоб воно стало органічною речовиною, яка з плином тисяч і тисяч років перетворилася на газ. Той самий газ, яким була заповнені кухня та вітальня, коли мала черкнула по коробці осиковим сірником.

І от усі ці винуватці: водій Іван, оператор Микола, пакувальниця Галина Павлівна, Катерина Степанівна, далекобійники, вантажники, продавці, морський планктон і бентос та багато інших — їх стільки, що й крайнього не знайти, і всі вони були причетні до смерті Стасових сестри й діда і, відповідно, причетними до того стану, який привів юнака до самогубства.

Але як же ж все-таки в кожній подібній ситуації хочеться знайти винного. Хочеться виокремити якусь дрібну частинку Всесвіту і сказати: “От винуватець! От першопричина того, що трапилось!”. І після цього можна ненавидіти цю частинку, можна їй помститися, можна намагатися її покарати в ім'я великої справед-

ливості, можна вважати, що якби не цей окремо взятий шматок нашої реальності, то нічого б не сталося. І як не хочеться приймати того, що сама ця частинка не може бути відділена від решти світу, і вона в цьому сенсі схожа на вістря списа. Це вістря натягнуте на кінець ратища, ратище в руках тримає воїн, воїн твердо стоїть на Землі, Земля обертається навколо Сонця, Сонце обертається навколо великої чорної діри і т. д. Якщо забрати з цього ланцюга хоча б одну ланку, вістря не вразить цілі. Безглуздо шукати в трагедії Стасового життя єдиного винуватця, як безглуздо вважати, що утопленика згубила лише та невеличка порція води, що потрапила до нього в легені, а не ціле море, що його поглинуло.

40

Після похорону минув день. Дмитро розплющив очі, припідняв голову і поглянув у вікно. На дворі стояла суха травнева погода. Сонце було високо над горизонтом і, граючи тінню з листя, що злегка погойдувалося на гілках невеличкої яблуні, проектувало на стіну дивні зображення. Через відчинену квартиру з вулиці долинав дитячий голос, що раз по раз переривався дзвінким сміхом.

— Добре, що вам так весело, — пробурчав Дмитро.

Він глянув на годинника, що висів якраз на тій стіні, на якій сонце грало світлом, і кілька секунд придивлявся, безуспішно намагаючись розгледіти, який час той показував, після чого роздратовано зітхнув, опустив голову на подушку і спробував знову заснути. Проте яскраве світло та лункий радісний сміх знов і знов повертали його до реальності.

Раптом сонце затулила одна з тих поодиноких дрібних хмаринок, що вештаються небом при подібній по-

годі й зрідка, зглянувшись над землею, дають їй хвилюнку відпочити від атаки фотонів. Помітивши, що на дворі потемніло, Станів знову поглянув на годинника. Було п'ятнадцять по одинадцятій. Хлопець потягнувся, протер долонями очі, звівся, сів на краю ліжка і почав оглядати кімнату в пошуках свого одягу. Знайшовши всі потрібні йому на той момент елементи гардеробу, Дмитро одягнувся і подався вмиватися холодною водою, щоб якось привести себе до тями. Він декілька хвилин простояв над умивальником, плескаючи прохолодну воду собі в обличчя, та це його не сильно збадьорило. Хлопець вайлуватими рухами витерся, кинув рушника в зливальницю і попрямував до кухні. На плиті стояла каструля з холодною вівсянкою. Не розігрівавши свій сніданок, Дмитро кинув у рот кілька грудок каші й, розжовуючи їх та не відчуючи смаку, подався надвір. Він вийшов на вулицю, спинився і деякий час дивився то в один, то в інший бік. Станів не знав, куди йому податися. Та це не мало значення, тож він звернув праворуч і повільно попрямував вперед, минаючи гамірну юрму веселих дітлахів, що сиділи на бордюрі, недалеко від Дмитрового будинку та грали в якусь гру з м'ячем.

Усі справи, пов'язані з похованням Стаса, були зроблені, й заборона на переживання та скорботні думки знімалася. Хлопець відчув, як усе те, що він стримував усередині себе, раптом рвонуло на волю.

Звісно, Дмитро відчував глибоку скорботу з приводу смерті друга, однак, хоч би як це було дивно, найбільше його збентежило інше. Він повернувся в один момент зі свого дитинства, коли в його голову, наче таран, що пробив ворота, увірвалася думка: “От я є, є, є, є, потім раз! І не є”. Як і тоді, ця думка наче паралізувала Дмитра. Проте, якщо раніше його дитячий розум міг відповісти лише страхом, то тепер до цього страху домішало-

ся чітке усвідомлення факту своєї скінченності. Станів зрозумів, що рано чи пізно настане такий момент, коли хтось буде думати про нього так, як він зараз думав про покійного Стаса. Хоч би як розвивалися події, так чи інакше у майбутньому настане мить, коли він перестане бути.

Намагаючись якось переварити цю інформацію, юнак кілька годин ходив по місту, вибираючи ті самі знайомі безлюдні вулички й провулки, якими він з друзями ще так недавно гуляв. Та як Дмитро не намагався, йому не вдавалося знайти жодної зачіпки, що б могла привести його до розв'язання цієї проблеми існування. Навпаки, він дедалі сильніше в'язнув у розумінні безвиході й відчував, як холодні лапи відчаю потрохи наближаються до його горла. “Мало того, що все, що я роблю, марне й безглузде, мало того, що я зі стовідсотковою ймовірністю помру, — думав Станів, — так ще й можу відмучитися живучи. Події можуть розвиватися від поганого до гіршого, як це було в Стаса. Страждання, більші страждання, ще більші страждання, нестерпні страждання, смерть. Чудовий сценарій. Але як його уникнути? Що можна зробити зі свого боку, щоб цей сценарій не розігрався зі мною?” Юнак знову думками повернувся до життя свого покійного друга. Згідно з законами Всесвіту, кожна дія викликає рівну за силою протидію. Протидію Дмитро бачив, але що її викликало? Де ж була дія? Що з боку Стаса могло спровокувати таку сильну реакцію? “За своє життя він ніяк не міг зробити чогось аж такого жахливого, за що його можна було б так покарати, — міркував хлопець. — Та й взагалі, навряд чи він колись робив хоча б щось, що можна було б охарактеризувати словом “жахливо”. Однак, хай там як, а покарання він все одно дістав. А що він не заслужив того покарання, то воно, отже, ніби й

не покарання, а справжнісіньке знуцання. Тобто Всесвіт з нього просто взяв і познущався? Виходить, так. А що Стас? Як він міг змінити такий стан речей, що він міг вдіяти? Та й що взагалі людина може зробити, щоб урятуватися від подібної немилості Всесвіту? Ми ж ніхто і не можемо нічого! А тим часом складається враження, що цього ніхто не розуміє. Здається, що всі навколо такі безпечні, такі впевнені в своєму контролі над всіма подіями, що з ними трапляються, та й над життям взагалі. Кожну свою перемогу вони приписують власним силам і майже ніколи не зважають на умови, в яких вона була здобута. Але ж саме умови і є головна причина тієї перемоги. А ми ж то умовами не керуємо. Ми швидше становимо їх частину і спостерігаємо за ними ніби зсередини.”

Станеву стало гірко і соромно: він розумів, що і сам є чи принаймні був до того моменту людиною, що всі свої досягнення вважає результатом власних старань. Хлопець ніколи навіть не припускав, що його життя може бути йому непідвладне, він про це ніколи не розмірковував і завжди знав: “От, я роблю перше і друге для того, щоб у моєму житті сталося третє, і це третє обов’язково станеться. Інакше бути не може, адже я роблю перше і друге”. Проте чому він робив перше і друге, чому це обов’язково повинно привести до бажаного результату і, що набагато важливіше, чому він хотів те третє, хлопець ніколи себе не питав. А варто було б задуматись, адже бажання отого третього не могло взятися з порожнього місця, з нізвідки, це бажання повинно мати причини, а раз так, то воно від початку і до кінця результат впливу тих умов, у яких воно виникло. І це справедливо для кожного мотиву, кожного приводу до дії, кожного прагнення і взагалі кожного руху в житті, адже всі вони чимось зумовлені, точно так само,

як і оте бажання третього. Станів потрохи починав це розуміти, поки що не чітко, а лише на рівні відчуттів і невиразних образів, проте навіть так він був не на жарт збентежений.

Станів уявив собі, як гравець у більярд бере до рук кия, починає партію і потужним ударом змушує кулі розлетітися по всій площині стола. От шістка котиться в бік лузи і сміється з четвірки, що спинилася біля борту і збоку спостерігає, як метушаться її сферичні колеги.

— Агов! Четвірко! Чому спинилася! Замало порошу в порохівницях? Чи просто бракує духу потрапити в лузу?

Четвірка нічого не каже у відповідь. Вона й сама не знає, чому лежить, чому не рухається до того заповітного отвору в кутку. Здавалося б, вона такої ж форми, як шістка, такої ж ваги, почала свій рух з таким самим завданням, та все ж вона спинилась.

— Ех, четвірко-четвірко, якась ти ну зовсім ніяка. Кепська з тебе куля, — зверхньо заявила шістка, в якій звідкись взялася впевненість у тому, що вона котиться в напрямку лузи тому, що це вона так вирішила, а не через те, що гравець завдав удару кием, чим урухомив усі елементи гри.

Якби їй хтось сказав: “Слухай, те, в якому напрямку і з якою швидкістю ти котишся, від тебе не залежить ні на йоту”, — вона б, ні хвилики не вагаючись, заявила: “Як то не залежить? Дуже навіть залежить. Я кочуся, бо це моє рішення, і я можу перестати котитися, якщо захочу”. І якщо їй тут же запропонувати: “Ну, тоді перестань”, — вона б відповіла: “Перестала б, якби захотіла. Але я не хочу.” — і в її голосі не було б і тіні сумніву.

А тим часом партія може розвиватися найнепередбачуванішим чином. Шістка може таки впасти в той заповітний сітчастий мішечок і перебуватиме там з непохитною впевненістю в тому, що потрапила в отвір

лише завдяки власним старанням, та може і не впасти. Вона може спинитися біля самої лузи і лежатиме непорушно до останніх хвилин гри, поки всі інші кулі одна за одною розлітатимуться по кутках стола. А ще гравець може вирішити забрати шістку зі столу і покласти її в глуху, темну шухляду, або й узагалі викинути в смітник. Усе залежить від гравця: бажання шістки можуть бути вдоволені, а можуть бути і невдоволені, і, хоч би як там було, від рішень самої кулі не залежить нічого. Хоча які там рішення? Куля кругла, має масу і котиться, якщо її штовхнути — цим і описуються всі її можливі рішення — котитися, коли штовхнуть, і бути непорушною, коли залишають у спокої. Не вона володар столу і не в її владі траєкторія власного руху; вона лише сфера, що підкоряється законам фізики і буде поводитися так, як заманеться гравцеві; однак куля ніколи не прийме цього факту.

Прокрутивши все це в голові, Дмитро згадав слова, навколо яких дуже часто обертаються ідеї однієї з категорій “знавців речей”. Слова про те, що думки формують реальність, про те, що коли щось по-справжньому захотіти, то це обов’язково станеться. Йому доводилося чути або читати сповнені зарозумілого пафосу твердження на кшталт: “Якщо бажання насправді сильне, то воно обов’язково здійсниться, бо весь світ буде цьому сприяти”. Станів завжди з іронічною посмішкою ставився до подібних висловів, але тепер, згадавши їх, він на якусь мить пройнявся сильною люттю до тих, хто стверджує подібне. Якби в той момент з-за повороту вийшов один з тих самих “знавців речей” і сказав юнакові щось таке, Станів без роздумів накинувся б на нього з кулаками та розправився б з ним за лічені секунди. Дмитро згадав, як колись чув розповідь одного чоловіка такого ґатунку. Той, працюючи на високооплачуваній

роботі, мріяв про новий автомобіль і — о диво! — “За якийсь час я купив собі цей автомобіль. А все сталося тому, що я цього дуже хотів”.

“Ну, Стас, напевно, ніколи не хотів бути здоровим, — подумав Дмитро. — Він не хотів жити в нормальній сім’ї, йому подобалося, коли над ним знущалися в школі. Він не хотів нічого змінити! А якщо й хотів, то точно не так сильно, як ти хотів нового автомобіля. Бо ж якби він хотів по-справжньому, все збулося б. Правда ж? Так же ж працює цей механізм? Але видно Стас нічого не хотів. Його все влаштовувало. Та й не тільки Стас нічого не хотів. Мільйони людей по всій планеті страждають і гинуть від хвороб. Напевно, вони не хочуть вилікуватися. А якщо хочуть, то точно не так сильно, як ти хотів нового автомобіля. В країнах третього світу малі діти помирають з голоду, а все тому, що вони їсти хочуть не так сильно, як ти хотів свого нового автомобіля. Так! Уся річ у глибині бажання. Адже коли ти чогось по-справжньому хочеш, то це обов’язково станеться. Якщо безнадійно хворі пацієнти онкологічного відділу сильно захочуть, пухлина в їхніх мізках розсмокчеться. Але вони чомусь цього по-справжньому ніколи не хочуть. Але добре, що ти своїм бажанням мати нового автомобіля подаєш нам приклад, як чогось хотіти по-справжньому.”

Хоча, з іншого боку, хіба ця ідея з абсолютною силою бажань не чудовий захисний механізм? “Коли я захочу, в мене це буде. В мене цього немає, отже, я цього насправді не хочу,” — виправдовують себе прихильники теорії бажань, залишаючи так за собою право на владу над своїм життям. Бо ж, коли вони захочуть, усе буде. Абсолютно все. І взагалі не скажеш, що такі люди роблять собі зле, адже подібними думками вони відгороджуються від болісного усвідомлення речей, які можуть

ушкодити розум, посіявши там зерна відчаю. Дмитро згадав, як у ті часи, коли він був круглим відмінником і гордістю школи, багато хто з його ровесників казав: “Знаєш, якби я захотів, я міг би вчитися так само добре, як ти. Я навіть міг би вчитися ліпше.” “То чому ж не вчишся?” — питав Станів. “Бо не хочу!” — чув він у відповідь. І який тут може бути контраргумент? Приладу, яким можна було б виміряти наявність чи силу бажання, поки що не придумали.

Та хай там як, а тепер Дмитро чудово розумів: трапляється, що бажання не збуваються. І не збуваються не через те, що ти зробив щось не так або чогось не зробив, а через те, що так сталося. Ми можемо дістати один поштовх, що зародить бажання, і разом з тим не дістати іншого, що дозволить нам його втілити в життя.

“А скільки ж є тих, хто має здоров’я, нормальну сім’ю, дім, одяг, їжу і все ж відчуває себе обділеним, — міркував Дмитро. — Вони мають те, про що багато інших, щоб уникнути розчарування, не наважуються навіть мріяти. І такі люди ще посміли скаржитися! Скаржитися на затримку зарплати. На зламаний автомобіль. На нерозділену підліткову закоханість. А поки вони чекали грошей, ремонтували двигун і намагалися привернути увагу представника протилежної статі, Стас дивився, як по одному вимирає вся його сім’я”. Станів стиснув зуби. Йому раптом стали огидними всі люди. Кожен, хто був у той момент живий. Юнак спинився і стояв кілька хвилин, потираючи лоба. Коли лютя минула, вона залишила по собі лиш якусь незрозумілу відразу. Відразу до життя і до людей, які раптом здалися Дмитрові недогнилками матерії, огидними і геть не потрібними. Але разом з тим вони ще не розклалися. І, можливо, це давало їм перевагу над неживими.

“Не знати, що й ліпше. Гнити чи бути мертвим, — думав Станів. — Коли ти мертвий, ти вже не гниєш, ти не боїшся, що завтра на тобі з’явиться нова болюча виразка, ти не відчуваєш огиди до свого стану і смороду від свого розкладання, і це, безумовно, перевага. Але разом з тим, коли ти гниєш — ти все ще є.”

Дмитро не замислювався над тим, куди йти, і не вибирав маршруту навмисно. Він, як це часто буває з людьми в його стані, просто йшов. І зовсім не дивно, що наповнена важкими роздумами прогулянка привела його до воріт кладовища, де був похований Стас. Хлопець відчинив іржаву хвіртку й увійшов на територію цвинтаря. Поглянувши на сотні надгробних плит, хрестів і просто насипів, Станів раптом уявив собі всі ті останки сотень людей, що лежали під ґрунтом цього великого двору, й у нього затріщала голова. Хлопець відійшов від входу і сів на найближчій лавці. У його мізках була незрозуміла мішанина з різноманітних образів, кожен з яких з блискавичною швидкістю прошигав повз свідомість, не даючи можливості зосередити на собі увагу. Посидівши хвилин сорок і почекавши, поки розум прийде до якого-не-якого ладу, хлопець піднявся і пішов поміж могил. Дмитрові траплялося бувати на кладовищі, однак він ніколи не дивився на це місце так, як дивився на нього зараз. “Скільки їх. І всі колись були, так само, як я є зараз. А потім вони перестали бути. І я колись перестану”. Станів ще здалека помітив великий напис золотавими буквами на граніті, ім’я дівчини, яка вчилася в тій же школі, що й він. Дмитро її знав, хлопець часто стикався з нею в коридорах школи, бо їхні класи були розташовані поруч. Він пам’ятав її зовнішність, особливості обличчя, частково навіть голос. А тепер її останки лежали зариті в землі у нього під ногами. Станів на мить спробував собі уявити, як ця дівчина

бачила його, коли вони перетиналися в стінах навчального закладу. Як вона на нього дивилася, що думала. Чи згадувала коли-небудь його поза школою. Хлопець прокручував усе це в голові, й раптом свідомість намалювала йому картину, на якій покійниця помінялася з ним місцями. Дмитро побачив, як дівчина стоїть над його могилою і думає про нього точно так само, як він оце думав про неї. Як вона згадує його зовнішність, обличчя, голос, а він лежить глибоко під землею і розкладається. “Але ж як?! Як я можу бути мертвий?! Як мене може не бути?! Як взагалі може існувати світ, в якому мене немає?! — закричав у відчаї хлопців розум. І відразу ж сам собі відповів: — Запросто. Світ існуватиме точно так само, як він існував до того, як я жив і під час того, як я жив. І він запросто існуватиме після того, як я жив. А той день, коли моє життя буде в минулому, обов’язково настане. Це неминуче. При цьому неминуче невідомо коли. Можливо, той день буде завтра, а може, через десять років, п’ятдесят чи сто.”

Станів пішов далі й наткнувся на ще одну могилу, і те, що він прочитав на ній, вдарило його ще сильніше. Хлопець подивився на різницю в датах життя та смерті того, хто був там похований, і відчув щось схоже до легкого запаморочення. Покійник був на п’ять років молодший від Станева. Дмитро чітко розгледів дату смерті на великому гранітному камені. Йому здавалося, що зараз могила заворушиться, і з-під землі вилізе збентежений підліток, який здивовано оглянеться довкола і скаже: “Мене поховали помилково. Я не можу бути мертвим, бо я для цього занадто молодий”.

Звісно, для Дмитра той факт, що людина смертна і смертна в будь-якому віці, не був новиною. Він багато разів стикався зі смертю тих, хто був молодший за нього. Проте тоді то було просто знання, а тепер юнак

пропускав ці знання через себе та усвідомлював усі ті речі, про які він уже давно знав. Станів позадкував від цієї могили, потім розвернувся і подався в інший куток цвинтаря. Так Дмитро сновигав протягом кількох годин. Хлопець декілька разів обійшов усе кладовище і, здавалося, вивчив його напам'ять. У якийсь момент він оглянувся довкола і зрозумів, що вже почало вечоріти.

Це був найкоротший день у житті Станева. Пригнічений і розгублений, він стояв посеред кладовища, похиливши набік голову і порожнім поглядом вдивляючись у невидиму точку перед собою, як це колись робив Стас. Він не міг скласти до купи всього того, що вирувало в його голові. Коли купуєш несправну головоломку і, покрутивши її деякий час у руках, розумієш, що зібрати її неможливо, можеш знову навідатися до продавця та повернути товар. Тут такого варіанту не було. Ту головоломку, яка мучила Станева, не можна повернути, не було кому скаржитися на її несправність. Її або пробуєш зібрати, або кидаєш на вільну полицю, деś глибоко в своїй голові, де вона до кінця днів припадатиме пиллом. Другий варіант вибирають майже всі. І, можливо, це слушний вибір. Що, як ця головоломка дійсно не має розв'язання? Який зміст тратити на неї час та сили?

Станів постояв кілька хвилин, а потім попрямував до Максима. Юнакові було необхідно поділитися з кимось тим, що його мучило, висловити свої здивування та страхи. І він знав, що Еремітов єдиний, хто здатний його не тільки вислухати без іронічної посмішки, що казала б: “Якоюсь ти дурнею переймаєшся”, — він здатний зрозуміти.

Максим сидів на балконі з книжкою в руках, намагаючись відволіктись і забути в світі уявних образів. Проте він не враховував того, що інколи ті самі уявні образи впливають на свідомість набагато сильніше,

аніж люди, що насправді ходили по землі та дихали повітрям. Крім того, при виборі книжки рука Максима сама потягнулася до одного з романів, які не закінчувалися весіллям, і до читання яких юнак вдавався, аби нагадати собі, що є, чи принаймні були, люди, такі як автор, люди, що мають сміливість дивитися на світ, не замружуючись і не закриваючись долонями від того, що не подобається.

Пролунав різкий звук дверного дзвінка. Хлопець повільно підійшов до дверей, відчинив їх і побачив на порозі друга.

— Йдемо, — сказав Дмитро, відхекуючись від швидкої ходьби.

— Куди?

— Побачиш. Ідемо.

— Що, вже?!

— Так, вже! Давай, рухайся!

Максим знизав плечима, схопив зі стола ключі від квартири, вийшов у коридор і замкнув двері.

— Показуй дорогу, — сказав він Дмитрові.

Хлопці вийшли надвір і подалися до кладовища, з якого щойно повернувся Дмитро. Цілу дорогу друзі мовчали. Станів ішов так, ніби забув, що він не сам. Хлопець намагався сформулювати питання, що його турбували і які він мав намір озвучити. Максим же, помітивши такий стан свого друга, не хотів переривати хід його думок і теж ішов, не розтуляючи рота. Коли хлопці ступили на територію кладовища, Дмитро раптом спинив свого друга, схопивши його за плече, і подивився на нього розгублено та дещо зніяковіло:

— Ну от, розберімося, — сказав він тремтячим голосом так, ніби стримував сльози, — бо я не знаю. От чесно! Не знаю і все! І я хочу розібратися. От, наприклад, у шахах є правила. Ти знаєш, що треба робити,

щоб виграти, чи, точніше, щоб не програти. А якщо суперник виявиться сильнішим від тебе, то ти принаймні знатимеш, як саме ти програв. От ти не прикрив туру, потім залишив правий фланг недостатньо захищеним і так далі. Ти проаналізував і бачиш, що зумовило твою поразку. А тут... Тут нема ніякої закономірності. Ніяких правил. У шахах ти знаєш, що важливі фігури потрібно прикривати. Ти знаєш, що якщо залишити ферзя незахищеним, його тут же намагатимуться прибрати, бо він становить найбільшу загрозу. Тому ти свого ферзя завжди берегтимеш. Те ж саме і з іншими важливими фігурами. І навіть якщо з якихось причин ти втрапиш одну з них, ти завжди зможеш простежити ланцюг подій, що привів до такого наслідку, зможеш знайти, який твій хід був хибний, і де ти допустив помилку, якою скористався суперник. І врешті-решт, зазнавши поразки, ти точно знатимеш, чому ти її зазнав. Це, звісно, не змінить самого факту фіаско, але... Ну, не знаю, дасть якесь розуміння. А тут тобі оголошують мат, а ти не маєш навіть найменшого уявлення, як же це так твій король опинився в безвихідному становищі. Ні-ні! Це навіть не так. Це ще гірше. Ти сідаєш за дошку, щоб розпочати гру, розставляєш фігури, і тільки твій останній пішак торкається своєї стартової клітинки, ти відразу ж чуєш: “Шах і мат!”. Ти дивиєшся: “Як же ж так? Я ще не зробив жодного ходу. Який шах і мат?”. І отримуєш таку відповідь: “Не важливо, який ти хороший гравець; не важливо, чи гратимеш ти чесно, чи намагатимешся схитрити; не важливо, яку майстерність ти продемонструєш, і не важливо, скільки часу ти протримаєшся. Ти все одно програєш. Фактично, ти вже програв! І варіантів ніяких немає. Тільки поразка.” Тобто, ми приречені ще задовго до першого ходу. Мені здається, що це ... — Дмитро затнувся, розвів руками та глибоко зітхнув.

— Не має розв'язання, — закінчив речення Максим.

— Ага! Не має. Бо якби мало, то б... Не знаю. Але якщо не має, то що тоді робити?

Максим мовчав. Дмитро дав знак другові, й вони попрямували до центру кладовища і спинилися біля невеличкої акуратно облаштованої могили.

— Пам'ятаєш цю дівчину? — вказуючи на надгробний камінь, запитав Дмитро. — Ти мав її знати, вона на два роки старша, вчилася в А-класі. Така невисока, трохи повна, з довгим кучерявим волоссям. У неї був гарний голос. Вона співала зазедве не на кожному шкільному святі. І знаєш, що трапилось? У неї виявили рак (я знаю, бо моя баба зазвичай з церкви приносить додому два мішки пліток, а коли дівчину ховали, члени нашої релігійної громади історію її хвороби обговорили від “а” до “я”). Лікарі не бралися лікувати, бо бачили безнадійність ситуації. Їй раз зробили операцію, але пуття з того було мало. Вона рік жила, страждаючи від сильного болю, а батьки спостерігали за її стражданнями, не маючи змоги врятувати дівчину. Подумай! Цілий рік батьки жили, усвідомлюючи, що їхня дочка помре. Її напхали ліками, щоб притупити передсмертну агонію. Вона померла під знеболювальним. Дев'ятнадцять років! Ти готовий померти через один рік? До того ж не просто померти, а заздалегідь рік помучитися від нестерпного болю. Я не готовий! Але яка різниця, хіба мене хтось питатиме?! Хіба тебе хтось питатиме?! Просто станеться і все.

Максим стояв, розгублено поглядаючи на свого друга. У ньому, як і в Дмитрові, переплітаючись, вирували найрізноманітніші емоції. Страх перед неминучим; огида до тої гнилої плоті, яку залишає після себе це неминуче; безглуздий сором за те, що вони досі дихають, тоді як інші, ті, по кому вже віддзвонили дзвони, давно смакують хробакам; сум через те, що лави живих полиши-

ли ті, хто були їм дорогими. Станів кивнув Максимові, і хлопці попростували поміж гранітних плит, дерев'яних хрестів та просто земляних насипів.

Біля однієї невеличкої могили хлопці спинилися на кілька хвилин. Вони вже стояли біля неї раніше. Втрюх. Тоді насип був ще свіжий, і зверху височіла гора квітів та вінків. Тепер там була проста чорна плита. Юнаки деякий час похмуро оглядали темний мармур і згадували той день, коли вони стояли на дорозі біля гурту людей і висували свої гіпотези стосовно того, що саме трапилося та хто винен у зіткненні малого велосипедиста і старого автомобіля. Вони згадали той момент, коли Стас промовив: “Це ж він може померти”, — і згадали, як ця думка їх тоді стривожила. Юнакам було дуже дивно відтворювати в голові ланцюг подій, що привів від аварії на дорозі до того конкретного моменту, коли вони вдвох стояли на кладовищі й намагалися зрозуміти, як їм тепер ставитися до світу, який так дивно керує людськими життями.

Дмитро подав знак, і друзі пішли далі. Вони підійшли до двох свіжих могил. На дерев'яних хрестах, що височіли над насипами, були виведені імена Стасових діда та сестри. Сам цього не помічаючи, Дмитро стиснув губи і ритмічно клацав зубами, через що його скули ледве помітно рухалися. Так він стримував сльози, що наворачалися йому на очі. Хлопець був беззахисний перед емоціями, що оволоділи ним у ту мить. Він покірно відклав убік весь свій захист — колючий сарказм, цинізм, браваду, демонстраційну поверховість — і стояв наче воїн, який посеред поля бою скинув обладунок і опустив щита.

— Ну як!? Як же так? Стасова мала взагалі не... Ну це якось!.. Усе склалось якось так неправильно, взагалі не так, як мало б скластися.

Максим згадав, як Стас розповідав про недуги сестри, про те, як вона мучилася від головних болів і як це відбивалося на житті її сім'ї. Проте він поглянув на Дмитра, якого вперше бачив у стані такого сум'яття, і вирішив не порушувати цієї теми.

— Та найбільша проблема в тому, — продовжив Станів, — що ті речі, які трапилися з сім'єю Стаса, можуть трапитися з будь-ким. Ніхто жодним чином від цього не застрахований. Ти не застрахований, і я не застрахований. От я щось роблю, за щось борюся, чогось добиваюся, для чогось стараюся. Але для чого? Для чого, хотілося б знати! Це все просто... Ти не боїшся? Бо мені до біса страшно. Жахливий не тільки той факт, що ти будеш тут лежати — а ти будеш, точно так само, як і я — жахливо, що нема жодної гарантії, ніякої впевненості. Ми можемо померти сьогодні, повертаючись додому. Так, нас може збити якийсь піддатий водій. А можемо завтра. Я можу собі спокійно спати, ні про що не підозрюючи, тоді коли моя баба через свій старечий маразм забуде вимкнути газ. І я задихнусь. Я навіть не прокинуся. Розумієш. А може бути землетрус, через який мені на голову впаде стеля і розтрощить мій череп. Може бути будь-що! Вибирай життя праведника чи негідника, накопичуй гроші, здобувай славу, плоди дітей, роби що хочеш, тиш себе будь-якими ілюзіями. Це все безглуздо. Ти все одно не матимеш ніякого контролю.

— Є спосіб.

— От я точно знав, що ти так скажеш! Мені інколи моторошно від того, як тверезо ти дивишся на речі. Я не розумію, тебе це що — не зачіпає? — із сумним здивуванням у голосі запитав Дмитро, який вгадав, що мав на увазі його друг.

— Я був з ним того дня, — відповів Максим. — Я його знайшов. Я бачив, як його мертве тіло, похитую-

чись, висіло над землею. В мене був шок. Я почувався жахливо. Це були найгірші емоції в моєму житті. Чого ти від мене чекаєш? Щоб я, замість приглушити всі ці переживання, дав їм волю? Щоб я продовжував мучитися і терзатися? Щоб я ридав і проклинав світ? Що це дасть? Яка користь з цього буде? Кому від того стане краще? Стас не заслужив того, що з ним сталося. Він не заслужив того життя, яке в нього було. Так, це правда, і з погляду всевишньої справедливості все це якось неправильно і непослідовно. Але вже пора було б зрозуміти і тобі, і мені, і всім довкола: немає ніякої всевишньої справедливості. І тільки дуже обмежені люди можуть на все закривати очі, й займатися самодурством, переконуючи себе в тому, що завжди діє принцип: “Що посієш — те й пожнеш”. Але зовсім не завжди він діє. Бо ти пожнеш те, що виросте. А виростає далеко не завжди те, що ти посіяв. Я сумую за другом, і мені гірко від того, що тої самої всевишньої справедливості таки немає, мені страшно від усвідомлення власної нікчемності та безпорадності перед світом. Але, якщо я дозволю собі перестати боротися проти того, що мене мучить, якщо я перестану стримувати свої переживання, завтра, можливо, ти копатимеш ще одну яму для мене.

Максим замовк і друзі повільно попленталися далі. Згідно з Дмитровим маршрутом, на кладовищі залишалося ще одне місце, яке вони повинні були відвідати. Хлопці підійшли до оббитого старими дошками насипу. Без хреста, без могильної плити і без написів. Вони стояли мовчки, однак обидва думали про те саме.

Коли Максим повернувся додому і залишився на самоті у своїй квартирі, на нього накотив якийсь дивний неспокій. Враження було таке, ніби під час екскурсії кладовищем навколо розповзся бруд, який потрапив на всіх, хто був поблизу. Хлопець наче відчував цей бруд

на своїй шкірі, і йому захотілося якомога швидше від нього позбутися. Він швидко поскидав весь одяг, кинув його в кошик для прання та поспішив у душ. Максим ретельно відмивав своє тіло десь годину, проте, завершивши, він зовсім не відчув того полегшення, на яке сподівався. Хлопець витерся, вбрався в новий одяг, сів на ліжко і почав нервово потирати сухі долоні. Відчуття бруду нікуди не зникло. За кілька хвилин Максим піднявся і знову подався в санвузол, щоб продовжити те, що йому здавалося незавершеним. Хлопець нахилився над умивальником і почав старанно вимивати руки з милом. Він спинився, лише коли мило скінчилося, а шкіра на пальцях та долонях поморщилася. Еремітов відчував сильну втому, розмова з Дмитром і довгий процес відмивання з якихось невідомих причин сильно його виснажили. Хлопець ліг у ліжко, заплющив очі й миттєво заснув.

41

Повільно піднімаючись сходами до свого поверху, Максим згадував Стаса. Минуло понад рік з дня його смерті, проте хлопець не міг, та й не мав бажання позбуватися думок про життя свого друга і про те, як воно завершилося. Заледве не в кожній внутрішній дискусії Еремітова одна зі сторін апелювала до історії світлового юнака із сумним поглядом, який, попри всі свої старання, не зміг дочекатися кращих часів. І, зазвичай, саме за цією стороною було останнє слово.

Максим зайшов у квартиру, зачинив за собою двері й пошкандибав до спальні. Виснажений важким днем він повалився на ліжко, навіть не скидаючи одягу. Юнак підмостив долоні під голову, заплющив очі й миттєво піддався дрімоті, що останні кілька годин тяг-

нула його до м'якої постелі. Це не вперше хлопець перебував у подібному стані. Зазвичай в таких ситуаціях через Максимову голову плинув потік безглузвих, хаотичних думок та образів, і для того щоб його поглинув глибокий сон, вистачило й хвилини. Проте тепер серед цього потоку виокремився один образ, який тримався в свідомості довше від звичайного. Це був образ того самого веснянкуватого товстуна з, як здалося Максимові, звірячими рисами обличчя, з яким Еремітов вступив у бійку кілька років тому, захищаючи Стаса. Образ був химерний: товстун крутився на атлетичній перекладині, виконуючи гімнастичний елемент, що має назву великі оберти. При цьому кожен його оберт відбувався на гранично повільній швидкості так, ніби він був останній, і для наступного інерції вже не вистачить. Та все ж, досягаючи крайньої верхньої точки, товстун затримувався в такому положенні на якусь мить і робив новий оберт. Він робив це знову і знову. Через деякий час потік інших думок, що виникали на фоні образу веснянкуватого гімнаста, зник, і Максим уже не міг вимальовувати в своїй уяві нічого, крім того, як той робить новий оберт. Еремітов спробував викинути цю химерну картину з голови, та хоч би про що він починав думати, за кілька секунд на сцену його свідомості все одно повертався огрядний атлет. У Максима прискорилося серцебиття, і він розплющив очі. Дрімоти наче не було, і спати вже зовсім не хотілося. Хлопець піднявся, стягнув з ліжка покривало, роздягнувся і заліз під ковдру. Він кілька секунд лежав, вдивляючись у темряву, і поступово йому почало здаватися, що на фоні цієї темряви він бачить того самого товстуна на перекладині. Ніщо не допомагало викинути нав'язливий образ із голови. В Максима з'явилося тверде й абсолютно безпідставне переконання в тому, що якщо він зможе зупинити того опасистого

гімнаста, все минеться. Хлопець зажмури́в очі, притис до них долоні й мобілізував усі свої внутрішні сили, аби зробити це. От товстун зі своєю хижою посмішкою здійнявся до крайньої верхньої точки і затримався на мить. Максим затамував дух, напружив усі м'язи свого тіла і свою волю. Та все було марно. Веснянкуватий акробат полетів донизу і пішов на новий оберт. Максим відчув, як безпорадність, страх і злість переповнили його, і він на весь голос закричав. Один із сусідів на поверсі, що ще не встиг заснути, почувши крик, вибіг у коридор. Еремітов, припи́шк і почекав, поки той сусід заспокої́ться і поверне́ться до себе в квартиру.

“Що це таке? Що зі мною кої́ться? Звідки взявся той товстун? Чому я не можу викинути його зі своєї голови? Якесь безглуздя!” — думав хлопець. Про сон уже не могло бути й мови, і Еремітов вирішив піти прогулятися. Він одягнувся, схопив ключі й вийшов з квартири. Хлопець зачинив за собою двері й пішов до сходів. Проте, ступивши кілька кроків, він відчув дивне хвилювання, схоже на те, що виникає, коли доводиться покинути якусь справу незавершеною. Максим розвернувся і поглянув у бік дверей: “Треба їх ще раз перевірити,” — подумав він. Юнак повернувся, схопився за ручку, повернув її і штовхнув двері. “Якого біса! Для чого я їх перевіряю? Я ж їх замкнув. Я точно знаю, що кілька секунд тому я встромив у замкову щілину ключа і тричі повернув його, після кожного повороту чуючи характерний звук руху засова. Якась нісенітниця”. Максим знову попрямував до сходів. Та варто було йому подолати два сходові марші, як хвилювання повернулося. “Та замкнув я їх! Замкнув! Точно замкнув!” — переконував себе хлопець. Однак це не допомогло. Він піднявся назад на свій поверх і ще раз перевірів двері. Йому здавалося, що хтось ним керує, і той хтось перебуває не

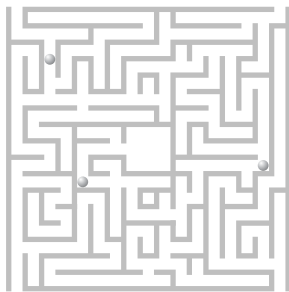
десь ззовні, ні — він дає вказівки зсередини. Після ще двох невдалих спроб спуститися і вийти надвір, Максим вчетверте, повернувши ручку, штовхнув двері, після чого що було духу кинувся до сходів і погнав униз. Він вискочив на вулицю, проте не зупинився і, намагаючись утекти якомога далі від свого будинку, біг аж поки не закололо в боку, і серце не почало вириватися з грудей. “Я зараз мав би лежати в своєму ліжку і відпочивати. Я мав би дивитися сни і набиратися сил для завтрашнього дня. А натомість я посеред ночі бігаю по місту, як божевільний! Що ж зі мною відбувається?” — думав хлопець, віддихуючись і тримаючись за живіт.

Через деякий час збудження минулося, і Еремітов кожною клітиною свого тіла відчув неймовірну втому та виснаження і разом з ними страх і сильну агресію, спрямовану на самого себе. Хлопець злився на ту свою частину, що була винуватцем усього того, що з ним відбувалось. У нього було бажання увірватися всередину себе, у свій мозок, і, як хірург видаляє шкідливу пухлину, видалити ту його ділянку, що раптом почала жити своїм життям.

Коли дихання хлопця стабілізувалося, він, минаючи дрібні калюжі, повільно пішов по тротуару. Максим ішов вперед, не маючи ніякого пункту призначення. Він просто йшов. Деякий час в його голові було тихо. Вир негативних емоцій помалу осідав, а думки трохи впорядковувалися. Та затишшя тривало недовго. За мить із-за повороту вирвався автомобіль, що промчав десь за метр від юнака і, в’їхавши в глибоку, каламутну калюжу, забризкав його багном та брудною водою. Максим дістав з кишені носову хустину і витер нею обличчя та руки. Та тільки він це зробив, як в його уяві знову виник товстий веснянкуватий гімнаст, що обертався на перекладах. І ще ті двері. Юнак відчув, як його потяг-

нуло додому, щоб перевірити, чи замкнув він двері, дарма що він точно знав, що замкнув. Це було не просто бажання чи примха, це була наче необхідність. Ніби все його єство в ту мить прагнуло лиш одного — ще раз перевірити входні двері своєї квартири. Еремітов потрохи почав прискорювати ходу, він ішов швидше і швидше, аж поки не перейшов на біг, і тоді хлопець помчав так само, як він мчав десь півгодини тому, коли тікав подалі від дому. У його голові були лише дві думки: одна про веснянкуватого гімнаста, друга — про двері.

Максим добіг до будинку і влетів у під'їзд. У ньому вже не залишилося сил, та все ж він не міг спинитися. Хлопець, задихаючись та стікаючи потом, піднявся сходами на свій поверх, підбіг до дверей своєї квартири, схопився за ручку, повернув її, штовхнув від себе, і в нього по шкірі пробігли мурашки. Відчуття було таке, ніби він щойно, пробувши під водою занадто довго, випірнув на поверхню і вдихнув повітря. Вся напруга вмиль минула, і Максим заледве встояв на ногах, бо враз відчув усю втому, яку до цього глушив його неконтрольований порив. Хлопець більше не міг ні про що думати, він зайшов до своєї спальні, впав на ліжко і миттєво заснув.

Частина II

Смерть Стаса стала для його друзів тим переломним моментом у житті, пройшовши через який, людина знає безповоротних змін. Проте юнаки переживали її дещо по-різному.

Та стіна, яка закривала від Максима джерело його тривоги і за яку він, як не старався, не міг заглянути, дала останню тріщину, похитнулася і з шумом завалилася. Перед очима юнака постало те, що так сильно бентежило його декілька останніх років. Те, що надавало відтінку незавершеності та химерності всьому, що оточувало юнака, і робило його до моторошного дивним і незрозумілим. Тепер Максим без завад міг розгледіти джерело своїх терзань. Він усвідомив, що його життя рано чи пізно скінчиться, і ввід нього жодним чином нічого не залежало. Його життя скінчиться, так само як скінчиться життя всіх тих, хто ще ходить по землі, і як скінчилося життя тих, хто вже лежить під нею. Скінчиться, і що тоді? Напевно, це одне з найважчих питань, які собі може поставити людина. І Максим стик-

нувся з ним лобом в лоб. Він лише після смерті друга повною мірою відчув весь страх та безпорадність, які до цього ховалися за стіною неусвідомлення. Раніше Еремітов переживав тільки незрозумілу для себе тривогу, тепер же ця тривога скинула з себе покров таємничості, і юнак зрозумів, що під ним весь цей час ховався відчай. Через свої інтелект, допитливість та недовіру до всього сумнівного, Максим не міг бути релігійною людиною, тож йому довелося відкинути чи не єдину систему поглядів на життя, яка здатна усунути страх, викликаний усвідомленням власної скінченності. Він, можливо, був би й радий вірити. Вірити в диявола, в загробне життя — це, можливо, побороло б тривогу, дало б йому таке бажане внутрішнє затишшя. Проте віра — це не та річ, до якої себе можна примусити. Крім того, Еремітов, поміж очевидних переваг, у вірі вбачав і безліч прихованих небезпек, закривати очі на які йому зовсім не хотілося.

Однак разом із усвідомленням наявності крайнього моменту в своєму існуванні, Максима турбувала інша річ. При цьому турбувала не менше від розуміння власної смертності. Він розумів, що уникнути скінченності в нього не вийде. Однак можна прийняти її з максимально можливим спокоєм. А для того, щоб досягнути того спокою, необхідно відповідним чином побудувати своє життя. Проте, як саме його потрібно будувати, юнак поки що не мав навіть найменшого уявлення. Він лише знав, що відтепер і, напевно, вже до самого кінця, всі його дії будуть спрямовані на пошук відповідей, які дозволять досягнути цієї мети.

Наш годинник завжди відстає від того, яким керується Всесвіт, коли відлічує те, скільки нам залишилося. Постійно здається, що в запасі ще є трохи вільного часу. Та насправді це не так. І навіть тих, хто щосили

намагається синхронізувати свій час, чекає невдача. Бо поки вони це робитимуть, Всесвіт відлічить ще кілька хвилин, днів, років, і годинник таких людей, хоч і буде дещо точніший, ніж в інших, та все одно відставатиме. Єдине рішення в такій ситуації — ніколи не втрачати пильність і постійно стежити за тим, щоб різниця в часі не була надто велика. Проте це до снаги лише жменьці людей, і після Стасової смерті Максим став одним із них. Він і раніше ставився до часу по-особливому: пам'ятав дати, рахував дні, місяці й роки та завжди намагався використати кожну хвилину оптимально. Та до того моменту, коли юнак чітко усвідомив свою смертність, він робив усі ці речі через бажання і ставився до них, як до чогось такого, від чого він може в будь-яку мить відмовитися. А тепер Максимом рухало відчуття гострої необхідності, що перекреслювало всяку альтернативу і ніби наказувало: “Тільки так! Так і не інакше. Твоє життя визначено, і там немає місця ні для чого іншого”. Юнак знав, що його чекає нелегкий герць із власним існуванням, і він намагався себе до нього підготувати.

Дмитрові переживання хоч і були дещо схожі, та все ж мали відмінності. Станів, як і його тепер уже єдиний друг, відчував страх та безпорадність через усвідомлення власної скінченності, і він так само шукав спосіб їм протистояти. Проте якщо Максим вирішив вести боротьбу відкрито, то Дмитро, попри силу свого характеру, побачив порятунок у втечі. Юнак не хотів та й не міг переживати емоцій, подібних до тих, що нахлинули на нього в день після поховання Стаса, коли він, загубивши лік часу, блукав безлюдними вулицями і кладовищними стежками, терзаючись через неминучість і свою перед нею безпорадність. Станів вважав, що найкращий спосіб, яким можна захистити себе від пазурів від-

чаю — заховатися від нього. Заховатися так, щоб він не мав найменшого уявлення, де йому шукати, заховатися та про все забути і відбувати життя у своїй схованці — місці, де буде безпека, нехай навіть примарна.

Після всіх пережитих подій Максим та Дмитро почали відчувати себе гостями в цьому світі. До того ж гостями небажаними. Такими, для яких ніде немає місця, яким ніхто не радий і які будуть зайвими, хоч би де вони були і що б робили. Юнаки знаходили відряду лише в товаристві один одного. Хоч вони ніколи про це відкрито не говорили, проте кожен з них розумів: він єдиний, хто може врятувати друга від повної самотності.

Станів та Еремітов не поводитися, як поводяться пересічні друзі. Вони не проводили разом кожен день, не вдавалися в неістотні деталі, розповідаючи про своє життя і поважали особистий час один одного. Інколи друзі, дарма що мешкали в одному місті, не бачилися по кілька тижнів, а бувало зустрічалися чи не кожен день. Під час таких зустрічей, які Максим та Дмитро проводили здебільшого розмовляючи і прогулюючись містом, вони обмінювалися своїми ідеями, критикували один одного, намагалися знайти відповіді на питання, які тією чи іншою мірою мучили їх обох, і просто ділилися думками.

1

— Парні числа. Тільки парні числа. Обов'язково парні. І вісім два рази. Два, чотири, шість, вісім, вісім... Так, добре, вісім двічі. Ні, ні, ні! Не можна переривати. Навіть щоб перевірити, чи вісім було двічі. Але вісім обов'язково двічі. Заново. Два, чотири, вісім, вісім, десять, дванадцять, чотирнадцять, шістнадцять, вісімнадцять, двадцять... Треба до ста і назад. Ні, ні, ні! Ще

раз. Два, чотири, вісім, вісім, десять, дванадцять, чотирнадцять, шістнадцять, вісімнадцять, двадцять, двадцять один, двадцять дв... А-а-а-а! — Максим крикнув і щосили стукнув кулаком по столу. — Два, чотири, вісім, вісім, десять, дванадцять, чотирнадцять, шістнадцять, вісімнадцять, двадцять, двадцять два, двадцять чотири, двадцять шість, двадцять вісім, двадцять де... Два, чотири, шість, вісім, вісім, десять, дванадцять, чотирнадцять, шістнадцять, вісімнадцять, двадцять, двадцять два...

Попри просякнуті надмірним патетизмом і дуже часто хибно трактовані вигуки, істинна залишається сталою: те, що нас не вбиває, може нас зламати, скалічити або непоправно ушкодити, залишивши такими ж слабкими, як і раніше. Минуло п'ять років з того дня, коли частина Максимового розуму почала жити своїм життям. Спершу в нього почалися проблеми зі сном. Хлопець не міг заснути через нав'язливі думки, що йому, попри всі його старання, не вдавалося взяти під контроль. Часто перед сном, заплющуючи очі, він бачив огрядного веснянкуватого хлопчака, який крутився на перекладині. Максим був упевнений, що повинен зупинити того товстуна своїми вольовими зусиллями, і якщо він цього не зробить, трапиться щось погане. Однак, що саме повинно трапитися, Максим собі сказати не міг. Коли в голові виникав образ того опасистого гімнаста, Еремітов пускав у хід усі свої сили, аби подолати уявну інерцію і спинити товстуна. Проте кожного разу його спроби закінчувалися невдачею, і кожна така невдача збільшувала тривогу. А кожна нова порція тривоги призводила до все більшої частоти нав'язливих думок.

Паралельно з химерними думками про гімнаста в Максима дуже поступово і непомітно для нього самого

виник потяг до надмірно частого миття рук і багаторазової перевірки дверних замків. Кожного разу, замкнувши за собою двері, Еремітов мусив декілька разів смикнути за ручку або штовхнути її, аби впевнитися в тому, що двері дійсно замкнені. Спершу в нього не було якихось чітких правил, як це потрібно робити, проте з часом у хлопця виникла впевненість у тому, що двері потрібно перевіряти п'ять разів. Пізніше до цього правила додалася поправка: перерви між перевірками не можуть бути коротші від трьох секунд. Себто хлопець уже не міг просто взяти і п'ять разів підряд смикнути чи штовхнути дверну ручку. Він проводив одну перевірку, чекав три секунди і проводив наступну. Після закріплення такого ритуалу замикання дверей займало в нього до хвилини часу.

Кілька місяців нав'язливі стани хлопця не поширювалися за межі його житла. Опасистого атлета Максим бачив лише перед сном, руки мив лише вдома, а у списку дверей, які потрібно перевіряти п'ять разів, були лише двері його квартири. Однак в кінці третього курсу університету все це вийшло назовні. Інколи, слухаючи лекцію, Максим бачив перед собою не викладача, а огрядного гімнаста, а замість слів лекції йому вчувалося тертя товстих пальців об слизьку перекладину. Проте Еремітов не давав приводу оточенню поглядати на себе скоса. Він тримав усередині всі свої переживання і намагався поводитися якомога природніше, докладаючи до цього неймовірних зусиль.

Одного дня Максимові доручили зачинити аудиторію після останньої лекції. В коридорі на лаві біля навчальної кімнати сиділо кілька його однокурсників, які щось жваво обговорювали і не поспішали розійтися по домівках. Еремітов постояв збоку кілька хвилин і, зрозумівши, що чекати, поки в коридорі стане безлюд-

но, немає сенсу, підійшов до дверей, вставив у замкову щілину ключа і зробив три оберти. Тепер залишалася найважча частина. Те, на що пересічна людина навіть не звернула б уваги, в Максима викликало страх і бурхливі переживання. Потрібно було, не провівши ритуалу перевірки замкнених дверей, залишити стіни навчального закладу і податися додому. Максим витягнув ключа, сховав його до кишені й поглянув на свою долоню. На ній, попри температуру (на дворі була зима, а університет економив на паливі) блищав піт. Інша людина не змогла б зрозуміти, чого вартувало бідоласі з пошкодженою психікою залишити ті двері, спуститися на перший поверх, віддати черговій ключа, вийти з будівлі університету та податися додому. Під час усієї цієї короткої подорожі в Максима гуділо у вухах. Йому здавалося, що з тілом щось не так, його груди і горло були наче стиснуті, й він періодично крутив плечима та потирав шию, намагаючись позбутися цього стану. Ідучи, юнак дряпав нігтями спітнілу долоню і, коли переступив поріг свого помешкання, його рука була червона від крові, що сочилася з-під роздертих мозолів. Хвилин десять Максим ходив туди-сюди по своїй кімнаті та намагався відігнати від себе безглузду тривогу, але сил на це в нього явно не вистачало. Переможець у цьому протистоянні був уже давно визначений. Юнак зірвався, вибіг з квартири і побіг назад в університет. По дорозі Еремітов, здавалося, ні про що не думав, і тверезе мислення до нього повернулося тільки тоді, коли він востаннє смикнув за ручку дверей аудиторії, яку він десь з годину тому замкнув. Після цього вся напруга вмить минулася. І на зміну їй прийшло усвідомлення безпорадності перед хворобою, що нагнало на юнака невимовний жах. Раніше Максим, як це часто буває з людьми, в яких є психічні розлади, намагався перекона-

ти себе в тому, що він володіє ситуацією, і лише тепер, після цього нападу, він нарешті зрозумів, що повністю безсилий перед своїм недугом і не має над ним ніякого контролю. Повертаючись додому, Максим опустил очі додолу і не дивився перед собою. Кілька його знайомих, проходячи мимо, привіталися, та юнак не відповів і навіть не глянув у їхній бік. Ним у той момент керувало сильне бажання сховатися подалі від усього. Еремітов хотів забитися в найглибший куток, хотів нічого не бачити і не чути. Повернувшись до своєї квартири, юнак зайшов у спальню, зачинив вікна, щоб у кімнату не міг потрапити жоден промінь світла, опустил на підлогу і став мовчки вдивлятися в темряву. Десь за годину Максим прийшов до тями. Він швидко прокрутив у голові події останніх двох годин і переживання, що їх супроводжували. І, закінчивши цю вкрай неприємну ретроспективу, він стис зуби і що було сили вдарив кулаком по підлозі. Після цього вираз гніву на його обличчі змінився виразом благання. Його очі зволожилися, і він заплакав. Якби хтось із знайомих юнака побачив його в такому стані, він би не повірив своїм очам. Ця, здавалося, безсердечна, позбавлена емоцій людина, цей стоїк, плакав, як плаче налякане беззахисне дитя. “Забирайтеся!” — кричав його внутрішній голос. “Куди? — питали обсерві. — Куди нам забиратися? Ми вдома. Сам забирайся, якщо тебе щось не влаштовує. А ми залишаємося. Нам тут добре. Нам тут ні в чому не відмовляють. Для нас тут завжди знаходиться місце.”

Після випадку з аудиторними дверима в університеті Еремітов визнав, що йому потрібна допомога і почав відвідувати психотерапевта. Значна частина юнакових розповідей на кушетці крутилася навколо ключових подій, що трапилися в його житті й залишили помітний слід на його психіці. І так сталося, що всі ці ключові

події були безпосередньо пов'язані зі смертю. Смерть батьків, смерть однокласника Олега Безуха, смерть Стасового батька, смерть Стасової матері, смерть Стасових сестри та діда і смерть самого Стаса. Лінія подій, що складалася з ланок, кожна з яких закінчувалася припиненням життя.

Смерті уникнути не можна. Цей аспект існування не підвладний контролю. А от те, замкнені двері чи ні, проконтролювати можна запросто. Можна проконтролювати, чи числа сказані в правильній послідовності. Можна проконтролювати, чи начисто вимиті руки. І те, на що вплинути немає жодної можливості, повинно загубитися поміж речей, над якими є яка-не-яка влада. Чи не так?

Проте сеанси психотерапевта та ліки, які Максим вживав, допомагали лиш трохи стримувати хворобу, дозволяючи юнакові перебути черговий день, і жодної гарантії перемогти недуг не було. Еремітов часто питав себе: “Чи видужаю я, чи вдасться мені позбутися несправності в голові?” — і наражався на страх і сумніви. Однак яку відповідь можна дати в такому випадку? Юнак не міг зрозуміти, яке нечітке його питання, що з боку формальної логіки було схоже на виявлення хиби в запереченні диз'юнктивного ряду: NOT (X1 OR X2 OR X3 OR ... OR Xn), де кожен елемент цього ряду — це мить життя, що може бути прожита з хворобою (істина) і без неї (хиба). Варто хоча б одному з елементів набути значення істини, себто варто хворобі повернутися хоча б на мить, як весь ряд дорівнюватиме хибі. Але як знати, яким довгим буде цей ряд? І, що набагато важливіше, звідки взяти певності, що котрийсь з елементів у близькому чи далекому майбутньому раптом не набуде значення істини? В кожен конкретний момент життя юнакові були відомі значення лише частини елементів

ряду, тоді як решта для нього залишалася невизначеною. Адже цей ряд моделював усе його життя і повинен був продовжуватися до самої Максимової смерті, і лише тоді, після його завершення, можна було б з упевненістю сказати, чому він був рівний: хибі чи істині. Така неясність довершувала загальну картину переживань юнака, що й так витягували з нього чи не всі внутрішні сили.

2

У житті трапляються події, які так сильно врізаються в пам'ять, що власні старання та час не можуть їх ні стерти, ні навіть видозмінити. Мозок здатний відтворити їх так детально, що складається враження, ніби все сталося хвилину тому. Так само глибоко і бурхливо переживаються емоції, пов'язані з цими спогадами. Цей гештальт часто служить точкою опори, від якої відштовхуються, ухвалюючи ті чи інші рішення, чи джерелом досвіду, до якого звертаються по пораду, і трапляється, що він зберігається в такому ж незмінному від моменту утворення стані аж до самої смерті його носія.

Звичайно ж, для Максима одним з таких спогадів були події, що відбулися в ранок Стасової смерті та в ніч, що йому передувала. Юнак пам'ятав усю свою розмову з другом, що врешті виявилася останньою. Він пам'ятав слова, паузи, інтонацію. А варто було йому заплющити очі, як мозок у найдрібніших деталях відтворював усі рухи під час розмови, обставу в кімнаті, рівень освітлення і навіть маленького павука, що повзав по стелі туди-сюди, намагаючись сплести павутину. Максим часто повертався до цього спогаду, бо бачив у ньому дещо надзвичайно цінне, рідкісне та дуже важливе для себе. Дещо, з чим він, поки що, не був гото-

вий розлучитися. Максим бачив у цьому спогаді чисті, справжні, ненаграні й незавуальовані марнославством переживання та страждання людини, що привели її до смерті.

Частину всього сказаного Стасом юнак починав розуміти тільки тепер. “Для мене все життя найкращою порою дня був пізній вечір, коли вже треба лягати спати. Найкраща тому, бо день скінчився. Скінчився і вже не повернеться,” — згадував Максим. Тепер він розумів, що мав на увазі його покійний друг, бо сам почувався дуже подібно. Кожен ранок лякав юнака, під зав’язку набиваючи його побоюваннями щодо прийдешнього дня. “Можливо, сьогодні в мене буде ще один приступ нестерпних, нав’язливих думок. А може, й не буде. Можливо, я знову почуватимуся нікчемним і безпорадним, можливо, сьогодні я страждатиму, можливо, я навіть хотітиму померти. А може, цього всього і не буде. Але як налаштувати себе? Як підготувати себе до нового дня? Як не почуватися заляканим?”

Ця випадковість разом із невизначеністю атак хвороби мучили юнака чи не так же, як і сама хвороба. Максимові набагато легше було б терпіти свій недуг, якби, прокинувшись, він точно знав, що його чекає: “Сьогодні о дев’ятій мене терзатиме глибока тривога, я відчуватиму, що мої долоні неймовірно брудні й через це протягом тридцяти хвилин я митиму руки; потім, по обіді, о другій тридцять, у голову навідається веснянкуватий товстун і не покине мене аж до третьої сорок п’ять; далі буде невелике затишшя, що триватиме до сьомої, коли я зайду до квартири і почну перевіряти двері, смикаючи ручку з трисекундним інтервалом; далі знов полегшення і аж перед сном ще раз з’явиться огрядний атлет, що мучитиме мене півгодини; на цьому мій день завершиться.” Але ж ні! Не було ні ясності, ні законо-

мірностей, ні впевненості. Хвороба, здавалося, знущала над юнаком. Вона любила дразнити Максима, залишаючи його на якийсь час у спокої. До того ж робила це так, щоб, повернувшись, вразити страждальця з іще більшою силою. Періоди, коли слабкість відступала, починалися недовірою юнака. Максим міг днями, а інколи навіть і тижнями чекати, що недуг повернеться. А він все не повертався. Поступово починало здаватися, що все позаду, і хвороба якимось магічним чином минулася сама по собі. І тільки Максим звеселявся і розпрямляв плечі, як ставався новий напад, який в умовах зародження несміливої надії, вражав болючіше від тисячі ударів батоном. У такі миті юнак почувався роздавленим у прямому значенні слова. Він собі здавався втоптанним у бруд маленьким безпорадним жуком. І тільки-тільки він зводився та починав видиратися з багна на поверхню, як величезний черевик з розмаху втоптував його назад. Юнакові навіть здавалося, що він чує грізний та самовдоволений сміх власника того черевика, який наче насолоджується тим, що руйнує всяку надію, не залишаючи їй жодного шансу. Максим відчував безпорадність і йому здавалося, що ніхто, абсолютно ніхто на світі йому не допоможе.

Еремітов приділяв багато часу збиранню інформації та вивченню свого недугу. Він проводив цілі дні за літературою, за читанням статей та наукових робіт, за переглядом документальних фільмів, аби знайти хоча б якусь допомогу. Проте юнак майже завжди стикався зі словами про те, що чітких відомостей про його хворобу немає, так само як і немає гарантій на одужання. І завжди після таких слів у Максима на якийсь час виникав глибокий страх перед усяким майбутнім, далеким і близьким. Він починав уявляти, як його хвороба прогресує, забираючи дедалі більше сил, як вона позбав-

ляє його всякої свободи, як вона його обмежує, як встановлює над ним абсолютну владу і протягом цілої доби тримає віжки до межі натягнутими, не попускаючи їх ні на мить. Він уявляв, як його напади стають чимраз гострішими та нестерпнішими, як нав'язливі ритуали поглинають весь час, і як відчуття абсолютної безпорадності проникає дедалі глибше. Максимові здавалося, що уявляти подібні речі, тим більше так детально, для нього вкрай шкідливо, але цей потік думок не піддавався юнаковому контролю, він проривав усякий захист, створений намаганнями хворого уникати появи негативних образів, та крутився в його голові, виснажуючи вже й так до межі знесилений розум хлопця.

Хвороба зробила Максима, який і до того був не надто привітною та емоційною людиною, живим утіленням слова «апатія». На його обличчі до серйозності, що віддавала деякою суворістю, додався вираз постійної меланхолії. Зайнятий рефлексією, юнак міг годинами стояти чи сидіти абсолютно непорушно, заглибившись у роздуми та не помічаючи нічого довкола, і лише час від часу глибоко зітхаючи. Його рухи стали повільними і подеколи незграбними. Проте всього цього майже ніхто не помічав, бо й не було кому помічати. Університет залишився позаду, товариші-студенти помалу зникли з його життя, і з близьких людей в Еремітова залишився лише Станів. Інших друзів чи навіть якихось приятелів юнак не мав. На роботі, куди Максим влаштувався після навчання, він завжди виконував свої обов'язки мовчки, майже ні з ким не зближувався та не спілкувався, і колеги вважали його замкнутим у собі гіперінтровертом. Сміявся Максим дуже рідко і лише в товаристві Дмитра, бо тільки його друг вмів розворушити глибоко заховані в ньому струни радості, що іржавіли з кожним днем, коли недуг давав про себе знати, і брині-

ли все тихіше й тихіше. Юнак помічав це і дуже боявся, що настане день, коли ті струни порвуться, і в голові залишиться лише глухе й таке ненависне для нього звучання владного голосу його хвороби.

3

Надворі стояв запах ранньої осені. Було свіжо та сонячно. Максим, повільно простуючи та час від часу глибоко вдихаючи пахуче повітря, повертався з роботи. Від місця, де юнак працював, до квартири, в якій він мешкав, було близько трьох кілометрів, та все ж Єремітов ішов пішки. Він намагався ходити якомога більше, бо вже давно помітив, що прогулянки позитивно позначаються на його самопочутті, вони заспокоюють і підіймають настрій, тож Максим завжди використовував можливість подолати зайвий кілометр на своїх двоох. Цього разу юнак вирішив піти додому іншим маршрутом, не тим, яким він користувався зазвичай. Маршрут пролягав через один з найспокійніших районів у місті, де були розміщені здебільшого приватні будинки. Максим ішов, роззираючись по боках і оглядаючи окіл. Цей район сильно відрізнявся від решти міста. Там було багато вуличок з неасфальтованими дорогами, ступаючи по яких, юнак кожним своїм кроком підіймав у повітря хмарку пилу, яка через безвітряну погоду дуже повільно спускалася додолу, залишаючи позаду подорожнього шлейф, що тягнувся на кілька метрів. У дворах і на вулицях було багато домашніх тварин. Заледве не з усіх воріт стирчала морда змученого пса, який заздрсливим поглядом проводив будь-кого, хто проходив мимо: людей, котів чи інших псів, яких випустили на прогулянку або яким вдалося самотужки вибратися з улаштованого їхніми господарями ув'язнення.

У першому дворі лежала величезна, кошлата, кавказька вівчарка. Вона поклала свою сумну морду на лапи і мовчки поглядала в бік дороги, та була, здається, однією з небагатьох, кого присутність чужинця на вулиці зовсім не хвилювала. Натомість у дворі навпроти був дрібний-дрібнісінький чихуахуа, що, помітивши незнайомого перехожого (хоча навряд чи в нього були і знайомі), відразу ж заметушився і задзявкав своїм тоненьким голоском. Еремітов подумав, що господарі того малого пса вчинили не дуже обачливо, випустивши його у двір, адже його могла вкрасти сова чи якась інша пташка, що виловлює різноманітну дрібну живність, або котрийсь із сусідських котів міг його вполювати, взявши за гризуна. Проте власні розміри, очевидно, не вельми хвилювали дрібного псевдохижака. Він бігав туди-сюди під парканом, з вираченими і налитими кров'ю очима, шкірився, злісно гарчав і взагалі поведився так, ніби хотів сказати: “Ну, хлопче, тобі повезло, що я за огорожею. Бо якби я звільнився.... Ой, не знаю, що з тобою було б!” Максим поглянув у бік мишоподібної собаки, і йому здалося, що та, через свої не надто грізні розміри, може запросто пролізти крізь маленькі отвори в огорожі. І справді, подзявкавши з двору, звір протисся між парканними жердинами і вибіг на дорогу, активно орудуючи щелепою і голосовими зв'язками. Він був дуже агресивний. Проте Еремітов не вельми страшився. Він спинився і поглянув у бік сміливого пса. Той вмить замовк і став як вкопаний. Вираз в його очах змінився з лютого на вкрай наляканий. Він стояв, прищулившись, і був готовий дременути геть при першому ж натяку на небезпеку. І коли Максим, побачивши, як миттєво розсіялася вся впевненість малого сміливця, раптом розсміявся, звір сприйняв це як той самий натяк на небезпеку і з жалібним скавучанням погнав

назад у безпечне місце. Юнак кілька секунд дивився вслід малому псові. Раптом у нього за спиною роздалося потужне, наче грім, уах-уах! Максим здригнувся від несподіванки. Він повернувся і побачив здорового ротвейлера, що, спершись своїми масивними, м'язистими лапами на високу огорожу, уважно дивився на чужинця. “А від такого звіра втікати вже було б не соромно”, — подумав Еремітов, поглянувши на дебелого пса. Голос ротвейлера почула кожна собака на вулиці, і вже за мить здійснювся неймовірний гамір. Юнак прискорив ходу, аби швидше втекти від псячого гулу. За кілька хвилин гавкіт залишеного позаду ротвейлера та зграї вже заледве чувся, і Максим сповільнився та повернувся до споглядання околу. Біля одного з будинків юнак побачив великого рудого kota, який із заплющеними очима сидів під парканом і займався улюбленою справою всіх котів: вмостившись на добре освітлений сонцем ділянці, спочивав від бездіяльності. Біля kota метушився темно-коричневий йоркширський тер'єр, маленький пес чи принаймні щось схоже на пса. Він бігав навколо стомленого відпочинком рудого звіра, дзявкаючи та намагаючись привернути увагу і втягнути його у свою гру. Та кіт не зважав на свого малого надокучливого сусіда і продовжував ловити шерстю сонячні промені, лише час від часу розплющуючи очі та ліниво повертаючи голову в бік йорка, коли той підбігав занадто близько. В якийсь момент пес дозволив собі забагато: він весело гавкнув, підбіг до kota і вкусив його за хвоста, кінчик якого легенько ворухився, видаючи те, як його хазяїнові зараз добре. Кіт, обурений такою зухвалістю, роздратовано нявкнув, піднявся на лапи і швидким невловним для людського ока рухом проїхався своїми наточеними кігтями по веселій собачій морді. Зляканий пес заскавулів, як цуценя, і, спотикаючись,

побіг у двір. Рудий звір гордо провів його поглядом, а потім повернувся до свого важкого заняття, від якого його відірвали: він сів, заплющив очі й продовжив дрімати, гріючись під сонцем.

Побачивши цю сцену, Максим посміхнувся і раптом пройнявся певним розумінням до рудого звіра, бо сам не раз потрапляв у схожі ситуації, в яких поводився подібним чином. Та не лише він зміг би розділити незадоволення тварини, спокій якої порушили через порожню нудьгу. Максим давно помітив цю відмінність між людьми, яких згрубша можна було б поділити на дві категорії. Одні були такі, як той рудий кіт і як сам Максим, — спокійні, самодостатні, не прагнули до товариства. Вони намагалися без вагової потреби нікого не займати і водночас такого ж ставлення сподівалися і на свою адресу. Інші ж, навпаки, постійно шукали контактів з оточенням, вони не могли похвалитися ні стриманістю, ні особливим самоконтролем і завжди, незалежно від того, мали вони вагомі причини для цього чи ні, нав'язували своє товариство всім довкола.

Залишивши рудого лінивого хижака позаду, юнак звернув у маленький провулок, що був більше схожий на район якогось забитого села, аніж на частину міста. По обидва боки тягнулися невеличкі старі будинки, обгороджені трухлявими дерев'яними парканами, а посередині була вузька дорога, скупко вимощена камінням і всипана великими вибоїнами. Один будинок у цьому провулку виділявся серед решти. Він був менший і набагато старіший від інших. Його блакитнуваті, очевидно, востаннє побілені багато років тому стіни потріскалися та виглядали дуже брудними. Два маленьких вікна, що дивилися на вулицю, були прикриті сірими, подертими в кількох місцях завісками. Балки, що підпирали порослу мохом черепицю, прогнулися, і зда-

валося, що дах ось-ось розсиплеться. Та й решта дому не викликала довіри — складалося враження, наче цей вбогий будинок завалиться з дня на день. Проте він досі стояв. І, на великий подив Максима, досі слугував домом. У дворі біля будинку не було асфальту, а на стежці, що вела від хвіртки до входу, лежало кілька камінців, очевидно, для того, щоб після дощу можна було дійти до дому, не загрузнувши в багні. Сам двір відгороджувався від дороги низеньким парканом з гнилих штахет і за розміром був набагато менший від земельних ділянок біля сусідських домів.

Проте не будинок вразив тоді Максима. З боку вулиці, зліва від хвіртки лежала купка старих дощок. Біля цієї купи, спираючись на ліщинувий ціпок, стояв дід, певно, мешканець того вбогого дому. Здалека, за одним лише силуетом, йому можна було дати років сімдесят-вісімдесят. Однак Еремітов стояв достатньо близько, щоб добре роздивитися стариганя, і юнакові здалося, що дідові вже пішов одинадцятий десяток. Старий був зігнутий під кутом десь сто двадцять градусів, він трусився й усією своєю вагою спирався на ціпок. Кожен квадратний сантиметр його обличчя був частиною складного лабіринту, утвореного глибокими зморшками. На голові діда не було жодної волосини, так само як і на його обличчі, яке через впалі щоки, що, звисаючи додолу, ледь-ледь погойдувалися, було чимось схоже на морду бульдога. Попри теплу, сонячну погоду, старий був одягнений в пошарпаний і витертий сірий піджак, такого ж ґатунку штани, валянки і калоші.

Максим, щоб своєю цікавістю не привертати до себе зайвої уваги, дістав з кишені телефона і підніс до вуха, імітуючи розмову, проте він і далі уважно розглядав діда, що стягнув з купи одну дошку і, використовуючи її

як асистента для свого ціпка, дуже обережно та повільно попрямував у двір. Минувши хвіртку, він на якийсь час спинився, напевно, для того щоб перепочити від виснажливої кількамetroвої подорожі, потім ступив ще кілька кроків, таким же повільним рухом поклав дошку на землю і знову став відпочити. Максим уважно стежив за старим, не зводячи з нього погляду, і старий нарешті це помітив. Він підняв голову і незадоволено подивився на юнака. Еремітов зрозумів, що якби на обличчі того діда ще можна було читати якісь емоції, то він прочитав би обурення. Хлопцеві стало трохи неприємно, і він, закінчивши свою фальшиву розмову, сховав телефона до кишені і швидкою ходою подався геть.

Наступного дня, повертаючись додому, Максим вибрав той самий маршрут. Цього разу він не зустрів рудого kota і надокучливого пса, проте старигань не полишив поставленого перед собою завдання. Гора дощок стала та третину меншою. Все, що від неї відбавилося, тепер, акуратно складене, лежало в дворі. Старий, як і в переддень, тремтячими руками стягував дошку за дошкою і, перепочиваючи щокілька кроків, тягнув їх до себе в двір. Проходячи повз убогий дім, Максим трохи сповільнив ходу, проте не спинився. Він не хотів своєю допитливістю тривожити старого і, лише повернувши голову в бік завзятого трудівника надпохилого віку, оцінив стан його справ і те, скільки походів йому ще залишилися.

“Для чого, — думав юнак, — для чого він це робить? Яка йому різниця, де ті дошки лежать: перед дорогою, чи за кілька метрів під огорожею? Що йому дасть те, що вони будуть акуратно поскладані в дворі? Йому вже немає сенсу перейматися прийдешнім. Він може не дожити до завтра. Він може сьогодні ввечері лягти в ліжку і завтра вранці не прокинутися. І це не песимізм

— це тверезий погляд на ситуацію. Я можу зараз турбуватися про майбутнє, бо з великою ймовірністю його в мене буде багато. Але для чого це йому? Майже все його майбутнє вже минуло. Йому залишилося просто відбути решту свого життя. Нащо йому навантажувати себе подібними речами?” З такими думками Еремітов повернувся додому. Він вмотивувався на дивані й відкинувся на спинку. З його голови досі не йшов той старий, що невідомо для чого з останніх сил тягав дошки з дороги до себе в двір. Юнак намагався відповісти собі, чому побачене його так зачепило. “Ну займається старигань безглуздою роботою. Ну і грець із ним. Може, це маразм дає про себе знати. Чому б це мене мало хвилювати? В цьому ж немає нічого особливого”. Максим потер потилицю, потягнувся і заплющив очі. Як тільки його повіки опустилися і світло перестало попадати на фоторецептори сітківки, в уяві відразу ж виник образ старого-престарого чоловіка. Не того, що складає дошки, іншого, набагато ближчого хлопцеві. Еремітов уявив себе в старості. Він бачив свої худі жиляві руки, зморшкувате обличчя з обвислими складками шкіри, довгу, сиву бороду, і на якусь мить йому навіть здалося, що він відчувається на сто років. “Що я робитиму в такому віці? — подумав хлопець. — Завтра для мене може і не настати. Тому мені не буде змісту будувати якісь плани. Мені залишиться просто відбути. Мені залишиться просто чимось себе зайняти. Мені залишиться... Так, мені залишиться тягати з дороги дошки і складати їх у себе в дворі. От, що мені залишиться! І я це робитиму не тому, що матиму намір, щось потім з ними зробити, а тому, що мені просто треба буде заповнити чимось той час, поки я чекатиму смерті. І той старий, там, біля своєї вбогої халупи, займається точно тим самим. Він чекає смерті, що, судячи з його віку, сильно

забарилася, і вигадує собі заняття, якими це очікування можна заповнити”.

Максим розплющив очі. “Невже це — єдиний можливий сценарій? Борсаєшся, крутишся, постійно чогось чекаєш, щось шукаєш. А потім минають роки, і ти просто починаєш перекладати дошки з однієї купи на іншу без усякої мети. Ти добровільно приймаєш долю Сізіфа. Тільки в тому віці вона буде для тебе не покаранням, а порятунком. Але хіба тільки в тому віці? Що я роблю тепер? Хіба всі мої потуги, все те, чим я тепер займаюся, не те саме беззмістовне перекладання дощок? Хіба є якась відмінність? Якщо і є, то вона полягає в тому, що тепер я це роблю ще й заради результату, а не тільки заради самого процесу, так як той старий. Хоча виходить, що врешті-решт ми займаємось одним і тим же. Адже хай навіть я доб’юся того, чого я прагну, це нічого не змінить. От я здійснив усе те, що запланував, і тепер стою, розслабивши м’язи та випрямивши спину. Стою і оглядаюся назад. Так, я багато зробив і тепер можу полегшено зітхнути. І що? Я не зможу стояти так до кінця часів. Я мушу знову поставити собі якесь завдання і взятися до його виконання. І я буду це повторювати, аж поки не зрозумію, що мені потрібен не той момент, коли робота буде завершена, а той період, коли я займатимусь її виконанням. Період, коли в кожен конкретний момент часу я матиму конкретне завдання, на якому можна буде зосередити свої увагу та сили. Хм. Смішно. Ця ідея стара як світ”.

Максим піднявся з дивану, підійшов до вікна і вглянув у двір. На сусідній вулиці будувалася багатоповерхівка. Зо два десятки чоловіків, перегукуючись між собою і час від часу відсилаючи один одного у край віддалені місця, щось вимірювали, вантажили цеглу, мурували і просто блукали поверхами, роздаючи вказівки.

Юнак дивився на робітників і уявив, як у кожній з тих комірок, що вони зараз зводять, житимуть люди. Уявив, як ці люди прокидатимуться вранці, йтимуть на роботу, повертатимуться і лягатимуть спати. Уявив себе, як одного з цих людей, уявив, як він виглядає з вікна свого помешкання і бачить на вулиці брудного безхатька, що сновігає туди-сюди в пошуках місця для ночівлі.

“Ні, все не так однозначно, — подумав Максим. — Я, на відміну від того стариганя, все ж маю майбутнє, і воно залежить від того, що я робитиму зараз. І якщо я не потурбуюся про все сьогодні, то завтра не матиму, де жити, не матиму, що їсти і в що вдягнутися. Тому, щоб існувати, я змушений працювати. Хоча, якби я був повністю забезпечений, якби в мене не було потреби турбуватися про завтрашній день, хіба я сидів би склавши руки? Хіба б я не шукав, на що витратити свої сили та час? Ні, я не зміг би чекати смерті в бездіяльності. Я обов’язково знайшов би собі заняття. Напевно, згодилося б навіть перекладання дощок з купи на купу. Тобто, виходить, займаючись усім тим, чим я займаюся, я переслідую дві цілі. Перша — підтримати своє існування. Друга — заповнити час або, якщо вже бути відвертим, вберегтися від нудьги. В такому разі я нічим, абсолютно нічим не відрізняюся від малого кошеняти, що шукає їжі та тепла, а, наситившись та зігрівшись, починає для забави ловити метеликів чи гратися з клубком ниток. Чи справді це так? Чи вичерпується мотивація будь-якої моєї діяльності цими двома складниками? Чи може бути в цій системі ще якийсь компонент? Щось таке, що я робитиму не для того, аби побороти нудьгу, і не для того, щоб підтримати метаболізм. Щось таке, чим би я міг займатись у віці того стариганя, замість того щоб перекладати дошки.”

Максим зітхнув і пошкандибав на кухню готувати собі вечерю. Того дня образ старого не мав наміру залишати юнака. Навіть коли Еремітов засинав, перед його очима пролітали: ліщиновий ціпок, невеличкий будинок з потрісканими стінами, зморшки і купа дощок. Проте коли відчуття реальності відступило, всі ці образи, шляхом найдивніших метаморфоз, побудували чудний сон.

Максим сидів за учнівським столом у великій класній кімнаті. У нього в руках був чистий аркуш паперу та олівець. Стояла мертва тиша. Юнак оглянувся — навколо ні душі. Він якусь хвилину посидів непорушно, після чого почав з цікавістю оглядати своє канцелярське приладдя. Раптом тишу розітнув гучний шкільний дзвінок, що сповіщав про початок заняття, і з-за дверей почали долинати голоси та наростав шум кроків. За мить двері класу відчинились, і в кімнату почали заходити юнаки та дівчата, які виглядали як Максимові ровесники. Через кілька секунд усі парти були зайняті. Останнім у приміщення зайшов чоловік середнього віку в сірому піджаку і з великим, куди більшим від звичайного, кишеньковим годинником, який він тримав у правій руці. Чоловік спинився на порозі, глянув на свого годинника, потім ступив крок, зачинив двері й поспіхом рушив за вчительський стіл. Як тільки він опинився на своєму місці, усі раптом затихли. Еремітов оглянувся і побачив, що всі зосередили погляд на чоловікові й ніби чекали від нього якогось сигналу. А той стояв нерухомо, вдивляючись у свій годинник.

— Почали! — гукнув він раптово.

Піднявся бурхливий рух. Чоловік з таємничою по-смішкою на обличчі оглянув клас і заховав годинника до кишені. Максим, підхоплений хвилиною загальної метушні, поспіхом взяв у руки олівця та, не розуміючи,

що повинен робити, почав роззиратися і придивлятися, чим займаються інші. Позаду нього сиділа темноволоса, худорлява дівчина з сухим обличчям і синцями під очима. Вона, не відриваючись від свого аркуша, не помічала нічого навколо і швидкими рухами виводила рядок за рядком. Поки юнак роззирався, вона вже встигла списати одну сторінку і тепер обернула свій аркуш та писала на звороті. Максим здивувався: до чого цей поспіх? Рудий веснянкуватий парубійко зліва від Еремітова віддав свій лист паперу привабливій білявці, що сиділа перед ним, і, милуючись дівчиною, замріяно сидів, поки та робила записи в його аркуші. Двоє коротунів, які вместилися за одним столом позаду рудоволосого, вписували по кілька рядків і давали один одному прочитати. Час від часу з їхнього боку був чутний приглушений сміх, на який звертав увагу чомусь тільки Максим. Юнак з арійською зовнішністю, який сидів праворуч, глянув на Еремітова і, побачивши, що його аркуш досі чистий, зверхньо посміхнувся й запитав:

— У чому річ? Занадто важкий олівець? Чи ти думаєш, тебе особисто попросять приступити до роботи?

— Я не знаю, що потрібно робити, — розгублено пробурмотів Максим.

— Не знаєш, що робити? Та те, що і решта — заповнюй аркуш.

— Заповнювати? Чим? Що писати, що малювати, що креслити? Я ж цього не знаю.

— Ну, та ніхто не знає. Але це їм не заважає.

— То як, просто брати і писати, що спадає на думку?

— Ну, можеш малювати, що спадає на думку, — посміхаючись відповів юнак і, помітивши Максимову розгубленість, додав: — Слухай, моя тобі порада: впиши туди хоча б щось. Варто заповнювати той аркуш з двох причин. По-перше, щоб не почуватися дурнем,

коли віддаватимеш його отому чоловікові, — хлопець кивнув у бік учительського стола. — А по-друге, тобі ж треба чимось зайняти весь цей час до наступного дзвінка, правда ж?

Максим вислухав розмовника і, повагавшись ще якусь хвилю, взяв у руки олівця.

Минув день. Еремітов знову звернув у вже знайомий йому вузький провулок. Він ще здалека побачив, що старий трудівник завершив своє завдання: купи дощок на дорозі вже не було. Дійшовши до маленького старого будинку з потрісканими стінами, Максим заглянув у двір і побачив знайомого діда, що, сперши своє зморшкувате підборіддя на ціпок, сидів на дерев'яній лавці під хатою і поглядав у бік дороги. Хлопець знову подумав, що якби обличчя того стариганя було спроможне відображати якісь емоції, то зараз на ньому точно була б суміш нудьги та задоволення, що виникає після завершення роботи.

“Нічого, не журись. Там он, під хатою, в тебе купка різнокаліберних камінців, які, можливо, треба посортувати за розміром. А в дворі он лежать штабелі черепиці, яку, напевно, можна перебрати, відділивши ціле від пошкодженого. Хай там як, а ти обов'язково знайдеш, як себе зайняти. Всі знаходять,” — подумав Максим і подався своєю дорогою.

4

— Третю за любов. П'ємо стоячи.

При цих словах Дмитрові стало так гидко, що він мимоволі скривився. Коли учасники застілля переخیлили чергову чарку і продовжили свою веселу бесіду, Станів почав задумуватися, яке ж виправдання йому придумати, щоб покинути товариство, що його не тільки ні тро-

хи не розважало, а, навпаки, дратувало. Він знав себе достатньо добре і переймався тим, щоб у пориві емоцій не сказати чогось зайвого і не спровокувати безглузлого конфлікту. Дмитро сидів поруч худорлявого сутулого юнака зі смуглявим обличчям, якому, вочевидь, і трьох порцій спиртного було достатньо, щоб звеселитись і почати свій белькітливий монолог без усякого змісту. Цей монолог скидався на своєрідний потік свідомості: речення були переривчасті й не зв'язані між собою однією темою. Станів, щоб не привертати уваги своєю відстороненою поведінкою, інколи кивав розмовникові і вставляв ствердні репліки. Оцього мистецтва, відвертати від себе всякі підозри, вдаючи зацікавленість, юнак навчився вже давно. Він вдавався до нього при спілкуванні з багатьма своїми знайомими та родичами, коли ті хотіли, щоб він вислуховував нецікаві й геть не потрібні йому відомості.

Станів, на відміну від Еремітова, не був такий соціально ізольований. Він мав кількох близьких товаришів, з якими інколи проводив час, і жменьку знайомих, з якими юнак вів поширений між людьми обмін: він міняв свою вдавану небайдужість до їхнього життя на їхню вдавану небайдужість до свого життя. Траплялося, що декотрі з Дмитрових товаришів, вважаючи це своїм обов'язком, запрошували юнака на різного роду заходи, як-от одруження, хрестини чи дні народження. І зазвичай Станів приймав такі запрошення, бо, попри силу свого характеру, він мав одну слабкість: йому дуже важко було казати “ні”. Тож коли старий знайомий, з яким Дмитро приятелював під час навчання в університеті, попросив юнака прийти до нього на іменини, він погодився і тепер, сидячи поруч того худого, сп'янілого молодика і вислуховуючи його пусті теревені, дуже про це жалкував.

Взагалі Станів почав жалкувати ще по дорозі на іменини, коли зустрів свою колишню однокурсницю. Дівчина, для годиться, спинилася, щоб перекинутися кількома словами і почала розпитувати Станева про життя. Лаконічними відповідями і не вельми привітним тоном юнак дав знати однокурсниці, що не має бажання тратити час на порожні балачки. Дівчина запитала, куди ж він так поспішає, і коли Станів відповів, що прямує відзначати день народження свого університетського товариша, вона сказала одну з найнісенітніших фраз, що, попри брак у них усякого глузду, користуються неабиякою популярністю. “Сильно не напивайся!” — сказала дівчина на прощання.

“Сильно, хай йому грець, не напивайся! — подумав Станів. — Що це взагалі означає? Який зміст цих слів? Це жарт? Якщо так, то в чому дотеп? З чого потрібно сміятися? З того, що мені зробили непряме передбачення, начебто я буду в стані алкогольного сп’яніння? Чи, може, це застереження або настанова? Тобто якби я мав намір напиться, а якась чужа мені людина сказала “не напивайся”, то я прямо-таки взяв би, передумав і не напився. Невже так важко думати перед тим, як напружувати голосові зв’язки? І якщо не можеш вигадати свій дотеп та маєш намір використати чужий, то принаймні поміркуй і подивися, чи буде він доцільним у цій ситуації. А що стосується “сильно не напивайся”, поміркуй, чи буде він доцільним хоча б у якійсь ситуації.”

Після цього Дмитро нагадав собі, що той старий знайомий, на чії іменини він прямував, людина того ж штибу, що й однокурсниця, яку він оце зустрів. І, найпевніше, решта гостей, яких цей знайомий запросив, буде відповідного гатунку. То ж кепський настрій був у Станева ще до того, як він прибув до місця святкування. І, сидячи після третього тосту поруч худого, сутулого

юнака, в якого розв'язався язик, Дмитро зрозумів, що чаша його терпіння вже майже повна. Єдине, що його хоч трохи розважало — це те, що він наче на долоні бачив неписаний план дійства, згідно з яким воно розвивалося. Юнак не міг собі сказати, коли і де він встиг набратися такої прозорливості, однак, слухаючи загальну бесіду одним вухом, він точно знав, на яку тему перестрибне обговорення, а вловивши зручну ситуацію для жарту, він вгадував, хто з присутніх використає момент і пожартує.

Взагалі, у Станева складалося враження, що для більшості святкувань хтось уже давно створив шаблон, від якого учасники дійства бояться відступити навіть на крок. І ці іменини не були винятком. Вони проходили за звичним сценарієм і містили в собі всі головні особливості, притаманні подібним заходам. Головним джерелом розваг був синтез алкоголю, порожніх балачок, грубого флірту і вульгарних жартів, а склад учасників був такий канонічний, що здавалося, наче хтось спеціально підбирав гостей, аби зайвий раз підтвердити Дмитрове припущення.

У застіллі брали участь самотні дівчата, яким було понад двадцять і які в зв'язку з цим (з тим, що їм було понад двадцять, і вони не мали партнера для міжгендерних стосунків) голосно та дуже штучно сміялися з кожного, навіть найтупішого жарту і щоб привернути до себе увагу намагалися вести себе вільно та невимушено, що їм не вельми вдавалося. Також за столом були невпевнені в собі хлопці, що, перехиливши чарку-другу, раптом сміливішали і намагалися всім продемонструвати свою непересічну маскуліність. Ще був виконавець ролі тамади, який не був вправним оратором, та все ж, маючи тренований язик і порожню голову, щоб дати тому мові волю, заповнював паузи в

розмовах своїми репліками, що не несли в собі ніякого особливого змістового навантаження і, відповідно, могли бути використані в будь-якій ситуації. Також був один із “знавців речей”, тих самих, до яких Дмитро відчував особливу “приятність”. Задля встановлення штучної та натягнутої однозначності людина часто вдається до вельми дієвого тут способу — розвішування ярликів. У такому задоволенні не відмовив собі і Станів. Проводячи диференціацію за надбаннями духу, він виділяв для себе п’ять типів людей: ті, що перебувають на одному рівні з більшістю; ті, що стоять дещо вище від решти і стараються це демонструвати за будь-якої нагоди; ті, що стоять на порядок вище від решти і хоч вони не виставляють цю різницю на показ, помітити її можна простим оком; ті, що піднялися над усіма і старанно, докладаючи значних зусиль, приховують це; і представники другого (а в деяких особливо складних випадках і першого) типу, які однак твердо впевнені у своїй належності до четвертого. Саме до останніх і належав той молодий “знавець речей”, який “грів” Дмитрові серце під час застілля. Це був низькорослий молодик з рідкими вусами та борідкою, схожими на ті, що були в Леніна. Його рум’яні, трохи надуті щоки і широка шия давали знати про малорухливий спосіб життя. Коли ж йому рухатись, якщо він весь час зайнятий накопиченням “знань про речі” і переданням їх якомога більшої кількості оточення, незалежно від того, просили його про це чи ні? На голові молодика лежав абсолютно недоладний і навіть дещо кумедний сірий капелюх, з-під якого виднілися кінчики світло-русого волосся. Цей капелюх, як вважав його власник, служив для того, щоб привернути увагу і повідомити усіх довкола: «Підмною концентрована суміш непересічної оригінальності та глибоких “знань про речі”». Юнак сидів навпро-

ти Станева і вів повчальну розмову із сусідом справа. Хоча розмовою це назвати було важко, то швидше була нудна лекція, що час від часу переривалася дрібними репліками слухача, який уже давно перебував під дією етанолу і міг вислуховувати будь-які нісенітниці. “Знавець речей” з неприхованим снобізмом у голосі віщав про історію, науку, політику, кінематограф, економіку і багато інших речей. В якусь мить Станів прислухався і спробував вловити суть розповіді, проте швидко зрозумів, що мова лектора мало чим відрізняється від тих порожніх теревенів, що велися між іншими учасниками застілля. У його словах був мізер конкретики, вони не підкріплювалися фактами, крім того, розповідач не переймався тим, щоб тримати розмову в одному річищі, він постійно перескакував з однієї теми на іншу, вмить забуваючи про те, що говорив до цього, сам собі суперечив і не переслідував жодного іншого завдання, крім як виговоритись. Однак якби хтось в ту мить запитав його, яка мета його розповіді, то він без сумніву відповів би, що ділиться з оточенням своїми знаннями та досвідом, і при цьому молодий лектор був би абсолютно впевнений в істинності своїх слів. Ба більше, він був би переконаний, що займається вельми корисною і вкрай важливою справою.

Відвернувшись від “знавця речей”, Станів оглянув інших учасників святкування і прислухався до того, про що вони говорили. Розмова розвивалася за звичним алгоритмом: історії з роботи, історії з особистого життя, тост, новинки техніки, телефони, тост, політика, політика, політика, автомобілі, трохи спорту (переважно футбол), політика, телефони, вихваляння тим, хто куди їздив і хто де бував, тост. Далі деякий час стежити за розгортанням розмови практично неможливо, бо на цьому етапі вона стає вкрай хаотичною. Проте це

триває не так довго. Після тосту десь п'ятого-шостого настає апогей — вияви взаємної поваги та пошук спільних знайомих. Дочекавшись цього етапу, Станів вловив слушну мить, коли оточення про нього забуло, піднявся, похапцем з усіма попрощався, повідомив іменинника, що в нього виникли невідкладні справи, після чого потис йому руку і забрався геть.

5

Наступного дня після іменин Дмитро і Максим повільно йшли глухою запиленою вуличкою у віддаленій частині міста.

— От тільки зараз зрозумів, яке логічне святкування дня народження, — сказав збудженим голосом Дмитро. — Той, хто його святкує, на один рік наблизився до очищення людського генофонду від власного генетичного матеріалу. Адже якщо він/вона його святкує, а ще й святкує так, як я оце вчора бачив, то його/її генетичний матеріал, безумовно, не гордість людства. — Максим зі здивуванням поглянув на друга. — О, я вчора прекрасно провів час! Так-так! Я слухав цікаві високоінтелектуальні дискусії і був свідком багатьох неймовірно кумедних жартів. Знаєш, я за свій короткий вік вивчив стільки чудових дотепів. Спробую тобі озвучити декілька з найвишуканіших. Тримайся, бо зараз рине потужний гумор! — вигукнув Дмитро, скрививши обличчя в саркастичній посмішці. — Отже, по-перше! Мені треба розміняти гроші. Маєш розбити п'ятдесятку? Розбити на дві сотки. Так-так, на дві сотки. Маєш?

Після цих слів Максим голосно розсміявся. Його розсмішила не так тупість жарту, як інтонація та артистична серйозність Станева, з якою він усе це проговорив.

— Я тобі поясню, що тебе так розсмішило, — повчальним тоном продовжив Дмитро, і далі майстерно стримуючи власний сміх, що рвався на волю. — Просто одна п'ятдесятка не еквівалентна двом сотням. І від подібного обміну я виграю, а ти програєш. Ага! Кумедний, смішний і гумористичний дотеп, такий кумедний, смішний і гумористичний. — Після останнього слова Станів нарешті не стримався і розреготався в унісон зі своїм другом. Однак він швидко заспокоївся і, знову напустивши на обличчя серйозну, але дуже комічну міну, продовжив. — Чекай. Я тільки почав. Слухай ще один неймовірно дотепний жарт. Отже, ти заходиш в університетську аудиторію чи в офіс на роботі — кудись, де кожен має закріплене за ним місце. Заходиш і помічаєш, що хтось сидить не на своєму місці. Скажімо, Толік вмовстився там, де мала б бути Галя. Ти підходиш до Толіка і кажеш: “Здоров, Галя”. Це дуже смішно, тому що ти бачиш на місці Галі Толіка, але все одно вітаєшся так, ніби там сидить Галя. Гумор! Правда? — вираз Дмитрового обличчя раптом змінився, юнак став схожий на досвідченого педагога і запитав відповідним голосом. — Що треба казати, коли ти бачиш, як хтось із твоїх знайомих щось ремонтує? — і не перериваючись та не даючи Максимові вставити слово, тут же продовжив, — Правильно! Першою твоєю реплікою має бути: “Ага! Зламав?”. Це буде такий собі легкий іронічний натяк. Ти даси знати цьому знайомому, що в основі припущення, яке першим спало тобі на думку, лежить впевненість в його некомпетентності та нездатності користуватися речами без того, щоб їх пошкодити. Так, далі. Що треба казати своєму розмовникові, коли за вікном звучить сирена швидкої чи правоохоронних органів? Правильно! Потрібно тут же сказати: “Це по тебе!”. Чесно кажучи, в чому тут може бути гумор я, попри всі свої намагання,

зрозуміти так і не зміг. Проте це дуже хороший та оригінальний ситуативний жарт, і його потрібно використовувати при кожній можливості.

Максим, намагаючись підіграти другові, ствердно кивнув, спробувавши приховати посмішку.

— А ще дуже родюче поле для влучних дотепів — це соціальні мережі, — продовжив Станів, який вже розігрівся і просто дав волю емоціям, забувши з чого почався його монолог. — Значить, ти реєструєшся і при заповненні анкети в графі мобільний телефон замість 012 123 12 12 пишеш марку свого телефона, наприклад «Nokia» чи «Samsung». Розробники графічного інтерфейсу, з метою мінімізації тексту на формі саме слово “номер” пропускають, бо само собою розуміється, що від тебе вимагається саме номер, а не якийсь інший атрибут. Однак, застосувавши своє тонке почуття гумору, ти робиш те, чого від тебе ніхто не очікує: ти вписуєш у графу модель свого мобільного пристрою і такою непересічною оригінальністю рвеш до біса всі шаблони. Ну, і не можна забувати про класику. В графі “Інтереси і захоплення” потрібно вписати якесь складне формулювання технічного чи наукового процесу. Це формулювання може не нести в собі ніякого змісту, це взагалі може бути випадковий набір не зв’язаних між собою закрутистих, вузькофахових і непоширених термінів. Головне — щоб усе це виглядало якомога складніше, і щоб пересічний переглядач сторінки не зміг зрозуміти, про що йдеться. Самі терміни можна взяти з будь-якої сфери знань: медицини, фізики, математики, програмування. Наприклад, “аналіз патогенетичних і фармакологічних аспектів дисциркуляторної енцефалопатії” або “імплементация парсерів на основі алгоритму рекурсивного спуску”. І тоді, коли хтось з тих, на кого орієнтований цей жарт, переглядатиме сто-

рінку, він здивується і подумає, — Дмитро широко розплющив очі й похилив набік голову, зображуючи здивування, — “Це не може бути його/її хобі, бо це дуже складно!”. Неймовірно кумедно, правда ж? Ще тебе вважатимуть дуже дотепним, якщо твої жарти будуть просякнуті покликаннями або хоча б натяками на статеви зносини. Один з найпоширеніших способів, який дуже часто використовується для досягнення ефекту комічності — зведення слів «німецький» і «порнографічний» в один синонімічний ряд. Себто коли ти кажеш “німецьке кіно”, то ти маєш на увазі порнографію. Такий-от своєрідний гумористичний квазієвфемізм. А ще можна обіграти слово “давати”. Бо в багатьох людей це слово асоціюється з рішенням одного з двох (або більшої кількості) потенційних сексуальних партнерів брати участь у статевому акті. Отак-от! Значить, береш на озброєння ці два способи і вперед по ордені! Пересічні люди одноголосно визнають коміком найвищого гатунку. Ну, а якщо ти ще школяр і вчишся в одному класі з учнями, в яких смішне прізвище, то можеш сміливо будувати найрізноманітніші жарти, використовуючи ці прізвища в оригінальній або спотвореній формі.

Станів затих і обоє юнаків подумали про те саме. Їхня безтурботність враз розсіялася, а веселий настрій змінився серйозністю.

— Ну, нічого не поробиш. Кожен вибирає своє, — закінчив думку Дмитро і, перейшовши на спокійніший тон, перевів розмову в трохи інакше річище. — Я помітив таку річ: коли збирається група людей з кількістю учасників більшою від двох, в якийсь момент їхня розмова неодмінно перетворюється в таке собі змагання на найліпший жарт, коли кожен намагається кинути репліку, що викличе якомога гучніший сміх. При цьому завдання, яке ставиться перед собою в подібній ситу-

ації, не підтримати веселу атмосферу в товаристві, а потрапити в центр уваги завдяки своєму домінуванню на комічній ниві. І відтак кількість спроб пожартувати зашкалює, помалу перетворюючи розмову на турнір блазнів. Не те щоб я вороже ставився до жартів. Я ціную гумор, ти знаєш, але ще я ціную якість цього гумору і його доцільність та концентрацію в розмові.

— Ти так різко і звисока критикуєш інших, а тим часом себе в гуморі не сильно й стримуєш. Принаймні я б не сказав, що стримуєш, — завважив Максим.

— Ну-ну. Ти не плутай. Я говорю не про тих, хто любить жарти заради самих жартів і буде готовий будувати дотепи, навіть якщо їх ніхто не почує. Я говорю про тих, хто жартує задля схвальної оцінки публіки. І взагалі, існує значна відмінність між людиною з хорошим почуттям гумору і схожими до блазнів жартівниками, про яких я оце тобі розповідаю.

— Відмінність. Ясно, — з недовірою в голосі й саркастичною посмішкою на обличчі промовив Еремітов.

— Кепкуєш? Але відмінність справді є. От дивися... — Станів на мить задумався, підбираючи правильне формулювання. — Для людини з любов'ю до гумору найважливіший сам процес задуму, формування та реалізації комічного, тобто вона чинить так, як і кожна творча особистість. Тоді як блазень орієнтується тільки на результат, і головна ціль, яку він ставить перед собою, не придумати вишуканий дотеп, а справити враження на оточення, при цьому для досягнення своєї цілі він готовий вдаватися до будь-яких способів. Перший — натура незалежна, вільна і творча, другий — ні. Саме тому той, хто має хороше почуття гумору, може бути некомунікабельним, закритим і самодостатнім, тоді як блазень завжди в центрі уваги. І той, кому дає задоволення не те, як його жарти сприймаються, а те,

як вони створюються, не буде особливо перейматися... — продовжував Станів, аж поки з його кишені не залунала мелодія дзвінка. Юнак енергійним рухом дістав телефон, поглянув на дисплей і приклав до вуха. — Слухаю. Привіт. Ага. Ну трішки є, але якщо кілька слів, то можна. Та нормально. Хіба я давав привід турбуватися? Та як рано? Ну, я не міг довше бути. В мене це... На роботі конференція була, то я мусив спішити. Так. А просто там були люди з інших часових поясів, от через те і вночі, щоб усім виходило. Таке в нас часто буває, і мене буває серед ночі кличуть. Ну, нічого не поробиш, така робота. Так. Обов'язково. Ага. Бувай, — Дмитро заховав телефон до кишені. — То той, в кого я був учора на святкуванні, — сказав він, повернувшись до Максима.

— Та я вже зрозумів, — посміхаючись відповів Еремітов. — Кажеш, конференція?

— Ага, дуже важлива конференція, щоб ти знав.

— Малоймовірно, що він тобі повірив.

— А йому і не треба вірити. В таких ситуаціях про те, що я кажу неправду, знаю і я, і він. Головне — щоб придуману брехню ми обоє вважали достатньо вагомим приводом, щоб залишити його святкування. В такому разі всі будуть задоволені. Бо ж якби я йому сказав правду про те, що мені його застілля і товариші вже в печінках сидять, від того легше нікому не було б. Хіба ні? — Станів на мить задумався. — Ну, може, мені було б трошки легше, бо я сказав би правду, але тоді б я нажив собі недруга, і, врешті, варіант з гарно побудованою брехнею все одно виявився б ліпшим.

Максим ствердно кивнув, погодившись із другом.

— Тим більше, знаючи того вчорашнього іменинника, я можу впевнено сказати, що він ніколи не зрозумів би, чому мені не сподобалося його святкування. В його голові не може навіть тьмяно проблиснути припу-

щення, що не всі люди навколо одного і того ж стибу. Що вони не однакові й системи цінностей в них також можуть різнитися. Він собі впевнений: от так — і все! По-іншому бути не може. Знаєш, раніше, коли я відвідував подібні до тих учорашніх іменин заходи, дехто помічав у мені... м-м-м, брак ентузіазму (назвемо це так) і питав, чи насолоджуюся я таким-от способом проведення часу. А я, ще не знаючи, що і до чого, брав та й казав правду, що не насолоджуюсь, а, навпаки, терплю. От, і коли я таке казав, то в дев'яти з десяти випадків чув у відповідь щось на збір: “То ти просто не вмієш веселитися.” Ну, це ж треба таке зморозити: “не вмію веселитися!” З таким самим успіхом кіт, який грається клубком ниток (якби він умів говорити), міг би сказати тим, “що вміють веселитися”, що раз їм не дає задоволення полювання на той-таки клубок, то це означає, що вони не вміють веселитися. Геніальний умовивід! А головне — неймовірно послідовний, такий, що і нема до чого придертися.

— Ти мене інколи дивуєш. Так, далеко не всі зважають на відмінність між людьми. І так, багато хто навіть не підозрює, що ця відмінність взагалі існує. Дивно, що ти цього досі не засвоїв.

— Та чому ж не засвоїв? Дуже навіть засвоїв. Просто миритися з цим важко. А миритися хоч-не-хоч, доводиться.

Раптом у Дмитрових очах блиснуло збудження.

— А давай, — глузливим тоном почав юнак, — давай просто постоїмо вдвох і поговоримо на загальну, заздалегідь обом нецікаву тему. Поговоримо ні про що. Займемося тим, що не дасть ніякої користі жодному з нас. Як тобі ідея? ”Навіщо нам займатися такою безглуздою справою?” — спитаєш ти. А бо так треба! Влаштовує такий аргумент? Ні? Ну тоді такий довід: так прийнято і

так роблять усі, тому повинні робити і ми. Так-так, а як ти думав? Нехай аргумент не вельми логічний і не має в собі серйозного підґрунтя, але він є і ним користуються. Тому, якщо хочеш, живучи між людьми, заслужити їхнє хороше ставлення до себе, будь такий добрий і дотримуйся цих, хоч і не писаних, але вже давно добре вишліфованих правил. А якщо тебе щось не влаштовує — можеш сміливо вкусити себе за лікоть або іншу важкодоступну для зубів частину тіла. Бо ти з цим нічого не поробиш. Це я тобі гарантую. — Станів спинився і кілька секунд уважно дивився на Максима, спостерігаючи за його реакцією на свої слова, після чого продовжив. — І от ти сидиш за одним столом із тими, хто сліпо дотримується тих правил, і помалу тебе затягують в абсолютно беззмістовне тріпання язиком, у якому час від часу проскакують навдивовижу тупі жарти. І якщо навіть ти противишся і не вступаєш в ту порожню розмову, тобі все одно доведеться вислуховувати белькотіння оточення, що нав'язується тобі в розмовники. Я, наприклад, вчора вислуховував неймовірно цікаві історії з життя одного абсолютно незнайомого мені захмелілого молодика, якого вчора побачив уперше в житті і чийого імені досі не знаю. І той молодик сміливо виливав мені душу й ділився зі мною своїми світоглядними позиціями та скаргами на важке життя. Чому він це робив? Виявилося, для нього достатньою причиною було те, що я просто сидів поруч. Взагалі, складається таке враження, що в товариствах подібних до того, в якому я вчора мав задоволення перебувати, змістовних розмов уникають спеціально. Так, ніби вони... Ну, не знаю, ніби вони ознака поганого тону чи щось таке. Я навіть колись, ще в університеті, кілька разів, маючи справу з отакими-от любителями поговорити про ніщо, робив які-не-які спроби направити бесіду в конкретне річи-

ще, зацікавити розмовників якоюсь темою для обговорення, для якої, окрім голосових зв'язок, буде потрібно долучати ще й мозок. Але кожен з тих разів закінчувався невдачею. І я не міг зрозуміти чому, аж поки не запитав себе, чого я намагаюся цим добитися. А я намагався добитися того, щоб люди зацікавилися тим, що їм нецікаве. Безглуздо, хіба ж ні? Це як читати Шекспіра свині! Всі знають відомий фразеологізм і розуміють, що свиня цього не оцінить, правда? Що вона справді оцінить, то це добру діжку з помиями. Так, за це вона стане до мене ліпше ставитися, за це вона буде мені вдячна. Але чи справді мені так потрібна її приязнь? Чи дійсно я дорожу її ставленням до себе? І головне — чи готовий я забруднити руки, щоб приготувати ті самі помий? І, напевно, що відповіддю на всі три питання буде “ні”. А раз так, то значить варто не йти на контакт зі свинею, не мати з нею справ і просто триматися осторонь.

— Грубе порівняння.

— Може, і грубе, зате влучне, — відрізав Станів. — І взагалі, чого це ти раптом?

— Не знаю. Просто свині — це якось доволі різко.

— Якби ти вчора посидів замість мене, то зараз не казав би, що свині — то різко. Знаєш, борсаються в лайні, похрюкують, і так їм весело, нічого їх не хвилює, все їм подобається.

Еремітов помітив у словах свого друга, в його голосі й манері мови наростання хвилювання, сильний неспокій і якусь, ніби приховану, агресію. У Максима склалося враження, що Дмитрова розповідь переросла в намагання когось у чомусь переконати, і, судячи з його запалу, переконати він хотів насамперед себе. Станів не міг займатися самопереконанням у голос, коли він наодинці, йому був потрібен слухач, який своєю присутністю допоміг би сформулювати і витягнути назовні всі

необхідні для цієї справи доводи. Максим поки що не розумів, що саме так сильно зачепило Станева, тож він вирішив не переривати друга і дати йому можливість завершити почате.

— А ще ж я вчора мав задоволення спостерігати за поведінкою самотніх дівчат, — продовжував Дмитро. — Це взагалі окрема тема. Я от помітив таку річ: більшість з них поводяться, як речі виставлені на вітрині, які просто лежать і чекають, що хтось зверне на них увагу і купить, а переконати потенційних покупців у своїй корисності можуть лише зовнішнім виглядом. Та будь-яка людина, що хоча б частково вміє користуватися розумом за призначенням, знає: зовнішній вигляд товару приїється вже в перший день, а далі буде потрібен хіба що для того, щоб похизуватися перед друзями. Справді, сумнівна причина для купівлі. А загалом, я вже давно дійшов висновку: для того щоб дівчина позбулася всього непотребу в голові, їй здебільшого треба невдало одружитися, народити дитину, зрозуміти приреченість шлюбу, пройти через важкий процес розлучення і пожити деякий час, заледве зводячи кінці з кінцями. От тоді з неї можуть бути люди. Тоді зникне легковажність, манірність, потяг до кокетства і флірту, а натомість з'явиться система цінностей, в основі якої будуть реальні, тверезі погляди на себе і на довколишній світ.

У якусь мить обличчя Станева набуло такого виразу, наче його осяяла якась думка.

— Як же ж я забув?! — вигукнув юнак, приклавши долоні до скронь, додаючи цим жестом ще більше експресії. — Я вчора мав велику честь не просто перебувати в одному приміщенні, а ще й сидіти за одним столом із представником відомого ґатунку людей, що іменуються “знавцями речей”!

Максим чудово знав, кого має на увазі Дмитро, тому що той не раз пояснював, кого він називає “знавцями речей”, і через що в нього до них таке негативне ставлення. У цьому Еремітов повністю поділяв погляди свого друга, бо й сам намагався уникати всяких контактів з подібними людьми та, по змозі, завжди обходив їх стороною.

— Мало того, що цей представник ще й весь вечір сидів просто навпроти мене, — збудженим голосом продовжив Станів. — Ти уявляєш, скільки всього корисного я вчора дізнався, уявляєш, як розширився мій світогляд? А головне — скільки вдячності я відчуваю до цієї людини, яка виділила свій дорогоцінний час, аби поділитися з оточенням, і зокрема зі мною, такими важливими для всіх відомостями. Ну, бо ми ж то знаємо, що кожен “знавець речей” твердо впевнений у тому, що всі навколо відчувають безмежну вдячність за його настанови. От і в усьому цьому я вчора мусив варитися кілька годин підряд. Просто чудово, правда ж? Справжній екзаме́н для сили волі, — закінчив свою розповідь Станів.

Поки Максим слухав друга, в його голові почала потрохи вимальовуватися загальна картина. Спершу він вагався, чи варто йому озвучувати свої припущення щодо гнівної та дещо екзальтованої промови Дмитра. Проте це вагання тривало лиш кілька секунд, і Еремітов заговорив голосно, однак дуже спокійно:

— Щодо балакучості. Я повністю згодний з тим, що це далеко не чеснота. Часто слухаючи подібних людей, я уявляю собі музиканта, який грає ноти, попри послідовність чи доцільність. От він бере в руки гітару і б'є по струнах без розбору, як йому заманеться: не затискаючи акордів, не роблячи пауз, де це потрібно, не дотримуючись жодного порядку. Звісно, його виконання ніколи не буде музикою — це шум. Нікому, крім

нього, не потрібне гудіння. І от він закінчить генерувати це гудіння і задоволено промовить: “От уже ж я добре зіграв,” — щиро вірячи в істинність своїх слів.

Максим уважно поглянув на Станева, щоб прочитати по його обличчю, чи можна вже приступити до другої частини своєї невеличкої промови, адже Еремітов почав так, щоб не відразу озвучувати свої припущення, слухати які, як він здогадувався, його друзі буде неприємно.

— Але я балакуність розглядаю як ваду, — продовжив Максим, — ваду, що найбільше шкодить усе ж таки тому, кому вона притаманна. Тому мене, як того, хто спостерігає збоку, не повинно особливо хвилювати те, що якась зовсім чужа мені людина не вміє себе стримувати. А тим більше не повинно дратувати. Однак ти дратуєшся. До того ж не просто дратуєшся — ти поводишся так, ніби це тебе зачіпає за живе. Тому я сміливо можу зробити припущення, що тебе тривожить не сама балакуність, а щось інше. Ще тебе вчора діставав той “знавець речей”, який був у собі, як ти сказав, “твердо впевнений”. Знову ж таки, чужа зарозумілість і самовпевненість не викликають прихильності, це правда. Але ж ти відреагував аж надто збуджено. Я міг би зрозуміти твою реакцію, якби він сказав, щось таке, що тебе зачепило. Але ж він не сказав нічого такого, я правий? Він просто тебе нервував тим, що сидів навпроти тебе і весело проводив час. Його не терзали якісь сумніви, він був спокійний. Тепер повернімося до тих любителів порожніх теревенів. Чи не дратували вони тебе тим самим? Тим, що їх у той момент нічого не тривожило; тим, що вони могли забутись у своїх розмовах; тим, що могли цими розмовами себе розважати? Хіба не це тебе зачепило? Хіба не через це ти на них розізлився? Ти сидів поруч у таких самих умовах і шукав для себе

того ж легкого душевного стану, що і в решти оточення. Шукав і ніяк не знаходив. І не кажи, що не шукав, бо інакше чому ти туди взагалі явився? Ти знав, що тебе там чекає. Так, знаю, ти не любиш казати “ні”, але ж це не головна причина. Ти міг би і не прийти, міг би придумати якусь гарну відмовку. Ти вмієш, я був свідком десь півгодини тому. Але ти прийшов. Бо на щось надіявся, хоч, можливо, і розумів, які мізерні твої шанси. Я навіть думаю, що ти, ще коли йшов туди, вже був повний сумнівів щодо свого рішення, — Дмитро ледь помітно скривив рот, Максим помітив це і зрозумів, що має рацію. — Думаю, ти дивився на все оточення, на його піднесений настрій; дивився, як вони розважаються; бачив, як їм легко та весело, і проймався чимось схожим на... Ну, не будемо шукати евфемізмів, ти проймався заздрістю, бо, попри силу свого бажання, не мав того, що мали всі вони. Але ж собі признатися в цьому ти не міг і тому почав шукати якесь інше пояснення своєї дратівливості. І дуже швидко знайшов. Надміру балакуче оточення, самовпевнений “знавець речей”, примітивні жарти — ти зробив крайніми їх. Зробив і тут же почав доводити самому собі, що саме так і є, що саме вони винуватці, що саме вони збурили в тобі всі ті негативні емоції, і для того, щоб переконати себе, ти почав їх критикувати, почав шукати у їхній поведінці, їхніх вчинках щось погане, щось таке, що можна було б засудити. І що більше вад ти знаходив, то твердішою тобі здавалася своя позиція, то більше ти вірив, що вони дійсно крайні. Але ж подумай, як вони можуть бути крайніми? Вони ж тобі не нав’язувалися, вони тебе ні до чого не змушували.

Слова Максима дуже боляче вдарили по Дмитровому самолюбстві: юнак відчував, що щойно озвучені припущення — правда. Станів почувався ніби викритим і з якихось причин приниженим, хоч Еремітов аж ніяк

не намагався його образити. Чи не вперше в житті він відчув злобу на свого друга. Деякий час ця злоба боролася із соромом, проте дуже швидко взяла гору. Юнак заледве не трусився, так його зачепило сказане. Однак він дуже швидко опанував себе, і єдине, що видавало його внутрішній стан, був агресивний погляд. Максим вловив цей погляд і вирішив зупинити озвучення свого аналізу поведінки друга.

— Але то таке... — перервав свою мову Максим так, наче він не сказав нічого важливого. — З усіма буває. Я також не раз займався подібними речами. Нічого не зробиш, так працює людська психіка. Вона завжди буде себе захищати.

Станів пропустив повз вуха репліку друга, якою той намагався трохи згладити сказане. У нього пропало всяке бажання продовжувати розмову. Еремітов це розумів, тож юнаки перекинулися ще парою реплік, після чого розійшлися кожен у свій бік.

Дмитро ще не розумів, що насправді так сильно його зачепило. Юнак думав, що причиною його гніву на Максима був сором перед ним і перед самим собою за власну слабкість, за те, що не вистачило духу самотужки визнати свою заздрість, і за свої спроби цю заздрість замаскувати. Проте не це було головною причиною раптового потоку неприязні Станева до свого друга. Із самого дитинства Дмитро використовував дуже поширений механізм захисту: хлопець зводив навколо себе величезний непробивний мур. Він ніколи нікого не пускав за цей мур, і навіть його найближчі друзі ніколи не ступали за браму. З року в рік Станів укріплював цей мур демонстративною непокорю авторитетам, глузливою критикою всього, що потрапляло йому на очі, колючим почуттям гумору та іншими подібними речами. Юнак панічно боявся того, що комусь вдасться прорватися, тому майже

ніколи не послаблював захисту. І от Максим без усяких труднощів і, що найголовніше, без Дмитрового дозволу раптом взяв та й зайшов усередину. І то зайшов легко, без усякого опору, так наче знав якісь таємні проходи. Розуміння цього породило в юнакові внутрішній страх перед Максимом, страх, який і став джерелом того раптового проблиску дивної злоби до друга.

6

З дня розмови, що вилилась у вельми незручне для Дмитра викриття, не минуло й місяця. Була пообідня пора недільного дня. Дмитро вирушив у свою довгу щотижневу прогулянку. Його маршрут пролягав заледве не через усе місто і закінчувався в парку поблизу житлового масиву, де юнак винаймав квартиру. Те, що прогулянка буде успішна, прогнозувало все: хороша погода, настрій юнака і його самопочуття.

Для пересічного обивателя неділя — це день змішаних емоцій. З одного боку, це маленьке свято, коли без терзань сумління можна цілий день вести війну з байдиками, маючи на це законне виправдання. Проте, з другого боку, в неділю найгостріше відчувається небажання зустрічати прийдешній день, адже завтра треба знову йти на роботу і знову доведеться відбувати цей важкий трудовий тиждень, чекаючи чергової неділі. Станів помічав це зіткнення на обличчях перехожих, якими були забиті вулиці міста. Дмитрові здавалося, що, хоч би кого він зустрів, кожен намагався погасити в собі це протистояння.

Уважно оглядаючи перехожих, що траплялися йому по дорозі, Станів дійшов до лавки біля ставка у віддаленій частині парку. Він уже давно відкрив для себе це місце. Тут зазвичай було тихо й безлюдно, і ніхто

не заважав юнакові та не відволікав його від читання та роздумів. Дмитро сів, скинув рюкзак, поклав його поруч себе і деякий час сидів непорушно, міркуючи про особливості такого незвичного дня, як неділя. Потім дістав недочитану книжку, відкинувся на спинку лавки і заходився водити очима по всипаних дрібними буквами сторінках. Так минуло півгодини. Раптом з правого боку, кроків за двадцять, почувся дзвінкий дитячий голос. Дмитро відвів очі від книжки. До юнака повільною ходою наближалася жінка років тридцяти з двома хлопчачками. Один з них слухняно йшов поруч матері, тримаючись за її руку, другий, трохи старший, був активніший, він бігав навколо, час від часу відбігаючи то в бік чагарників, то в бік огорожі, що відмежовувала паркову доріжку від ставка. Підбігши до огорожі, він перехилився і старався перелізти на другий бік, однак, почувши чергове зауваження від матері, слухняно стрибав на землю і продовжував бешкетувати. Станів повернувся до читання. Він деякий час чув біля себе тупотіння ніг невгамовного малого, після чого шум кроків різко обірвався. Зрівнявшись із Дмитром, хлопчак вмить спинився і з цікавістю почав розглядати юнака. Станів не дивився на малого, але відчував на собі його погляд. Юнак посміхнувся, поволі опустив книжку і побачив обличчя хлопчачка, який його уважно розглядав, до того ж робив це з неабиякою цікавістю, розтуливши рот і похиливши голову до лівого плеча, як це роблять звірі й діти, коли щось приковує до себе всю їхню увагу.

— А що ви робите ? — запитав малий.

Дмитра застало зненацька таке просте питання:

— Читаю, — невпевнено відповів юнак, перевівши очі з хлопчачка на його матір, яка вирішила, що це було мовчазне прохання забрати сина.

— Ходи сюди. Не заважай чоловікові, — гукнула жінка. Та малий навіть не думав слухатися. Здавалося, він пропустив повз вуха її слова.

— А мій тато такого не робить.

— А що він робить?

— Грає.

— Грає? — здивовано перепитав Станів.

— Ага, грає, — відповів малий і, на мить задумавшись, додав: — Танки.

— Ясно. Ну, в кожного своє заняття.

— Ходи сюди! — знову почувся материн голос. Та малий не зважав.

— А чому в кожного своє заняття?

— Бо люди різні. Комуś подобається читати, комуś грати в танки, а комуś, знаєш, подобається розпитувати незнайомців.

Дмитро намірився знов розгорнути книжку, та хлопчина не вгавав:

— А нащо ви читаєте?

— Нащо я читаю? Тому що мені це цікаво, — відповів Станів, посміхнувшись своєму випадковому розмовникові.

— А чому?

— Чому цікаво? М-м-м. Події, як написано, думки — багато причин.

— А чому? — знову запитав малий.

— Чому це може бути цікавим? Ну... — Станів затнувся.

Юнак чудово розумів, що для малого це гра, і він просто постійно повторює одне і теж питання та зовсім не чекає змістовної відповіді. Проте Дмитро намагався відповісти, намагався, бо мав для цього дві причини. По-перше, його здивувало і навіть дещо розізлило те, що одне питання, до того ж ще й таке просте, може так

швидко загнати його в глухий кут. І, по-друге, юнак відчував, як у ньому нарастає гостра, хоч і не до кінця йому зрозуміла, необхідність дати відповідь і нею завершити діалог. Малий чекав чергової репліки, та Станів мовчав. Він не знав, що сказати, щоб його розмовник знову не запитав: “А чому?”. Під час цієї мовчанки до них підійшла мати хлопчика і, схопивши його за руку, потягла за собою. За кілька хвилин жінка з непосидючим малим та його братом зникла з очей, залишивши стурбованого Станева наодинці зі своїми думками. Повернутися до читання, від якого його відірвали, юнак уже не міг. Він був не на жарт схвилюваний тим, що в ньому пробудила ця коротка розмова з допитливим хлопчаком. “Тобто я завжди можу себе спитати “чому?”, — міркував юнак. — Я запитаю “чому?” і, отримавши відповідь, можу сміливо починати шукати причини, чому відповідь саме така, тобто можу знову ставити те саме питання, “чому?”. І виходить, це може продовжуватися далі й далі, і кінця в цьому ланцюзі не буде. Хоча, чому ж не буде? Буде. В якийсь момент я наткнуся на стіну незнання. Оце і буде та точка, по яку я бачитиму цей ланцюг. Правда, це не буде кінець ланцюга, це просто буде межа, що відділятиме моє знання від невігластва. Але ж сам ланцюг тягнутиметься і далі”. Ці думки наче на якусь мить повернули Дмитра в той день після поховання Стаса, коли він вперше зіткнувся лицем до лиця з причиновістю і вперше побачив, яку роль вона грає в невідворотності смерті. Дмитро згадав свої міркування та тривоги, а всі переживання, що їх тоді супроводжували, наче знову пройшли через юнаків розум. Це сильно збентежило і водночас засмутило Станева, адже він намагався ні за яких обставин не повертатися до того стану і якомога уникати його. Юнак вважав, що немає змісту впускати в голову міркування, що наштовхують на питання, що,

як він був переконаний, не мають відповіді. Та попри його старання, він знову думав про те саме: про причиновість, про свою нікчемність і про власну смерть і абсолютну безпорадність перед нею. Дмитро згадав більярдну партію і навіть на якусь мить уявив себе кулею. Кулею, що штовхають то в один, то в інший бік; яка котиться то швидше, то повільніше; інколи рухається в бік лузи, а інколи і в зовсім протилежному напрямку; що час від часу вдаряється об борти та перетинається з іншими схожими на себе кулями, чий рух, точно так само, як і її власний, зумовлений рядом об'єктивних причин. “Всяка моя думка, всяке бажання, всякий намір і всякий рух — все має причини, — думав Станів. — Усе воно зумовлене, все воно послідовне і може розвиватися єдиним шляхом. Без усяких альтернатив. А те, що я маю якийсь вибір, те, що я можу вагатися між двома варіантами — це все дурниці. Бо раз я роблю вибір, то для цього існують об'єктивні передумови, що повністю цей вибір визначають і роблять його єдиною можливістю. А раз так, то який же це в біса вибір? Це простий, лінійний розвиток подій. Все навколо визначене та чимось зумовлене, і всі зміни, що відбуваються, абсолютно послідовні. І моє життя, як частина того всього, також визначене, і все в ньому було, є та буде послідовне. Кожна проблема, кожне переживання і навіть моя поточна думка про те, що все навколо послідовне — все це послідовне. Так само послідовною буде і моя смерть.”

Дмитра поглинула глибока пригніченість. Він уже не хотів ні читати, ні гуляти, ні розмовляти, ні розважатися, ні відпочивати та найбільше він не хотів думати. Думати про свою безпорадність, про своє становище більярдної кулі, що може себе переконувати в чому завгодно, але врешті-решт котитиметься в той бік, в який її штовхне Всесвіт.

— Доброго дня, картку маєте? Пакет потрібен? — сонно поглядаючи, монотонно проговорила кирпата рудоволоса дівчина.

Дебела жінка з двома підборіддями заперечно похитала головою.

— Триста вісімдесят сім сорок шість, — додала таким же неживим голосом дівчина.

Жінка полізла до гаманця, порилася, дістала гроші й поклала їх у монетницю.

У черзі перед Дмитром було четверо чоловік. Коротко стрижений червононосий молодик з трьома літровими пляшками пива і маленьким пакетиком сушених анчоусів, стара баба в погризеній міллю хустці і з буханкою хліба в руках, огрядна дівчина з кількома пакетами фруктів та овочів і та сама дебела жінка з двома підборіддями і з цілою горою найрізноманітніших товарів.

— Доброго дня, картку маєте? Пакет потрібен? — знову прозвучала доведена до автоматизму фраза.

Станів подумав: “Сьогодні мені доведеться почути цю фразу ще принаймні три, а якщо не встигну вчасно відійти від каси, то й чотири рази”. Огрядна дівчина розплатилась і, повантаживши всю свою рослинну їжу в кошика, попрямувала до виходу.

— Доброго дня, картку маєте? Пакет потрібен?

“Мінус один” — подумав Станів.

— Шість тридцять п'ять, — додала рудоволоса касирка.

В старої трусилися руки. Вона не без труднощів відкрила потерте портмоне, дістала звідти зім'яту купюру і декілька монет та простягнула їх дівчині, після чого взяла свою хлібину і повільно пошкандибала геть.

— Доброго дня, картку маєте? Пакет потрібен?

“Передостанній раз”, — зрадів Дмитро. Поки худі веснянкуваті руки дівчини мляво підставляли штрих-коди товарів під сканер, червононосий юнак поклав у монетницю дві купюри. Хлопець очевидно вже підрахував у скільки йому обійдуться покупки і, напевно, дуже цим пишався. Він швидко кинув товари в пакет і весело попростував до дверей.

— Доброго дня, картку маєте? Пакет потрібен?

“Ха! Можливо, останній раз!” — подумав Дмитро і посміхнувся. Касирка подумала, що хлопцева усмішка адресована їй, і спробувала усміхнутись у відповідь. Проте зробити це природно їй все ж не вдалося. Вона кілька секунд оглядала етикетку на пляшці, шукаючи штрих-код, потім піднесла її до сканера і апарат видав характерний звук, що сигналізував про прийняття товару. Коли Дмитро почув цей звук, йому чомусь стало якось недобре, так ніби щойно відбулося щось таке, чого вже не повернеш назад. Однак цей стан тривав лиш якусь мить і відразу ж перейшов в легке збудження. Схопивши товар, він поспішив до камер зберігання по свій рюкзак, аби не встигнути зайвий раз почути апатичну фразу.

Повернувшись у квартиру, Дмитро схопив недовчитану книжку, пішов у кухню, сів за стіл і поставив пляшку навпроти себе. Якийсь час він сидів, нервово постукуючи кінчиками пальців по столу, після чого відіткнув пляшку, зробив кілька ковтків і розгорнув книжку. Прочитавши пару-трійку сторінок, хлопець знову зробив кілька ковтків і продовжував діяти за такою схемою аж поки в пляшці не залишилося менше від третини. Текст роману перестав сприйматися. Хлопець по кілька разів перечитував кожне речення, потім, так і не зрозумівши, про що в ньому йшло-

ся, переходив до наступного. Стало тепло і приємно. Дмитро ще кілька хвилин вдивлявся в сторінки роману, проте він вже не читав, а просто розглядав веселі символи і не до кінця розумів, нащо вони там виведені. Такі дрібні та чорні. Для чого їх було друкувати, якщо і без них так добре? Хлопець згорнув книжку і спробував піднятися з-за столу. Відразу йому це зробити не вдалося, успішною була тільки третя спроба. Вставши, Дмитро відчув слабкість у ногах, запаморочення і сильну втрату координації. Йому було незвично почуватися подібним чином, однак його це не налякало. Навпаки, юнак засміявся. Засміявся зі свого стану і з себе самого. Хитаючись і докладаючи певних зусиль, щоб утриматися на ногах, він дійшов до спальні й повалився на ліжко.

Тепло, легко і спокійно. Ніякого страху, ніяких гнітючих думок і ніякої напруги. Дмитро лежав і насолоджувався своїм станом. Знеболювальне подіяло і то набагато ліпше, аніж він очікував.

Минув тиждень і знову настала п'ятниця. Станів пам'ятав, скільки йому було потрібно минулого разу. Тепер юнак не стояв біля полицок із спиртними напоями, читаючи етикетки і вагаючись, що взяти. Він впевнено попрямував до потрібного місця, взяв потрібну пляшку і, не затримуючись, пішов до каси. Черги не було.

— Доброго дня, картку маєте? Пакет потрібен? — запитала сутула жінка.

Станів, відраховуючи вартість покупки, заперечно похитав головою. Тепер у нього були дещо інші відчуття, аніж попереднього разу. У юнака було щось схоже на те, що відчуває спраглий перед тим, як напиться; голодний перед тим, як попоїсти, а виснажений перед тим, як заснути. У нього була легка радість, викликана передчуттям чогось приємного.

Хлопець зайшов до своєї квартири, пішов у спальню, взяв недочитану книжку, повернувся до кухні, сів і відіткнув пляшку. Юнак ще не встиг зробити жодного ковтка, як почув дикий крик, що долинав від сусідів. Дмитро глибоко зітхнув і піднявся з-за столу.

8

Олексій Михайлович був чоловік жорсткого гарту. Коли в нього з дружиною з'явилася дочка Оксанка, він, спираючись на свої вбогі уявлення про батьківство, виховував її як вважав за потрібне: наказами, погрозами, покараннями, грубими докорами й іншими подібними речами, які тримали малу в постійній напрузі. Олексій Михайлович ніколи не казав дочці, що любить її, він ніколи її не гладив, не цілував і не обіймав. Проте його не можна було звинувачувати, адже він не вмів цього робити. Він виховував свою дочку саме так, як батьки виховували його самого і так, як діди й баби виховували його батьків.

Через таке ставлення до себе Оксанка була понад міру чемна та слухняна. Батько їй часто казав, що вона в нього буде шовкова, і дівчина з того шовкового стану ніколи й не виходила. Інколи матір пробувала заступитися за дочку, та вона негайно діставала по шиї від чоловіка й одразу ж відступала. Взагалі, Олексій Михайлович був молодець, справжній чоловік! Він умів показати, хто в домі хазяїн. Він не боявся застосовувати грубу фізичну силу, щоб тримати під контролем ситуацію в сім'ї. Це тільки безхарактерні, безхребетні слабаки не зважаються бити жінок. А їх треба бити і то регулярно, щоб знали своє місце! Навіщо прислухатися до їхніх думок, навіщо поважати їхню позицію, навіщо враховувати їхні інтереси, якщо можна просто зацідити

під око і тим розв'язати будь-яку проблему? І Олексій Михайлович раз по раз вдавався до подібних методів, щоб закріпити родинний лад, який він вважав єдино правильним. Кому потрібна взаємна приязнь, розуміння, спочуття, підтримка, коли є набагато ефективніший спосіб підтримувати порядок в сім'ї — тиранія?

Минав час і для Оксанки грубе ставлення з боку батька стало звичним. Це взагалі було єдине ставлення, яке вона знала. Кожна дитина, що росте в сім'ї, має непереборний потяг до внутрішнього емоційного зв'язку зі своїми батьками, і для малої Оксанки відбування покарань і вислуховування докорів були єдиними способами відчутти цей зв'язок. Інколи дівчина на якусь мить, сама не розуміючи для чого, полишала роль шовкової дочки і робила щось таке, чим би вона могла розгнівити свого батька. Тихий, але впевнений внутрішній голос дівчини диктував їй, що потрібно вчинити, аби на якусь мить знову побудувати між ними з батьком міст і, зійшовшись на ньому, відчутти взаємну близькість, хоч би якою болючою вона була.

Йшли роки. Оксанка перетворилася на Оксану. Вона стала високою та тендітною, в неї вималювався тонкий стан, довга шия і округлі груди. Її симетричне пропорційне та акуратне обличчя прикрашали виразні очі, які зазвичай надто байдуже дивилися на все довкола. На вулиці юнаки почали проводити дівчину поглядами. У неї з'явилося багато залицяльників, що носили Оксані гори квітів, дарували дорогі подарунки, кликали на прогулянки, в кафе, в кіно, в театр. Через її непересічну вроду з нею поводитися, як з королевою. Проте ніхто з можливих кавалерів не цікавив Оксану. Знайомі пояснювали байдужість дівчини її перебірливістю і тим, що вона знає собі ціну. Та ніхто не знав того, на чому насправді тримався її внутрішній світ. Ніхто навіть не

підозрював, кого королева чекає, щоб назвати своїм обранцем.

— Цить! Не махай ногами! Не сутулься! Тримай спину рівно! Не ганьби мене! — крикнула жінка з породистою зовнішністю до малого хлопчика, якому вже не вистачало сил сидіти, щоб дочекатися своєї черги до лікаря.

Протягом останніх днів малий кілька разів втрачав свідомість, і матір була змушена відвести його на перевірку. Жінка надіялася, що в її сина виявлять рак мозку чи якусь іншу невиліковну хворобу. Вона вже вимальовувала в своїй уяві, як стоятиме на похороні в своїй темній хустині, що їй вельми пасує, як вдаватиме смуток з приводу смерті своєї дитини. Можливо, навіть сльозу пустить. Жінка уявляла, як їй спочуватимуть на роботі, хтозна, може й підвищення дадуть. “Так, це було б добре, — думала матір, — але тільки б він помер швиденько, щоб не треба було довго возитись і доглядати за ним”. Із цього теплого материнського замріяння жінку пробудив голос малого, який казав, що настала їхня черга. Яке ж то було розчарування для матері, коли лікар повідомив, що в її сина просте отруєння, і воно, при правильному лікуванні, минеться за день-два.

Неважко зрозуміти, що Микола, син цієї породистої жінки, не був бажаною дитиною. Він не мав уявлення, що таке батьківська любов, проте дуже добре знав, що таке батьківська злість. Матір виносила і народила малого з однією конкретною метою — утримати поряд його батька, який, давши волю своїй хтивості, день за днем наближав сім'ю до неминучого розпаду. Після розлучення жінка зненавиділа сина. В її ставленні до хлопчика не було жодної нитки, з яких зазвичай будується прив'язаність матері до своєї дитини. Якби її не лякав осуд оточення, вона б уже давно позбулася ма-

лого: віддала б його комусь на всиновлення чи залишила б у притулку. Однак страх заробити негативну репутацію, і тим самим погіршити взаємини зі знайомими та ускладнити свій кар'єрний ріст, змушував її тримати Миколу при собі.

Жінка часто мріяла, що вона заплющить очі, почекає якусь мить, потім розплющить, і її син просто зникне. Деякий час вона соромилася собі в цьому зізнатися, однак з часом це глибоко вкорінене вороже ставлення ставало для неї все очевиднішим та незаперечнішим, і жінка його прийняла. Матір звинувачувала сина в тому, що він не виконав того завдання, яке на нього покладалося, — не втримав батька в сім'ї. Так ніби малий був виконавцем, а не простим інструментом в її руках. Крім того, Микола тепер був ще й тягарем, бо, маючи достатньо привабливу для чоловіків її віку зовнішність, жінка могла б розраховувати на створення нової сім'ї. Могла б розраховувати, якби не син, що висів на шиї і все псував.

Через таке ставлення до малого матір ніколи не відмовляла собі в збоченому садистському задоволенні черговий раз відшмагати сина. Вона біла його, коли були причини і коли їх не було. Вона біла його для профілактики і просто так. Микола міг би собі завести такий календар, де він писав би: день без побоїв, два дні без побоїв, три дні без побоїв і т. д. Це число рідко доростало б до десяти.

Коли Микола пішов до школи, він переніс туди той механізм взаємодії з іншими, який був у нього вдома. В стінах навчального закладу він бив усіх, кого міг побити, а тих, кому дати ради без допоміжних засобів не вдавалося, він очікував у провулках зі шматком арматури і вже там висловлював їм своє невдоволення з приводу того, що вони від природи більші та сильніші за нього.

Миколин потяг до насильства міцнішав з року в рік. І в юнацькому віці цей потяг став одним з основних мотиваторів його повсякденної поведінки. Микола шукав тих, над ким можна було б познуватися і кого можна було б принизити тим чи іншим способом. І, на радість юнака, такі люди постійно знаходилися.

Одного дня товариш Миколи познайомив його зі своєю однокурсницею, Оксаною, гордою дівчиною з модельною зовнішністю і неприступним характером. У першу ж мить знайомства між Миколою та Оксаною виник абсолютно незрозумілий для оточення сильний взаємний потяг, і вони почали зустрічатися. Товариші Миколи виказували юнакові свою повагу і заздрість з приводу того, що йому вдалося якимось чином привабити таку унікальну дівчину. Подруги ж Оксани, навпаки, застерігали дівчину і казали їй, щоб вона не зв'язувала своє життя з таким-от непевним хлопцем без усякого майбутнього. Однак, хай там що, через кілька місяців після знайомства Микола і Оксана побралися. Їхнє одруження і взаємна прихильність були загадкою для всіх: для батька дівчини Олексія Михайловича, для його дружини, для матері юнака, для всіх друзів і просто знайомих.

Але хіба могло статися інакше? Хіба могла Оксана вчинити не так, як вона вчинила? Хіба її обранцем міг стати хтось, хто її поважав би, хто до неї прислухався б, хто оберігав би її від турбот і негараздів? Ні. Вона не могла б відчувати до такої людини прив'язаності. Їй був потрібен обранець іншого ґатунку.

Микола та Оксана, самі того не знаючи, своєю поведінкою поширювали особливий вид сигналів, що були ними миттєво прийняті при першій же зустрічі. Ці сигнали розповідали про людину більше, ніж багатотомна біографічна робота, вони були непомітні для оточення,

і вловити їх міг лише той, кому вони були адресовані. Хлопцева тваринна лють в очах, агресивний вираз його обличчя, впевнена і напружена хода, різкі рухи — все це дало знати Оксані, що перед нею тиран. Тоді як сповільнена жестикуляція дівчини, тихий голос і меланхолійний погляд її великих карих очей дали знати Миколі, що перед ним людина, що прагне зайняти роль жертви. Вони були потрібні одне одному, щоб заповнити ту порожнечу всередині, яка утворилася після їхнього виходу із сім'ї.

Після одруження Оксани та Миколи батьки купили для них невеличку квартиру на окраїні міста, де вони осіли й мешкали вже сім років. У їхньому подружньому житті не було нічого такого, чого б не можна було спрогнозувати. Вони постійно сварилися. Часто справа доходила до бійки. Микола через три роки після того, як натяг персня, почав пиячити. Ще через три роки він з гордістю носив звання алкоголіка найвищого ґатунку. Алкоголіка, що вже не підлягає реабілітації. Та його дружина не хотіла нічого змінювати в їхніх стосунках. Попри постійні побої, борги, приниження й інші речі, через які звичайна жінка вже давно б залишила свого чоловіка, Оксана не тільки не хотіла розлучення — вона, не усвідомлюючи своїх мотивів, сама підтримувала Миколу в тому стані, в якому він перебував. Вона не віддавала його на лікування, не ставила ультиматумів і просто тягла ярмо.

Квартира Миколи та Оксани розташовувалася на тому самому поверсі, що й Дмитрова. Тож, будучи сусідом, хлопець, попри товсті стіни, часто слухав їхні сварки. Проте Дмитро, на відміну від інших людей, не намагався влізти в їхнє життя, він не давав порад і не брав на себе роль ангела-рятівника. Через це і алкоголік-тиран, і його дружина ставилися до юнака з особли-

вою прихильністю. Їм здавалося, що Станів поводить ся так, тому що розуміє їх.

Інколи Оксана їздила в робочі відрядження. В такі дні вона просила Дмитра наглянути одним оком за її чоловіком, аби той не натворив лиха. Юнак чемно погоджувався і протягом кількох днів, вигадуючи різні приводи, заходив до Миколи, аби пересвідчитися, що все нормально. Зазвичай нічого не траплялося, і Дмитрові не доводилося потрапляти в незручні ситуації. Коли Оксана поверталася, вона дякувала юнакові, Станів з полегшенням зітхав, а його сусіди продовжували жити без змін, вдовольняючи приховані внутрішні потяги одне одного.

9

У той момент, коли Станів дістав з рюкзака пляшку, відіткнув її та збирався приступити до ще однієї подорожі в забуття, хлопець почув несамопитий крик, що долинав з-за стіни. Оксани вже два дні не було в місті, і Дмитро, як завжди, погодився подивитися за невгамовним Миколою, щоб той не нашкодив собі чи іншим. Почувши крик, хлопець відразу зрозумів, що цього разу спокійно відбути варту не вдасться. Станів поглянув на пляшку, глибоко зітхнув і сумно посміхнувся. Від цього вечора віяло напругою, тож знеболювальне доведеться відкласти до спокійніших часів.

Хлопець вийшов у коридор. Двері до сусідів були відчинені навстіж. Дмитро постукав і, не чекаючи на дозвіл, якого, як він знав, не буде, увійшов до сусідської квартири, зачинивши за собою двері. Перше, на що хлопець натрапив, була перевернута етажерка у вітальні. Юнак обережно переступив через неї і зайшов у простору спальню з невеличкою шафою під стіною і широким

ліжком посередині. Там у кутку, заледве тримаючись на ногах, спиною до входу стояв Микола. Він, прибравши позу, яка йому вочевидь здавалася бойовою стійкою, гамселив стіну, супроводжуючи кожен удар тваринним ревом. О, ці кляті стіни! Завжди вони... Ну, одним словом, комусь їх уже давно треба було провчити.

— Ей! Е-е-ей! Микола! — гукнув Станів.

Микола повернувся, і його п'яне обличчя скривилося в гидкій посмішці.

— О-о-о! Дімас! — протягнув чоловік.

Дмитро оглянув свого сусіда, і його вмить переповнили огида та зневага. Чоловік був одягнений лиш у старі картаті шорти. Його оголений торс через особливості статури і аж надто нездоровий спосіб життя не був схожий на торс чоловіка. Тим більше чоловіка, в якого така дружина, як Оксана. Випуклий живіт та складки жиру на боках візуально зменшували і так неширокі плечі. Замість грудних м'язів у нього було вим'я, схоже на те, яке мають базарні суки перед тим, як привести цуценят. І взагалі те, що побачив Дмитро, було більше схоже на вгодовану свійську худобу, аніж на людину. З розбитих кулаків Миколи на підлогу капала кров. Вочевидь стіна виявилася не таким простим суперником, як йому здавалося.

Дмитро постояв кілька секунд, розглядаючи чоловіка, після чого, стримуючи відразу, заговорив:

— Поводься тихіше. Хочеш, щоб сусіди гамір зчинили? Воно тобі треба? Ліпше ляж он, відіспись.

— Я! Я не так... — хитаючись, прокричав п'яний. — Вони! Вони! Але не так! Я... Всі вони... Ми. От ми! Не так. От, не так! А вони!..

Його займенникова заплутаність була перервана гравітацією. Микола, не втримавши рівноваги при черговому погойдуванні, поточився і звалився на землю,

зачепивши головою бильце ліжка. Його волосся відразу ж намокло від крові. “От тільки того мені не вистачало,” — подумав Дмитро. Він пішов у санвузол, знайшов на полиці бинт та перекис водню, повернувся і змочив розчином рану на Миколиній голові, після чого підняв п’яного і поклав його на ліжко. Здавалося, що падіння заспокоїло чоловіка. Він лежав і стогнав, тримаючись за рану. Станів постояв біля ліжка кілька хвилин, після чого подався до своєї квартири, по дорозі піднявши з землі етажерку в вітальні. Хлопець вирішив ще раз перевірити Миколу вранці, щоб упевнитися, що з ним нічого не трапилося. Та тільки Дмитро зачинив за собою двері своєї квартири, як з-за стіни знову почувся якийсь гуркіт, за яким полилася гучна лайка.

— А нехай йому! — злісно гаркнув Станів, повертаючись назад до сусідської квартири. Коли юнак знову зайшов до спальні, то побачив на підлозі Миколу, приваленого шафою та одягом, що вилетів з неї під час падіння, і замість того, щоб вилізти з-під завалу, той гамселив своїми закривавленими кулаками дверцята шафи.

Дмитро підійшов до Миколи, крикнув, щоб той заспокоївся, після чого підняв шафу, позбирав і кинув усередину одяг, що розлетівся по кімнаті, потім допоміг чоловікові піднятися і посадив його на ліжко.

— Моя! То моя війна! — несамовитим голосом кричав п’яний, хитаючи головою наче маятником. — Я...Я буду... Війна-а-а-а!

Станів розгубився, він не знав, як йому заспокоїти буйного п’яницю і прокручував у голові різні варіанти, намагаючись знайти найліпше розв’язання проблеми. Деякий час Микола сидів спокійно, белькочучи про свою війну, але в якийсь момент різко піднявся, заточуючись підійшов до свого архіворога — стіни і прокричав:

— Ти! Ти мусиш!.. Візьми своє життя в руки! Покажи себе! Покажи своє “я”! Покажи! — після останнього слова він ще раз замашисто заїхав своїм, уже й так розбитим кулаком по шпалерах.

Останній крик і удар, що його супроводжував, пройшлися луною по квартирі й коридору. Станів підійшов до свого сусіда і спробував його заспокоїти та присадити, однак той не збирався припиняти свою п’яну агресію. Злісно гаркаючи, Микола відштовхнув юнака і заточуючись подався до кухні, з якої через кілька секунд почувся крик:

— Хлопці! Хлопці! Всі виходьте! Хлопці!

Дмитро залишився стояти в спальні, аж поки не почув гуркоту, за яким почувся стогін чоловіка. Юнак відчув, як у ньому закипіла лютя і бажання розправитися з жалюгідним п’яницею, що ставить його в таке незручне становище. Стиснувши від злості кулаки й зуби, він зайшов до кухні й побачив, що Микола перекинув бачок зі сміттям і тепер, борсаючись на купі порожніх пляшок, консервних банок, брудного паперу та недоїдків, пробував піднятися. Переборовши лютя і огиду, що вже віддавала нудотою, юнак схопив сусіда попід руку і звів його на ноги.

— Хлопці! — знову закричав п’яний. — Хлопці! Всі виходьте! Хлопці-і-і!

Микола відштовхнув Станева і, гукаючи якихось хлопців, підійшов до кухонного столу і трохи відсунув його вбік. Тільки тепер Дмитро побачив, кого гукав агресивний п’яниця. Під столом, згорнувшись і підклавши під голову порожню пластикову пляшку, лежав якийсь незнайомий юнакові худий чолов’яга, очевидно, компаньйон Миколи, який допоміг йому здолати все спиртне, що було в квартирі. Господар підійшов до того чолов’яги і почав його будити, смикаючи за руку. Проте

компаньйон не мав наміру вставати. Тоді Микола, обурившись через таку неувагу до себе, випрямився, лайнувся і, замахнувшись ногою, добряче врізав своєму напівживому товаришеві прямо в живіт. Худий чоловік закашлявся, і з його рота полізла жовто-коричнева маса з шматками погано пережованої закуски. Блювотиння розтеклося по підлозі й наповнило повітря в кухні їдким запахом. Проте навіть це не розбудило компаньйона, який відновлював сили після важкого протистояння великій порції алкоголю. Він щось простогнав і продовжив спочивати прямо на всьому тому, що він щойно виригав.

Микола полишив свого бойового товариша і знов почвалав до спальні, гукаючи по дорозі:

— Ви! Ви всі лайно! Лайно! Я — це сила.

Зайшовши до спальні, п'яний повернувся до своєї звичної справи. Він підійшов до стіни і почав її гамселити своїми розбитими кулаками, залишаючи на шпалерах сліди крові.

— Я сильний! Ви всі! Ви не знаєте, який я сильний!
— гукав Микола, луплячи стіну. — Я маю силу! Я маю велику силу!

Ці слова наштовхнули Дмитра на думку, як приборкати агресивного чоловіка. Він пішов до своєї квартири і знайшов там моток скотчу. Повертаючись назад до місця пригоди, Станів наткнувся на сутулого діда, одного з сусідів, який, виглянувши з-за дверей свого помешкання, перепинив юнака і, нахмурившись, сказав, що вже давно по півночі, і якщо Микола зараз не заспокоїться, то він вживе заходів, і п'яному доведеться ночувати в мавпятнику. Станів запевнив старого, що владнає все за кілька хвилин. Дід поглянув на юнака з недовірою, однак не став нічого казати і, буркочучи щось собі під ніс, сховався у своїй квартирі, замкнувши двері на ключ.

Дмитро розумів, що коли йому не вдасться якось втихомирити буйного Миколу, то наряд, що приїде на виклик сусідів, церемонитися не буде і заспокоїть п'яного кийками. Станеву не було шкода Миколи та йому було совісно перед Оксаною, якій він пообіцяв тримати ситуацію під контролем. Звісно, юнак уже давно пожалкував про цю обіцянку, однак порушувати свого слова не хотів. Тож йому не залишалося нічого, крім як іти до кінця і виконати взятий на себе обов'язок.

Станів знову зайшов до Миколиного житла і застав тирана-алкоголіка за звичною справою.

— Ви! Всі! Лай! Но! Я! Це! Си! Ла! — кричав п'яниця, супроводжуючи вигук кожного складу черговим ударом розтовченого кулака об стіну.

— Агов! Миколо! — гукнув Дмитро.

— Е-е-е! Дімас! — промовив чоловік з потворною гримасою на обличчі, дивлячись на Станева так, ніби того дня бачив його вперше.

— Слухай, Миколо, ти сильний?

— Я! Я дуже сильний! — вигукнув п'яний, розмахуючи кулаками в повітрі.

— Точно сильний?

Микола впевнено кивнув і від того кивка похитнувся, й на мить здалося, що він зараз звалиться на підлогу. Однак чоловік втримався на ногах і, відновивши якуне-яку рівновагу, повернув своє обличчя з перекошеним ротом і вузькими блискучими очима до Дмитра.

— Точно-точно сильний? — ще раз перепитав юнак.

— Точно сильний! — вкрай нетверезою дикцією підтвердив чоловік.

— Знаєш, я не вірю, — продовжив Дмитро, помітивши, що його задумка може вдатися. — Я не вірю просто так. Мені треба доказів. Давай перевіримо, чи насправді ти такий сильний. Давай?

Микола ще раз кивнув і знову через кивок заледве не звалився на землю. Станів підійшов до п'яного, обережно посадив його на ліжко, а сам сів поруч.

— Отже, дивись. Я зараз для того, аби ти всім зміг показати, який ти сильний, змотаю тобі руки і ноги скотчем, а ти той скотч розірвеш своєю нестримною силою.

Алкоголік упевнено простягнув руки. Станів посміхнувся. Його здивувало, як легко вдалося зіграти на тваринних поривах, що вириваються на волю від кількох чарок спиртного. Юнак, не гаючи часу, заходився обмотувати клейкою стрічкою руки й ноги п'яного, який сидів на диво смирно.

Десь за півтори хвилини Микола непорушно лежав на ліжку, з міцно обв'язаними скотчем ногами, від гупок до колін, та зап'ястями. Станів не шкодував матеріалу і використав весь моток, аби бути певним у надійності пут. Оглянувши свою роботу, юнак самовдоволено посміхнувся. П'яний зиркав своїми напівпримруженими блискучими оченятами на сусіда і, напевно, чекав команди продемонструвати свою силу. Проте команда ніяк не надходила. Станів мовчки стояв біля ліжка і спостерігав за буйним сусідом, який, полежавши кілька хвилин смирно, помалу почав вовтузитися. Однак усі потуги скованого чоловіка зводилися нанівець, він не міг ні піднятися, ні повернутися і лиш обурливо гудів та лаявся. Дмитро вирішив, що справу зроблено і, залишивши Миколу, наче забитого в кайдани в'язня, подався до себе в квартиру.

Зайшовши до спальні, він звалився на диван, і його мозок почав опрацьовувати події, пережиті за останню годину. Уява, скориставшись ще такими свіжими спогадами, вмить вималювала одного п'яницю в картатих шортах і з розбитими кулаками, який без причин бушує

і белькоче всякі нісенітниці, та другого, худого й сонного, що спав у власному блювотинні. Юнак уперше наяву бачив подібну поведінку, його дивувало, якою жалюгідною може бути людина, і як низько вона може впасти. В якийсь момент Дмитро згадав, що і йому далеко до статусу святого. Рівно тиждень тому він і сам почав пробувати користуватися алкоголем, як знеболювальним, а тепер на кухонному столі його чекала ще одна відіткнута пляшка, яка того вечора мала стати черговим квитком у забуття. Станів уявив, як він поглинає спиртне порцією за порцією, після чого втрачає всякий контроль, починає вигукувати безглузді словосполучення, заточуючись носиться туди-сюди по квартирі, б'є стіни, а втомившись, спочиває у своїй блювоті. Після таких міркувань до осуду, зневаги й відрази домішався ще й сором. У юнака не залишалося сумнівів у тому, що для нього спроба сховатися від своїх терзань за алкоголем аж ніяк не панацея.

Ще хвилин сорок з-за стіни долинали тваринні крики та лайка обуреного Миколи, якому, як і надіявся Дмитро, не вдалося продемонструвати своєї великої сили, якою він так хвалився, та розірвати пута з клейкої стрічки. Після всіх смикань і спроб звільнитися, чоловік вичерпав запас своїх сил і поринув у глибокий сон, непробудність якого йому гарантувала поглинута ним непомірна кількість спиртного.

Зауваживши, що сусід затих, Станів уже сам був зібрався лягати спати, однак раптом у нього перед очима постав образ того обриганого худорлявого пияка, що спочивав у сусідській кухні, і юнакові спала думка про те, що і сам Микола може повернути назовні те, що зараз було в його шлунку. А що чоловік наразі був сильно обмежений у можливості рухатися, то він запросто міг захлинутися своїм блювотинням. Дмитро не бажав

відповідати за смерть людини, хоч би якою жалюгідною вона була. Тож юнак вирішив почекати ще кілька хвилин, аби впевнитися, що його агресивний сусід більше не бушуватиме, а потім піти і звільнити його від пут, щоб він при потребі міг сам про себе подбати.

Минуло ще хвилин двадцять. За стіною було тихо, і Дмитро вирішив, що пора вже йти і нарешті завершити з цією бурхливою ніччю. Юнак вийшов у коридор, повільно відчинив сусідські двері й, обережно ступаючи, попрямував до ліжка у спальні, де він залишив зв'язаного пияка. Обмотаний скотчем чоловік лежав спокійно, як труп у домовині, і якби не його переривчасте глухе хропіння, могло б здатися, що він і справді помер. Станів підійшов ближче, дістав з кишені невеличкого канцелярського ножа і розрізав пута на ногах та руках п'яного сусіда. Пересвідчившись, що тепер при потребі Микола зможе дати собі раду, юнак ще раз оглянув місце пригоди та її винуватця і, залишивши пияка відсипатися, повернувся до свого помешкання.

Станів підготувався до сну, заліз під ковдру і деякий час лежав з увімкнутим світлом. У голові збентеженого юнака і далі крутилися образи двох гидких пияків, завдяки яким слово “нищість” для нього набуло дещо нових відтінків, закріпивши відповідні асоціації. Минуло з чверть години, і Дмитрові міркування перескочили на інше, хлопець почав згадувати роботу і те, що в понеділок у нього буде гора завдань. Таке вільне плавання думок означало, що свідомість уже готова перейти в режим очікування. Тож юнак потягнувся до вимикача. Здавалося, що це був фінал пригоди, однак Микола готував ще один, останній сюрприз для свого молодого сусіда. Варто було Станеву вимкнути світло, як з-за стіни знову почувся глухий гуркіт, упереміш із лайкою.

— Та скільки ж можна! — крізь зуби прогарчав Дмитро, якому того вечора незвичних подій було задосить.

Він рвучко піднявся з ліжка, одягнувся й упевнено попрямував до сусідської квартири. Йому урвався терпець, і він уже був готовий вдатися до грубої фізичної сили, щоб заспокоїти невгамовного пияка, в якого невідомо звідки бралися сили на все нові й нові буйства.

Станів зайшов до Миколиного помешкання і про всякий випадок зачинив за собою двері. В середині було жарко і сильно тхнуло подіями останніх кількох годин. Юнак ступив кілька кроків і спинився на порозі санвузла, двері якого були навстіж відчинені. В квартирі було темно, і лише там горіло світло. В кутку санвузла на унітазі, похитуючись і щось бурмочучи собі під ніс, сидів Микола. Зважаючи на перевернуте відро зі сміттям та повалені додолу полицки із засобами гігієни, можна було зробити висновок, що дістався він сюди не без пригод. Його картаті шорти не були спущені, тож Станів, побачивши сусіда в такому положенні, подумав: “Хай би він просто сидів”. Проте звуки, які генерував організм п’яниці, й запах, що почав потрохи розповзатися по квартирі, дали зрозуміти юнакові, що його сподівання марні. Микола не просто сидів. А шорти на ньому були натягнуті лише тому, що він їх забув зняти.

Дмитрова лють вмить минулася. Її витіснило почуття огиди, що накопило з новою силою, і глибоке здивування, адже ще кілька хвилин тому юнак думав, що після всього побаченого того дня його вже ніщо не зможе вразити. Однак тепер, дивлячись на п’яного, нестарого (Миколі тоді було під тридцять) чоловіка, що намагався піднятися з унітазу, Станів помалу проймався сильною ворожістю до того способу втечі від реальності, який для себе вибрали: сусід-пияк, його оббльований компаньйон і ще мільйони й мільйони інших людей. В цей

час Микола після чергового ривка нарешті піднявся на ноги і, побачивши в дверях Станева, знову примружив й так заледве розплющені очі та розтягнув рот у хмільній посмішці. Він ступив кілька кроків, але послизнувся на мокрих кахлях і звалився на підлогу, надавивши власним тілом на ту масу, що була в його шортах. Гидкий запах тут же розсік повітря, і Дмитро мимоволі скривився. Пияк же падіння обернув собі на користь — він кілька секунд постогнав, після чого на його фізіономію знову повернулася потворна посмішка, і він, підмостивши під голову долоню, вирішив використати мокру від розлитих засобів гігієни і брудну від лайна підлогу санвузла як місце для ночівлі. Станів не мав навіть найменшого наміру підіймати сусіда. Він лиш поглянув на цього розпростертого долі, морально знівеченого чоловіка, на обличчі якого був вираз задоволення, і, впевнившись у тому, що він нарешті заспокоївся й більш не буде створювати проблем, вийшов із санвузла та заглянув у кухню, щоб перевірити сусідового товариша. Худорлявий чоловік, згорнувшись, спав непробудним сном і анітрохи не турбувався своїм становищем. Його зовсім не хвилювало те, що він весь брудний і обсміканий, лежить на підлозі в чужій квартирі в калюжі випивки і закуски, які залишили його організм від Миколиного удару.

Жахливий сморід від перегару, лайна та блювотиння став нестерпним. Дмитра нудило від того запаху, і він не збирався затримуватися в цьому обридлому йому місці жодної зайвої хвилини. Юнак відчинив вікна в кухні та спальні, щоб п'яні не задихнулись уві сні, після чого ще раз похапцем оглянув місце пригоди і повернувся до свого помешкання.

Перше, що спало на думку Дмитрові, коли він зайшов у квартиру — це взяти і, подібно до героїв кіно-

фільмів, пафосно викинути пляшку спиртного, що стояла на його кухонному столі, в смітник. Але цей, як потім зрозумів юнак, смішний порив швидко минув і Станів задумався. Після кількох хвилин вагань він відніс пляшку в санвузол з наміром вилити вміст в унітаз, однак, знову передумавши, повернувся до кухні й поставив її в холодильник. Юнак розумів, що коли з'являється тверде внутрішнє переконання, всякі патетичні слова та вчинки стають непотрібними.

Станів був виснажений бурхливою ніччю, дуже хотів спати і заледве стояв на ногах. Він, заточуючись, пошкандибав до спальні, кинув своє стомлене тіло на ліжко, заплющив очі й не розплющував їх до обіду наступного дня.

Ця пригода зайняла важливе місце в Дмитровій пам'яті. Образи агресивного і водночас вкрай жалюгідного тирана-алкоголіка і його компаньйона, які зустрічали новий день, ніжачись у своїх виділеннях, надовго засіли в голові юнака, а події тієї ночі раз і назавжди дали зрозуміти йому, що знеболювальне, яким він користувався, хоч і було певною мірою ефективним, однак загалом для нього було неприйнятне.

Хтозна, як би розвивалися події, якби батько Оксани, Олексій Михайлович, котрогось вечора, повернувшись з роботи, підійшов до своєї дочки, запитав у неї, як пройшов її день, а вислухавши, усміхнувся і обняв малу. Тоді Оксанка заснула б із щасливою усмішкою на обличчі, а Дмитро через багато років після цієї ночі, можливо, дістав би нову залежність.

10

Минув тиждень. Юнак, помалу пересуваючи ноги, рухався разом з довжелезним потоком людей, що тягнувся від рядів кінозалу до дверей через вузький прохід. Максим ішов поруч та інтенсивно кліпав очима, щоб повернути собі відчуття реальності, що, як це часто буває, втрачилось у якийсь момент під час перегляду фільму. Станів поглянув у його бік, кивнув головою і запитав:

— Скільки за тринадцятибальною шкалою?

— Тринадцятибальною? Цікава шкала.

— Нічого цікавого. Шкала як шкала. Чому це п'ятибальна, десятибальна, дванадцятибальна — це нормально, а тринадцятибальна — це вже раптом дивно? Може тринадцятибальна — то якраз нормально, а інші — це дивно...

— Ну добре, добре. Як скажеш, — перебив його Максим. — Сім чи навіть шість.

— Ого! Я б сказав п'ять. Але таке, знаєш, непевне п'ять, слабеньке, кволе, підперте костиллями і ще й у безвітряну погоду.

Максим посміхнувся.

Юнаки минули двері кінозалу, вийшли в коридор і попрямували до виходу. Ступивши у двір, вони на мить примружилися від яскравого сонця, що в той момент світило їм прямо в обличчя. Коли їхні очі адаптувалися до денного світла, друзі не поспішаючи пішли до найближчої зупинки. Там стояли три автобуси, і всі три були напхот-напхані людьми. Двоє з водіїв уже зачинили двері й були готові рушати, двері ж третього автобуса були ще відчинені. Їм не давав зачинитися червонощокій, повнуватий чолов'яга, що намагався влізти всередину. Цей чоловік відмовлявся вірити в те,

що концентрація пасажирів у салоні вже давно сягнула максимуму. Він тиснувся в прохід так, як тиснетесь на-хабна, безцеремонна пенсіонерка, що хоче влізти без черги. Після спроби десь третьої-четвертої чолов'яга нарешті розлютився, трохи відхилився назад і з розмаху врізався в пасажирську масу, таки спромігшись запхати своє тіло в автобус. Та тільки він протиснувся в передні двері, як із задніх дверей випав якийсь довгов'язий підліток, що, не розуміючи, що трапилося, стояв з широко розплющеними очима, аж поки двері, з яких його викинуло, не зачинилися в нього перед носом. Залишивши позаду здивованого хлопця, що все ще приходив до тям, автобус від'їхав від зупинки, звернув у поворот і зник з очей.

Побачивши цей акт боротьби за місце в громадському транспорті, Дмитро та Максим щиро посміялися.

— Я так розумію, ми підемо пішки, — заявив Станів, трохи заспокоївшись.

— Напевно, таки підемо, — погодився Еремітов, помітивши нову групу глядачів, які, закінчивши перегляд фільму, поспішали в бік зупинки.

Та тільки юнаки намірилися вирушати, як в очі Максимові впало одне з оголошень, якими, зазвичай, заклеєні всі стовпи поблизу кожного місця, де люди чекають громадського транспорту: “Маленькому Микиті поставили діагноз гостра лімфобластна лейкемія. Хлопчикові всього п'ять років, і половину свого життя він провів у лікарні. Для лікування за кордоном Микиті потрібно 175 тисяч євро. Батьки не в змозі зібрати таку велику суму самотужки. Однак Микита дуже хоробрий, він надіється на краще і вірить у людську доброту. Хлопчик дуже життєрадісний, любить малювати, а в майбутньому мріє стати вчителем”. Трохи нижче були контактні телефони і банківські реквізити для переказу коштів.

Максим прочитав оголошення сам, потім смикнув Дмитра і показав йому. Станів швидко пробігся очима по тексту і глузливо посміхнувся.

— Що думаєш? — запитав Еремітов.

— Та що тут думати? Батьки хочуть врятувати дитину і роблять для цього все, що можуть і вміють. Нічого чудного в тому немає. З якого це дива ти раптом так зацікавився хворими дітьми?

— Та я не хворими дітьми цікавлюся. Взагалі така дивна ситуація. От дійсно, малий може вмерти, варто було б пожертвувати якусь суму грошей. Але все не так однозначно. Насамперед, з якого б це дива мені щось жертвувати? Якби я був упевнений, що мої кошти стануть у пригоді, що лікування подіє і малий таки виживе, можливо, тоді можна було б вирішити допомогти. Хоча, якщо тверезо подивитися, навіть у такому разі причин допомагати мало. Бо ж я не знаю, ким той малий виросте — може, він стане якимось покидьком, який за все життя не дасть світові користі на ті сто з лишком тисяч євро. Якщо не керуватися суто розумом, то мотивом для пожертви може послужити просте людське спочуття, жалість і просто бажання допомагати іншим. Але і тут є суперечність. От, припустімо, я вирішив обрати для себе життя альтруїста, вирішив надавати поміч усім, кому зможу, і я маю потрібні сто з лишком тисяч євро. Так, я можу віддати всі свої гроші на лікування хлопця, але... Я знаю, що в країнах третього світу страшний голод, і за ці самі кошти я можу врятувати не одного хлопця, а ціле село десь у Сомалі чи Джибуті. Хто наслідиться сказати мені, що життя того одного малого з лейкемією, важливіше за десятки життів дітей в країнах, де панує голод?

Станів знизав плечима.

— І навіть якщо забути про Сомалі та Джибуті, а просто подивитися під носом, — продовжив Максим,

— я впевнений, можна знайти в своєму чи сусідньому містах трьох таких самих дітей, які страждають від серйозних хвороб, що загрожують їхнім життям, при цьому вартість лікування становитиме не сто сімдесят, а, скажімо, п'ятдесят тисяч євро на кожного. Просто мислимо тверезо. Я не знаю ні того хлопця з лейкемією, чиє життя коштує сто сімдесят тисяч, і не знаю тих трьох малих, яких можна врятувати за сто п'ятдесят. Тобто переді мною постає вибір: зберегти одне життя чи три. Мені здається, що тут вагатися особливо і нема чого.

— Ну так, ще двадцять тисяч залишиться, щоб відіслати в Сомалі та Джибуті, — вставив Дмитро.

— Правильно. Виходить, якщо мислити раціонально, то того малого не варто лікувати ні з етичних, ні з практичних міркувань.

Помітивши дивний Максимів запал, Станів дав знак другові, мовляв, можна говорити і по дорозі, та рушив від зупинки в бік житлових районів. Подібні сплески запалу в Максима траплялися так само рідко, як моменти в житті Дмитра, коли він вимикав свій колючий захист. Тож Станів не перебивав розмовника та не кидав різких глузливих реплік і слухав друга зі щирою цікавістю.

— А загалом, от з приводу Сомалі та Джибуті, — впевнено продовжував Максим, — ти даремно жартуєш, бо ж дивишся, що виходить. Ти або дурний, або лінивий, або злий!

— Я? — здивувався Дмитро.

— Ну, не конкретно ти, — відповів Еремітов і, задумавшись, докинув. — Хоча і ти також. Усі довкола або дурні, або злі, або ліниві. Подумай сам. У світі є люди, які народилися в гірших умовах, аніж ти. Люди, які страждають. Люди, бідніші за тебе. Люди, що потребують допомоги, яку ти, на бажання, можеш надати.

Наприклад, ті ж таки жителі Сомалі та Джибуті, як і жителі багатьох інших країн. Хіба ти цього не знаєш? Знаєш. Правда ж, знаєш?

— Ну і? — розгублено відповів Станів, що досі не тямив, до чого веде його розмовник.

— Знаєш, але все одно нічого не робиш. Чому ж ти їм не допомагаєш, чому не стараєшся покращити їхнє становище?

— Пф! Яке мені до них діло?

— Ну от. Отже, ти злий, — підсумував Еремітов. — Ти міг би не знати про тих знедолених, тоді ти був би тупий чи, якщо використати трохи м'якше висловлювання, дуже обмежений в знаннях про ситуацію у світі. А ще ти міг би сказати, що не хочеш їм допомагати, бо для цього треба багато морочитися. В такому разі ти був би лінивий.

— Ага. Тобто варіанту, при якому я не буду покидьком, немає? — усміхаючись перепитав Дмитро.

— Не те щоб покидьком, це занадто гучне слово, я сказав би, не вельми високоморальною людиною. Але ти правильно помітив, виходить саме так. Усі люди навколо не вельми високоморальні. Крім хіба що тупих. Бо тупість і аморальність — то як-не-як різні речі. Проте мало хто підпав би під категорію “тупі”. Більшість, я переконаний, все-таки будуть позначені ярликами «злі», або «ліниві». Бо не той тепер час, щоб якийсь Місько не бачив далі власного двора і не знав, що там робиться в сусідньому селі. Купа джерел інформації: хоч-не-хоч, а все одно будеш у курсі справ. Тому отак-от: тупий, злий або лінивий.

— Ну, це ж не через мене ті твої страждальці голодують, не через мене вони стали знедоленими. Тобто технічно нічого поганого я їм не зробив. Хорошого також не зробив, згоден, але і шкоди від мене їм ніякої

не було. Я щодо них нейтральний. Хіба нейтральність може бути хорошою чи поганою?

— От! — раптово вигукнув Максим, від чого Станів аж смикнувся. — От! Саме цього питання я від тебе і чекав. Чи може нейтральність, себто безсторонність, байдужість, бездіяльність, бути чимось моральним або аморальним? Чи вона все-таки позбавлена всякого відтінку й ніяка в своїй основі? Я, наприклад, точно сказати не можу. Бо та розпливчата система уявлень про моральність, що нам пропонує світ, в якому ми живемо, не дає змоги зробити однозначний висновок. Хоча, взагалі, яка там система? Бо ж справді системою то назвати важко — це швидше якийсь набір нечітких ситуативних оцінок. До того ж оцінок збіса суб'єктивних. Оце хороше, а оце погане, а оте, коли хтось мені робить, то це погано, а коли я комусь — то добре. А оце ще вчора було хороше, а сьогодні вже погане. А якщо не робити цього, то це погано, а якщо не робити того, то це добре і т. д. Ну от і спробуй у всьому цьому розібратися. А тим часом запитай кого-небудь, що морально, а що аморально, і він тобі тут же все розкаже і розставить по полицях, і то зробить це таким тоном, з такою твердістю і впевненістю, ніби його позиція — це крайня інстанція, і якась інша думка не має ніякого права на існування. — Максим якусь мить помовчав. — Але це я трохи відійшов від теми. Повернімося до нейтральності. Отже, сказати аморальна вона чи допустима, спираючись на якісь чіткі об'єктивні критерії, немає можливості — ну принаймні мені це зробити не вдалося. Але ж все одно в головах людей, зокрема і в наших з тобою, існують переконання, що не робити одні речі — це аморально, а не робити інші речі — цілком допустимо. До того ж оця допустимість ніяк не визначається шкодою, якій ти маєш можливість завадити. Чим же ж вона тоді визначається?

Дмитро низав плечима, злегка посміхнувшись.

— Ми вже з'ясували, що об'єктивно ти або злий, або тупий, або лінійний. Правильно? Правильно. Але інші люди тебе таким не вважають. Чому ж так? — Еремітов уважно поглянув на друга, чекаючи відповіді.

— Ну, бо вони такі самі, — дещо невпевнено проговорив Станів.

— Точно, — підтвердив Еремітов. — Більшість людей, а може, й усі, поведуться так, як ти. Тобто вони злі, тупі або лінійні, а інколи і все разом. Але вони — більшість, і раз так, то те, як вони поведуться, — норма. Бо ж норму визначає більшість, це безглуздо заперечувати. От і виходить, що головним критерієм визначення того, чи бездіяльність аморальна, і якщо так, то якою мірою, виступає рішення тієї самої більшості. Якщо якийсь твій вчинок може комусь бути корисним, і ти, на відміну від більшості, його робиш, то він моральний або, якщо висловлюватися геть по-простому, ти чиниш добре. Якщо ж котрийсь твій вчинок може комусь бути корисним, але ти його не робиш, тоді як дев'ять з десяти пересічних людей на твоєму місці його таки зробили б, то ти чиниш погано. Отак воно виходить. Через те що тобі абсолютно наплювати на знедолених людей по всьому світі, через те що ресурси вкладені у твій автомобіль, твій надсучасний телефон, який ти міняєш тричі на рік, чи черговий ремонт у квартирі, могли б урятувати життя і, можливо, навіть не одне, тобі ніхто ніколи не насмілиться дорікати. Тоді як варто тобі не поступитися бабці місцем в автобусі, і тебе тут же роздавить лавина людського осуду. Це навіть трохи смішно. Різниця в шкоді завданій твоєю бездіяльністю в цих двох ситуаціях просто гігантська — здавалося б, що там бабуся, якщо тут люди помирають. Але ж поступитися місцем просто, і тих самих дев'ять з десяти пересічних людей це

зробили б, тоді як пожертвувати власною розкішшю на користь нужденних збіса важко, і на це здатні одиниці. От і виходить, що відмову поступитися місцем аморальною назвуть дев'ять з десяти, а відмову проміняти власний комфорт, щоб урятувати чуже життя, аморальною назвуть одиниці.

Максим раптом затих і спохмурнів. Здалося, що останні думки, які він озвучив, щось у ньому розворушили і запустили механізм аналізу якогось складного питання. Дмитро простував поруч і все чекав, що його друг продовжить свою промову, проте той такого наміру не мав. Так, не перекидаючись ані словом, друзі йшли кілька хвилин. Мовчанка почала затягуватися, і Станів, зрозумівши, що Еремітов не збирається продовжувати розмову, почав був думати, як його розворушити.

Юнаки підійшли до пішохідного переходу. На світлофорі засвітилося зелене світло, і Максим, не дивлячись на дорогу, вже ступив однією ногою на проїжджу частину, але Дмитро його відразу ж спинив, і в ту ж мить перед ними, не зважаючи на вказівку триколірного дорожнього контролера, прошмигнуло таксі.

— Вже скільки років це бачу і ніяк не можу звикнути, що завжди потрібно дивитися по боках, навіть коли переходиш дорогу на зелене світло, — обурився Максим, який на деякий час випірнув зі своїх роздумів.

— А як ти думав! — іронічно проговорив Дмитро, зрадивши нагоді зачепити друга новою темою для розмови і тим самим перервати незручну мовчанку. — В кожного з учасників дорожнього руху є свій пріоритет. От якщо для пішоходів засвітилося зелене світло, хто має найвищий пріоритет? Правильно, таксист. Після таксистів йдуть... Думаєш пішоходи? Ні. Після таксистів йдуть водії дорогих автомобілів. Після водіїв дорогих автомобілів йдуть водії, що поспішають. Так, є така категорія.

Розумієш, вони поспішають, і, відповідно, їм треба дати дорогу, а ти тут будеш плентатися і гальмувати рух. От, і тільки після тих, що поспішають, ідуть пішоходи. Ну, а після пішоходів іде решта автомобілів. Тому перед тим, як ступати на пішохідний перехід, треба дати дорогу всім учасникам руху, що мають вищий від тебе пріоритет. Та й взагалі, якщо раптом колись будеш бачити, що засвітилося зелене, і після цього по зебрі не проскочив один чи двійко таксистів, то можеш загадувати бажання, бо таке велика рідкість.

На ці слова Максим лише тяжко й ніби трохи розгублено посміхнувся, відвернувся і знову заглибився в роздуми. Незручна мовчанка повернулася. Минувши пішохідний перехід, юнаки пішли парком, що у вихідні дні просто кишить людом та живністю, яку той люд у ці дні вигулює. Простуючи викладеною каменем звивистою доріжкою, що вела від алеї до виходу, Дмитро звернув увагу на чоловіка, який сидів на одній із розставлених вздовж доріжки лавок. Це був, на перший погляд, середніх літ, проте насправді молодий чоловік із нерівномірною щетиною, масивним носом, глибоко посадженими очима і крапками волосся, що тільки почало з'являтися на вибритій голові. В лівій руці він тримав відіткнуту пляшку з пивом. Поруч нього сидів якийсь сутулий товстун, що голосно сопучи і час від часу перериваючись, щоб відпочити від активної жестикуляції, щось йому розповідав. Біля лавки стояв великий блакитний дитячий возик, в якому, напевно, лежав син того чоловіка.

Деякий час, розмовляючи зі своїм приятелем, батько правою рукою погойдував возика, а потім, очевидно, втопившись від такого виснажливого заняття, відкинувся на спинку лавки і почав шукати місце, де б можна було поставити наполовину спорожнілу пляшку з

пивом. Він поглянув спочатку праворуч від себе, потім ліворуч і врешті, повагавшись кілька секунд, поправив дашок дитячого возика і поставив пляшку зверху. Молодий батько поліз у кишеню штанів і дістав звідти трохи зім'яту пачку з цигарками. Він витягнув одну сигарету, встромив собі між зуби, а потім простягнув пачку товаришеві. Той дістав і собі одну. Приятелі закурили і на якусь мить навколо них закрутилася ледве помітна хмарка сірого диму. Раптом дитина почала плакати.

— А нехай його, — пробурмотів батько, ліниво підіймаючись з лавки і заглядаючи до возика.

— А чоловік-то молодець! Він свого малого з ранніх років учить бути нормальним мужиком, привчаючи його до запаху пива і цигарок, — стиха проговорив Станів, штовхнувши Максима і кивнувши в бік молодого батька. — Поглянувши на те, як той чолов'яга поводиться із сином, можна сміливо припустити, що єдиним мотивом статевого акту, результатом якого врешті став малий, було точно не прагнення мати дитину та продовжити рід. Я собі навіть уявляю, як він відреагував, коли йому дружина сказала, що вагітна: “Милий, у нас буде дитина!” — “Оу. ОК”, — Дмитро поглянув на друга, чекаючи від нього реакції на сказане, проте той знову лише важко і розгублено посміхнувся. — А взагалі, це ж чудово, що в нас на планеті родяться такі діти. Нашій популяції потрібне кількісне наповнення, правда ж? Нас же всього-на-всього сім з гаком мільярдів. Побільше б небажаних дітей. Можна навіть виплачувати грошову винагороду за кожную дитину і... Стоп. Так у нас і виплачують! — експансивно проговорив Дмитро, намагаючись розворушити Максима.

Проте і ця його спроба не увінчалася успіхом. Роздуми не відпускали Еремітова. Станів зрозумів, що йому потрібно залишити друга в спокої і дати йому мож-

ливість розібратися з тим, що там відбувалося в його голові. Юнаки якраз вийшли з парку. Із цього місця шляхи до їхніх помешкань розходилися, тож вони попрощалися і подалися кожен у свій бік.

11

Бувають ситуації, коли людина починає читати цікаву книжку і, не завершивши, кидає її на полицю та на якийсь час геть про неї забуває. Так трапляється не через те, що історія на сторінках виявляється нудною — ні, річ в іншому, просто для цієї книжки ще не прийшов час. Шар пилюки на обкладинці з дня на день стає дедалі товстішим, аж поки в якийсь момент книжка, через найрізноманітніші причини, і то дуже часто геть випадкові, знову не потрапляє на очі. Здмухнувши пил, читач бере її до рук, згадує всі ті емоції, що він переживав, коли розгорнув книжку вперше і, відчувши в собі готовність завершити почате, починає з захватом гортати аркуші, аж поки його очі не пробіжать по останньому рядку останньої сторінки.

Подібна ситуація була і з Максимом. Коли він, ще будучи школярем, спостерігав за життям Стаса, його не раз збивав з пантелику той факт, що ставлення його тоді ще живого друга до світу було якесь дивне та незрозуміле. Замість того, щоб акумулювати злість через усі ті негаразди, що потріпали його психіку, він з кожним пережитим нещастям, що траплялося в його житті, не тільки не починав шукати винних, а, навпаки, ставав чимраз гуманнішим та спочутливішим до всіх навколо. Максим помічав ці зміни в ставленні хлопця до своїх рідних, які ще залишалися живими, та до нього з Дмитром і ніяк не міг знайти для себе логічних пояснень такої поведінки.

Еремітов часто порівнював свого друга з іншими знайомими, дитинство яких так чи інакше було схоже на Стасове. Одним з цих знайомих був Максимів колишній однокласник Женя. Батько Жені помер, коли малий ще ходив до дитсадка, і це залишило сім'ю без єдиного годувальника. Тож мати, не маючи постійного заробітку в рідному місті, поїхала за кордон і залишила хлопчика на опікунстві своєї знайомої. Там жінка знайшла добре оплачувану роботу і періодично висилала синові гроші, так забезпечивши йому життя з більш ніж достатніми матеріальними засобами для існування. Проте мати не врахувала, що своєю відсутністю вона позбавляла сина дечого важливішого, аніж якісний одяг, смачна їжа та дорогі іграшки. Женя ріс байдужим до всіх і всього. Він погано вчився, не відвідував ніяких гуртків чи секцій і взагалі не займався ніякою позашкільною діяльністю, яка дозволила б йому розвиватися хоча б у якомусь напрямку. Він не мав ніяких інтересів, окрім чуттєвих насолод. Хлопець раніше від більшості своїх ровесників почав пиячити, палити і вести статеве життя. І коли його однокласники лише знайомилися з алкоголем, тютюном і особами протилежної статі, він уже був від них залежний. До закінчення школи хлопець перепробував більшість легких наркотиків, і тепер пошук чергового “корабля” трави був чи не єдиним мотивом будь-якої його діяльності. Женю не цікавило його майбутнє, його не цікавили інші люди, його не цікавило ніщо, крім того, що безпосередньо стосувалося чергового сеансу занурення власної свідомості в стан забуття. Єдине, що ще збуджувало його розум і допомагало прокидатися вранці, — це думки про те, як він набере в ванну води, обріже пластикову пляшку, закриє її горлечко фольгою, в якій проб'є кілька отворів, і, зачинивши вікна та двері, набере повні легені вогкого гіркого диму, після чого

йому стане добре та весело і здаватиметься, що все те, що перебуває поза сферою радіусом два метри навколо нього, просто не існує.

Другим, кого згадував Максим, був хлопчина на ім'я Іван, який вчився в тій самій школі, проте був на рік старший. Історія життя Івана була така сама, як у багатьох інших дітей. Батьки одружилися дуже рано і через кілька років невдалого подружнього життя, що супроводжувалося постійними скандалами, сварками, а іноді й бійками, свідком яких був хлопець, вони почали тривалий і не менш напружений процес розлучення. Іван залишився з матір'ю. Він зіткнувся з проблемою, що не може бути розв'язана ресурсами дитячого розуму. Малий бачив, як його матір і батько створюють нові сім'ї, народжують нових дітей, і він відчував, що разом з розпадом його сім'ї зникла і батьківська прив'язаність до нього. Іван став неприємним обов'язком, який лежав на плечах його батька та матері і від якого вони б радо відмовились, якби була така можливість. Така ситуація розпалила в хлопцеві глибоку злість до всього навколо. Він не шукав винних, а просто намагався шкодити всім, кому міг. Він відчував задоволення, коли спостерігав за чужим болем, і намагався своїми силами генерувати його якомога більше. Іван став злою людиною без спочуття чи милосердя. У нього не було справжніх друзів, а всі ті, хто спілкувався з ним з тих чи інших причин, боялися хлопця і ніколи без необхідності не йшли на контакт. Протягом навчання в школі Іван скоїв усі можливі порушення. Він бив вікна, сварився з учителями, знущався з молодших школярів, займався вимаганням, бився з ровесниками (одного навіть відіслав до лікарні зі струсом мозку). Його терпіли до шостого класу, а потім відрахували зі школи. Він пішов до іншої школи і там поведився точно так само. До отримання

диплома про середню освіту він поміняв чотири школи й одне училище, та це нітрохи його не заспокоїло і лише ще більше розпалило його внутрішню злобу.

“То в чому ж річ? — думав Максим. — Чому Стас відрізнявся від них, чому він не зганяв на когось злість, не шукав крайніх, нікому не мстився? Чому він не став геть байдужим до всього або ображеним на весь світ? Чому кожен негаразд, з яким він стикався, не розпалював в ньому ненависті, що була б послідовнішою реакцією на життєві незгоди, аніж спочуття?” Подібні роздуми про особливості ставлення його друга до світу і про моральність загалом, час від часу навідувалися до Максимової голови і запускали механізм аналізу, який помалу-мало привів хлопця до двох напрямів думок, які повністю суперечили один одному і разом з тим здавалися йому однаковою мірою істинними.

“У всіх є такий самий портрет, який був у Доріана Грея, — думав Максим. — І кожен вибирає, що з ним робити: закрити в найтемнішій комірчині, поставивши зображенням до стіни, і забути про нього назавжди; покласти в шафу і час від часу витягувати, щоб перевірити, як усе жахливо; або, набравшись сміливості, повісити над ліжком і кожного вечора та ранку дивитися на нього, милуватись або жахатись, помічаючи найменші зміни. Останній варіант до снаги небагатьом, проте саме він дозволяє тримати портрет під постійним контролем та позбавляє побоювань і тривожних здогадок щодо його стану.”

Однак на кожен подібний внутрішній голос завжди знайдеться антиголос. Максимів антиголос говорив: “Моральність сама по собі безглузда. Та й взагалі, кому вона потрібна? Всяким убогим і ненормальним, які, настраждавшись у минулому, хочуть щось змінити в майбутньому. Пробують зробити те, що зробити

неможливо. А ще всяким “шукачам великої істини”, які вважають моральність відповіддю на свої запитання. Ідіоти. Як одні, так і другі. А ще ж є ті, для яких це виправдання свого жалюгідного існування. Вони думають, що їхня “духовна велич” надає глибокого змісту циклічному процесові наповнення шлунку, дефекації та невпорядкованого розмноження. Ну і, звісно, є ще ті, ушкоджені, які використовують моральність як інструмент, щоб відремонтувати несправності у власній голові. От і все — більше це нікому не треба.”

Деякий час Максим вагався між цими двома напрямками думок, періодично схиляючись то до першого, то до другого. Проте в якийсь момент з ним сталося те ж саме, що й зі згаданим вище читачем, який кладе недочитану книжку на полицю — він просто перестав про це думати. Зовсім не через те, що проблема моральності перестала його цікавити, — просто в той період свого життя він відчував, що наразі йому з цими питаннями розібратися не вдасться.

І от лише тепер, ідучи поруч Дмитра, озвучуючи свої думки та згадуючи про всі ті речі, які його раніше так цікавили, Максим відчув, що в нього всередині підіймається призабута ним внутрішня дискусія, що раптом поглинула всю його увагу. При цьому одна зі сторін суперечки нарешті почала брати гору.

“Моральність у своїй основі має такий принцип: люди — це ціль, а не засіб, — думав Еремітов прощаючись зі Станевим та звертаючи в свою вуличку. — Ця позиція дуже схожа на релігійні догми. А якщо відділити моральність від релігії? Що тоді? Чого варта моральність без релігії? Для чого взагалі може служити мораль, яка не спирається на безумовну віру? Без віри моральний закон всередині мене — це чума, це хворобливий стан, який не дає мені жити так, як цього хоче

природа. Клята моральність присікає безліч потреб, накладає безліч обмежень. Для чого вона потрібна? З вірою в потойбічне життя моральність потрібна для того, щоб здобути квиток у кращий відділ того потойбічного життя. Але технічно такий погляд сам по собі суперечливий, адже виходить так. Ти повинен жити згідно з моральним законом тільки в цьому житті, а потрапивши на той світ, тобі можна про нього забути, бо квитка ти вже маєш. На тому світі ти можеш бути підлим, хтивим, зрадливим, безчесним, марнославним брехуном. Хіба ж не так? От тобі Бог каже: “Так, за підсумками твоєї життєвої сесії ти здобуваєш квиток у рай”. “Ура!” — вигукуєш ти і, відклавши свій моральний закон убік, віддаєшся всім своїм темним потягам, з якими ти боровся протягом життя: починаєш брехати, зраджувати, користуватися іншими (якби в потойбічному житті це було можливо, то і вбивати), піддаєшся розпусті й взагалі віддаєшся такому природному станові для людини, як крайній егоїзм. А який же зміст себе стримувати, якщо потойбічне життя — це крайня інстанція? А що, як потойбічного життя немає? Тоді крайня інстанція — життя поточне. Отже, виходить, варто вже діяти за описаним вище алгоритмом. Вже, саме зараз, у цю хвилину. Для того, щоб дотримуватися морального закону, що якимось дивним чином живе в мені (якщо він і дійсно там живе), треба, щоб він був самоціллю. Я не повинен робити це для якоїсь сторонньої мети. Я повинен невідступно дотримуватися своїх моральних принципів лише з тих міркувань, що якщо я відступаю від них, мені буде погано. У разі потойбічного світу це “погано” очевидне: ти відступаєш від принципів моральності — дістаєш направлення до ліфта вниз. Та що ж робити, коли його нема (чи нема віри в те, що він є)? Що тоді погано? І навіть, навіть якщо я знайду причи-

ни, чому моральна поведінка мені вигідна, чому без неї мені буде гірше, аніж з нею, це все одно не позбавить моральність від внутрішньої суперечності. Бо я чинитиму морально лише для того, щоб уникнути якихось негараздів. Це нічим не відрізнятиметься від поведінки громадянина, який підкоряється законам своєї країни тільки для того, аби не потрапити до в'язниці. Виходить так: моральність сама по собі в такому сенсі, в якому я її розумів до цього, існувати не може. Вона або взагалі непотрібна, шкідлива якість, або просто набір раціональних правил поведінки, що дозволять уникнути проблем. Себто я поводитимуся морально лише через побоювання за своє дорогоцінне “я”, і до інших, кінець кінцем, я не матиму ніякого діла. Я їх використовуватиму для особистої користі. Їхні життя мені байдужі, я турбуюсь лише за себе, бо, врешті, мене цікавить лиш одна людина — я. Я сам — це єдине, що має значення. А все й усі навколо — тільки інструменти, які потрібно використовувати, щоб зробити цьому “я” добре і позбавити його від проблем. Брак чіткості розуміння грає на руку моральності, адже без чіткого бачення немає достатніх причин відмовлятися від неї. Вона є вже, і, щоб її позбутися, треба точно знати, що її треба позбуватися. Якби її не було, ситуація була б така сама — потрібні були б неспростовні аргументи, які б доводили її необхідність, щоб стати моральним. Але вона є. Її, чи принаймні щось подібне до неї, мені та й усім навколо впили в голову з самого дитинства. Нас дресували, як циркових звірів, не дозволяючи нам думати своєю головою. І тепер це дресування так вкоренилося в наших головах, що взяти і в якийсь момент почати міркувати незалежно від усього нав'язаного в нас просто не виходить. І для чого ж нас дресували? Хоча, як це для чого? Це ж очевидно: моральність у кожному (напевно) су-

спільстві вважається якістю позитивною, себто якщо максимально спростити, то вийде так: ти моральний — ти хороший, ти аморальний — ти поганий. Добре, нехай так. І що ж буде, якщо долучити сюди попередні міркування? Отже, припустімо моральність і все, що з неї випливає, тобто гуманність, чесність, доброзичливість, вірність — все це непотрібні й навіть шкідливі якості для власного “я”, проте поводитися згідно з законами моральності від тебе вимагає соціум, у якому ти живеш. Тут один вихід, при цьому абсолютно очевидний — лицемірство. Треба прикидатися моральним, треба змусити оточення повірити в те, що ти ангел на землі. А поза-очі цей ангел заради своїх особистих інтересів зраджує, бреше, вбиває і прямує туди, куди йому потрібно, не зважаючи на трупи під ногами. Виходить, отак воно працює. А мене ще після цього просять “берегти в собі людину”. Я не бачу змісту її в собі берегти. Для чого? Яка користь мені від цього буде? Набагато ліпше бути тим-от ангелом-лицеміром, який всіх навколо запевняє в тому, що він пильнує своєї “людини”, не стуляючи по-вік, і береже її, як зіницю ока, хоча насправді його “людина” — це останнє, чим він переймається.”

Однак, попри такий радикальний хід думок, досягти впевненості Максимові ніяк не вдавалося. Щось його бентежило і заважало зробити для себе кінцевий висновок. Юнакові здавалося, наче він щось пропустив, щось дрібне, але разом з тим дуже важливе. Щось схоже до множника у великому арифметичному виразі, множника, що може дорівнювати нулеві і зводити нанівець результат обчислення інших частин. Еремітов не був людиною лихою чи злорадною, його ніколи не тишили чужі страждання, та водночас він і не був людиною, про яку кажуть “добряк”, або “золоте серце”, та не міг похвалитися непересічною здатністю до спочуття чи

непомірною доброзичливістю. Навіть в роки підліткового максималізму в нього не було поривів, сповнених бурхливого альтруїзму, його не тягнуло рятувати світ і боротися в ім'я чужого щастя. Максим це знав і розумів, що в питаннях, які він оце обдумував, йому бракувало даних, добутих емпіричним шляхом. І для того, щоб зробити той самий кінцевий висновок, йому було необхідно якимось чином ці дані отримати.

12

Надворі було сиро. Туман ще не встиг розсіятися, а сонцеві промені тільки-тільки освітили горизонт. З-за вікна не долинав ні шум автомобільних двигунів, ні голоси людей. Місто ще не прокинулось. Однак Максим у цей час уже сидів на краєчку свого ліжка і був готовий вирушати. Він заснув після півночі, а прокинувся задовго до сходу сонця. У юнака вже давно були проблеми зі сном. Дуже часто він, геть знесилений напруженим днем, лягав у ліжку і просто лежав з заплющеними очима. Заснути йому вдавалося десь аж під ранок. Так було і цього разу — юнак ліг спати десь об одинадцятій, а задрімав десь о пів на третю ночі. Після цього приблизно о пів на п'яту він прокинувся і склепити очей вже не міг.

Погода заповідалася похмурою. Юнак відчинив шафу, дістав звідти парасоль, якою користувався вкрай рідко, і повільно попростував до виходу з квартири. За півгодини Максим стояв біля каси міського автовокзалу. Придбавши квиток на один з міжміських рейсів, юнак попрямував до платформи, зайшов у порожній автобус і вмовстився в хвісті. Його подорож тривала близько години. Зробити саме так Максим запланував ще звечора, перед тим як лягти спати. Він ви-

рішив підняти́сь удосві́та, взяти свої заощадження за останні́ три міся́ці, що тепе́р бу́ли при ньому́ і лежали́ у внутрі́шній кишені́ його́ куртки, сісти́ на випадко́вий авто́бус, прої́хати в ньому́ годину́ і пі́сля цьо́го ви́йти на наступні́ зупинці́. Вийшовши, Максим примружився́ чере́з слі́пуче сонце, що вже всти́гло підня́тися над го́ризонто́м на сході́ і світи́ло йому́ прямо́ в обличчя́. За кі́лька се́кунд о́чі ада́птува́лися, і Еремі́тов о́глянув те́риторию́. Він сто́яв бі́ля самотньо́ї топо́лі, що росла́ на узбі́ччі, а з усі́х бо́ків, скі́льки ся́гало око́, бу́ли безкра́ї поля́. Крім Макси́ма, з авто́буса не ви́йшов ні́хто, то́ж навко́руги не бу́ло ні ду́ші. Дивля́чись на всі́ ці вільні́ простори́, юна́к відчу́вав, що йому́ подоба́ється сто́яти ота́к у споко́ї та ти́ші, на самоті́, далеко́ від усі́х. Подо́бається́ те, що він мо́же заплу́щити о́чі й бу́ти впевне́ним, що його́ не штовхне́ випадко́вий пере́хожий, що йому́ не засигна́лить авто́мобі́ль. Макси́м де́кілька хви́лин насоло́джува́вся беззвучно́ю самотні́стю, гли́боко вдиха́ючи сві́же і тро́хи воло́ге пові́тря, пі́сля чо́го зі́тхнув та по́простува́в вузько́ю грунто́вою доро́гою, що тя́гнулася́ між поля́ми та вті́кала до го́ризонту́ і де́сь там, вдали́ні, здава́лося, ге́ть губи́лася. Йому́ до́велось йти́ з півго́дини, щоб на́трапити́ на лю́дські́ помешкання́. Мину́вши пер́ший буди́нок, що тра́пився́ йому́ по доро́зі, юна́к піді́йшов до запи́леного́ метале́вого зна́ку, прочита́в назву́ села́, в яке́ він потра́пив, і ви́рішив тро́хи прискори́ти ходу́, проте́ це йому́ вда́лось не вельми́. Доро́ги в се́лі бу́ли неасфа́льтовані́ та дуже́ нері́вні. Мину́лої но́чі па́дав невели́кий до́щ, і тепе́р юна́кові до́водило́ся ча́с від ча́су спина́тися, щоб о́цінити́ ситуа́цію та прокла́сти собі́ ма́ршрут та́к, щоб не за́грузнути́ в боло́ті. Та́к, мина́ючи ка́люжі́ та ба́гно, він йшо́в хви́лин де́сять, не зу́стрівши́ по доро́зі жо́дної живо́ї ду́ші, аж по́ки не ви́йшов на ши́року ву́лицю́, що де́-не-де

була викладена камінням. Юнак вирішив, що дістався до сільського мікрорайону, який можна було назвати центром.

На вулиці, біля трухлявого дерев'яного паркану, яким було обгороджене подвір'я одного невеличкого старенького, проте охайного будинку, навпочіпки сиділо двоє дітлахів — хлопчак та дівча, які щось зацікавлено розглядали в себе під ногами. Коли Максим, проходячи мимо, зиркнув у їхній бік, щоб побачити, що привернуло їхню увагу, ті підняли голови і чемно привіталися:

— Добрий день, — проговорили обоє майже синхронно.

— Добрий, — відповів Максим, розгледівши під ногами дітей скрученого у велику колючу кулю їжака.

Малі відірвали свої погляди від потривоженого звірка і, здалося, вмиль про нього забули. У невеличких, сильно віддалених від адміністративних центрів селлах поява незнайомої людини — це доволі рідкісна подія.

— А куди ви йдете? — запитали діти.

— Поки що вперед, — відповів юнак, спинившись і поглянувши на малих.

Хлопець виглядав років на десять-дванадцять. Він мав кругле засмагле обличчя, густе русаве волосся і був одягнений в сіру легеньку осінню куртку, брудні вельветові штани та дешеві резинові чоботи, розміром на три більшим, аніж його нога. Дівчинка була молодша роки на чотири. Одягнута вона була так само, як і малий, тільки замість штанів на ній була потерта спідниця. Власне, тільки за спідницею і можна було визначити, що це дівчинка.

Малі, помітивши, що Максим намірився рушати, без роздумів вирішили прогулятися поруч новоприбулого. Очевидно, в них не було цікавішого заняття. Хлопчак підбіг до плоту, де стояв його невеличкий старенький

велосипед, на який Максим тільки тепер звернув увагу, схопив свій транспорт і повіз за незнайомцем.

Дівча, жваво перебираючи своїми дрібними ногами, йшло праворуч від Максима і з трохи розтуленим ротом розглядало подорожнього. Хлопчина, помітивши, як важко малій встигати за ходою Еремітова, підняв її та вмонтивав на сидінні свого велосипеда. Дівча, здавалося, цього навіть не помітило, таке воно було захоплене спогляданням дивного чужинця.

— А куди ви йдете? — знову запитав малий, наче забув, що хвилину тому вже отримав відповідь.

Максим пропустив повз вуха слова хлопчика і, спинившись, звернувся до своїх супутників:

— А хто у вас тут найбільш бідний? — запитав Еремітов.

— Найбідніше? — здивованим голосом перепитав малий.

— Ну, так. Є хтось у вас тут хворий чи просто бідний, хто ледве кінці з кінцями зводить?

Максим не знав, що в глухих селах, подібних до того, в яке він оце потрапив, мало не всі люди живуть на межі бідності, й понад половина з них ледве зводить кінці з кінцями Проте навіть серед них є особливо знедолені.

— Є тьотя Маша.

— Тьотя Маша? — перепитав Еремітов.

— Ага, — кивнув малий і переповів юнакові коротку історію життя знедоволеної тьоті Маші.

Ця тьотя, коли вона ще була не тьотею, а молодую дівчиною, зробила помилку, яку роблять дев'ять з десяти (якщо і не всі десять) дівчат в її становищі. Вона вирішила, що її наречений після одруження перестане пиячити. Проте чомусь її обранець, натягнувши перстень на палець, мінятися не поспішав. Він наклепав своїй жінці трьох дітей, потім у нього настав той етап

розвитку залежності, коли алкоголік у пошуках коштів починає шукати, що б то пропити. Так він виніс з дому все, що чогось вартувало, і довів свою сім'ю до страшних злиднів. Потім чоловігя почав шукати цінних речей поза межами дому. В селі банку немає. Але є церква з дорогими підсвічниками та оздобленими іконами. Тож алкоголік із друзями, такого ж ґатунку, як і він, побудував план пограбування храму, за втіленням у життя якого його з компаньйонами схопили та позбавили волі на досить тривалий термін. Так тьотя Маша перетворилася на самотню матір, без постійного заробітку і засобів для нормального життя.

— Де вона живе? — поцікавився Максим.

— Тьотя Маша? — перепитав малий.

— Ага.

— Там, на кінці села. В неї остання хата біля лісу, — хлопчина показав пальцем.

— Я потраплю туди цією дорогою?

Малий ствердно кивнув.

Дітлахи ще деякий час проводжали чужинця. Та перед поворотом на останню вулицю, вже на околиці села, вони чемно попрощалися, після чого хлопчак пересадив малу на багажник свого велосипеда, сам вмовстився на сидінні й, минаючи вибоїни, якими була всяяна дорога, помчав назад у бік того дому, де їх зустрів Максим.

Сонце вже наближалось до зеніту. Еремітов дійшов до останньої хати на вулиці, спинився та заглянув у двір. Там лежало кілька порізаних на частини березових стовбурів. Збоку біля них стояли дві масивні колоди, на яких рубали дрова. Біля всього цього метушилося двоє хлопців — очевидно, це були сини тієї самої тьоті Маші, про яку йому розповів хлопчак з велосипедом.

Перший підліток, на вигляд років тринадцяти, був худий, високий і надто для свого віку сутулий. На ньому

був розтягнутий сірий светр із кількома латками, вузькі спортивні штани і такі популярні в селі дешеві гумові чоботи. Видовжене обличчя підлітка видавалося наляканим, а очі, якими він раз по раз оглядав подвір'я в себе за спиною, так наче боявся, щоб до нього ніхто не підійшов ззаду, були повні тривоги та недовіри.

Іншому хлопчакowi було років сім-вісім. Він, на відміну від свого брата, був коренастий, щокатий і навіть трохи повний. Малий був одягнений в жовту куртку, широкі замизкані в багні джинси та великі калоші, що бовталися на його ногах. На круглому обличчі, що мало колір перестиглого ренета, не було такої тривоги, як на братовому, однак і позитивними емоціями воно не світилося. Хлопчина час від часу спинався, щоб відпочити, мляво оглядав гору дров, які йому треба було порубати, а потім йшов по чергове поліно, тягнув його своїми недужими дитячими руками до колоди і продовжував роботу.

Це були діти, на яких Всесвіт демонструє свою владу над людським життям, над тим, як воно розпочнеться, як проходитиме і як скінчиться. Декого, як от цих двох сільських хлопців, він в юному віці прирікає на злидні, примушує до важкої праці, заставляє виборювати кожен день ціною мокрого від поту чола та роздертих мозолів на дитячих, ще не призвичаєних до роботи долонях, і водночас інших він оберігає від усяких негараздів, захищає від хвороб і забезпечує більш ніж достатніми, а інколи навіть і надмірними засобами для безтурботного життя.

Максим поглянув на повного малюка із замурзаним обличчям і його худорлявого сутулого брата, що злякано оглядався по боках, і подумав, що зараз, у цю саму мить, сотні й тисячі таких самих, як вони, їхніх однолітків не товчуть поліна, щоб мати чим зігрітися взимку, а

розважаються: сидять у кафетеріях, у кінотеатрах або вдома перед телевізорами з геймпадами в руках; гуляють з друзями і ведуть порожні веселі балачки; слухають музику, лежачи в ліжку та ліниво поглядаючи в стелю; грають у баскетбол, футбол, пінг-понг чи боулінг, вони зігріті, ситі й, що найголовніше, спокійні, вони не мають причин перейматися завтрашнім днем чи боятися якихось прикрощів, адже Всесвіт про них потурбувався.

Прокрутивши цю думку в голові, Максим відчув жалість до малих, і від цього йому чомусь стало якось незручно і ніби соромно. Кілька хвилин юнак, залишаючись непоміченим, спостерігав за хлопцями збоку, після чого, піддавшись внутрішньому пориву, що з ним траплялося вкрай рідко, зайшов у двір і привітався. Малі трудівники привітались у відповідь.

— Як іде робота? — не придумавши нічого кращого, запитав Максим.

Брати переглянулися.

— Нормально, — з недовірою в голосі відповів старший з них.

— Ясно. То ви оцю всю купу маєте перерубати? — поцікавився юнак, вказавши пальцем на березові поліна.

Старший мовчки кивнув.

— Ясно. А можна мені поговорити з вашою мамою? Вона є... ну, тобто вона вдома? — зніяковілим голосом запитав Максим, відчуваючи, як всередині нього нарастає хвилювання.

— Мам'! Мам'! — гукнув підліток, не зводячи очей з дивного гостя.

За мить на порозі будинку показалася повнувата жінка середніх років, обв'язана хусткою і одягнута в сірий робочий халат, поверх якого був довгий брудний

фартух. З-за спини жінки виглядала маленька рудоволоса голова семирічної сестри юних дроворубів.

— Доброго дня. Вибачте, що відриваю вас від роботи, — заговорив Еремітов, підступивши до самотньої матері. — Я не займу багато часу.

— Та нічого, я не... Ви не відірвали, — розгублено відповіла господарка.

— Я тільки хотів вам передати оце, — Максим поліз у внутрішню кишеню куртки, витягнув звідти конверт з грошима і простягнув його жінці. Та, з усе ще розгубленим виразом обличчя, поглянула спочатку на юнака, а потім на конверт в його руках.

— Що це? — запитала вона.

— Фінансова допомога, — впевнено відповів Еремітов, відчуваючи зовсім неочікуваний для нього в ту мить сором.

— Яка фінансова допомога?

— Необхідна.

Кажучи це, Максим мав на увазі не те, що ця допомога необхідна нужденній сім'ї, а те, що в нього є гостра необхідність її надати. Жінка вагалася. Вона стояла з розтуленим ротом, так ніби хотіла щось сказати, проте мовчала і натомість переводила погляд то на дивного чужинця, то на конверт в його руках. Юнак підступив трохи ближче і зробив жест мовляв: "Та беріть уже". Самотня матір хоч і досі нічого не розуміла, та все ж протягнула руку і прийняла юнаків дарунок. Людей в її становищі неважко схилити до того, щоб вони не відмовлялися від підтримки, тим більше грошової. Це забезпечені можуть потішити своє его чванливістю та демонстраційною гордістю, а ті, кому допомога більш ніж потрібна, приймають її за будь-якої нагоди, бо не мають ніякої змоги нею нехтувати.

В конверті лежала доволі кругла сума, бо заробітна плата в Максима була зовсім немала. Та юнак не почу-

вався обділеним, йому не здавалося, що він щось втратив чи програв. Навпаки, віддавши гроші жінці в руки, Еремітов відчув полегшення: хвилювання та незрозумілий сором, які ще мить тому його переповнювали, раптово зникли, а на їх місце заступила приємна легкість. Юнак відчував: те, що він щойно зробив — це був найкращий спосіб витратити свої заощадження.

Жінка без зайвої скромності відкрила конверт і на мить завмерла в здивуванні, після чого заговорила збентеженим голосом:

— А ви... Ми вам... Я вам дуже вдячна. Але для чого... Ну... Нащо ви нам даєте гроші?

Максим нічого не відповів.

Хлопці підбігли до матері й обережно зиркнули в конверт, який та тримала в руках. Дівча вийшло з-за материнної спини і теж потягнулося заглянути, що там так усіх зацікавило. Максим стояв збоку і з посмішкою на обличчі поглядав на те, яку реакцію викликав його подарунок у злиденного сімейства. Він був дуже задоволений своїм вчинком. Проте цей стан тривав недовго.

“І що з того? — блиснуло в його голові. — Що з того, що я їм дав гроші? Яка різниця? Це не змінить головного. Ніщо не змінить головного, — усмішка зійшла з його обличчя, поступившись місцем звичному для нього виразу апатії. — Скінченність не обмине нікого. Не обмине цих двох хлопчаків: зляканого підлітка та його повнுவатого брата, не обмине їхню матір і молодшу сестру. Те, що вони перетерплять у дитинстві, обов’язково позначиться на їхній психіці. Найпевніше, вони всіх довкола будуть або боятися, або ненавидіти, і навряд чи в цих дітей коли-небудь буде нормальне життя. І от вони день за днем відбуватимуть свій термін, а в якийсь момент для них усе скінчиться.”

Юнак на мить уявив двох знедолених дроворубів бездиханними в домовинах, посеред кладовища. Але уявив їх не стариганями, що віджили свій вік, а такими, як вони оце стояли перед ним: малими, в старому недоладному одязі, замизканому брудом, з сумними і трохи наляканими обличчями. Ці образи стрілою врізалися в юнакову голову, і він відчув раптовий спазм у горлі. Від горла неприємне відчуття почало розповзатися по всьому тілу. Максимові воно було відоме. Він знав чому воно передує. З'явилася легка напруга в усіх м'язах тіла, у вухах почав наростати такий знайомий і такий ненависний шум, а зображення, що сприймалося очима, почало перериватися образом високої перекладкини, за яку тримався рудий, веснянкуватий товстун. Деякий час уявний атлет висів непорушно, та Максим знав, що так довго тривати не буде. В якийсь момент хижа пика опасистого гімнаста перекинулася, і він гідко посміхнувся. Після цього його тіло з місця, без усяких ривків чи поштовхів почало обертатися навколо перекладкини. З роками хворобливі думки Максим почав переживати все гірше, психіка юнака піддавалася новим, щоразу сильнішим тортам.

Еремітов застогнав і почав махати головою, ніби намагаючись витрусити через вухо такий ненависний для нього нав'язливий образ. Дітлахи і їхня матір злякано переглянулися між собою. Максим кілька разів вдарив себе долонями по скринях, після чого прикусив нижню губу і видав короткий тваринний рев, сповнений відчаю та агресії. Перед лицем юнака мигнули чотири пари стривожених очей, що дивилися в його бік. Максим позадкував. Упершись спиною в огорожу, він розвернувся, вийшов на вулицю і подався подалі від будинку, і далі злегка потрушуючи головою і час від часу вдаряючи себе долонею у скроню.

Хворий юнак підійшов до лісу, що був поруч будинку, і сів на сухий пеньок. Він намагався заспокоїтись і хоч трохи направити свій розум, щоб без пригод добратися додому.

Дітлахи, які були швидше зацікавлені, аніж налякані, вибігли з двору і, не зважаючи на заборону матері, подалися за дивним чужинцем. Вони йшли за незнайомцем на безпечній відстані, а коли той спинився, вони спинилися також. Хай там як, а це була вельми незвична подія в їхньому непростому й украй однамнітному житті. Двоє хлопчаків і їхня сестра стояли не порушно і з глибокою цікавістю дивилися в бік юнака. Через півхвилини до них підійшла їхня матір і, висваривши малих, потягнула їх додому, час від часу обертаючись і стривожено зиркаючи на моторошного, проте щедрого чужинця.

Коли жінка з дітьми зникла за брамою свого дому, Максим перестав себе стримувати, і по його обличчі прокотилося кілька сльозин. Хвилин за двадцять юнак трохи заспокоївся. Йому здавалося, що своїм благодушним вчинком він нічого для себе не роз'яснив, нічого не досягнув, і все, що він щойно зробив, було марне. Еремітов сидів на пеньку близько години, він навіть на якусь мить задрімав. Зі сну його пробудив телефонний дзвінок. Приклавши пристрій до вуха, юнак почув писклявий і дуже веселий голос своєї колишньої однокласниці, що запрошувала його на зустріч випускників, яка мала відбутися через три тижні. Максим, прийнявши запрошення, піднявся на ноги, оглянувся довкола і попростував у бік головної дороги з надією натрапити на якийсь транспорт, що доведе його додому.

Максим разом з Дмитром зайшов до свого колишнього класу і оглянув приміщення. Юнак думав, що з часу його випуску зі школи тут усе змінилося, однак це було не так. Навчальна кімната була точно така ж, як і сім років тому, коли похмурий, замкнутий школяр сидів за останньою партою і чекав того дня, коли в цих стінах мине його останнє заняття. Обстава, кількість парт, стара затерта дошка, латані в кількох місцях стенди, стелаж з рефератами, яких ніколи ніхто не читав і не читатиме — все це не відрізнялося від того, що уявлялося Максимові, коли він після закінчення школи згадував свій клас. Дмитро вказав другові на одну із задніх парт, за якою ніхто не сидів. Юнаки підійшли до неї, повсідалися на хиткі стільці й почали чекати заняття.

Згідно з розкладом мала бути історія. Пролунав дзвінок, і до класу зайшла вчителька. Це була висока, худорлява, ще дуже молода жінка з довгим обличчям і банькуватими очима, роки на три-чотири старша від Максима та Дмитра.

— Нам директор дозволив посидіти у вас на занятті, — сказав Станів, випередивши питання вчительки, коли зирнувся з нею.

— А, так, мені казали. У вас сьогодні зустріч випускників. То скільки вже років, як ви закінчили?

— Сім.

— І як, відчуваєте ностальгію? — намагаючись видатися ввічливою, запитала жінка-педагог.

Станів зробив демонстративний глибокий вдих, скривився і відповів:

— Відчуваю запах знань!

Завваживши Дмитрів сарказм, вчителька уважним поглядом обвела учнів, що з цікавістю прислухалися до

розмови, і хутенько сіла за стіл, розгорнула журнал і почала перевіряти присутніх.

— А можна я поставлю питання, поки ви не розпочали? — перервав її Станів.

— Звісно.

— А чому історію вважають наукою?

— Не зрозуміла, що ви маєте на увазі, — відповіла здивована вчителька

— Ну, я маю на увазі точно те, що питаю. От погляньмо з такої позиції: курс шкільної історії — це набір розповідей про те, що сталося, а може, і не сталося (перевірити ми ж не можемо), при цьому всі ці історії створені людьми і, відповідно, вкрай суб'єктивні. Як це може бути наукою?

— Ну, історія, крім того, що ви називаєте розповідями, розглядає ще й взаємозв'язки між ними і те, як події цих розповідей впливали на подальший розвиток людства. Історія вчить нас чинити правильно і не робити помилок, які в минулому були зроблені до нас. Тому історія не просто наука, а дуже важлива наука.

— Взагалі, подібні нісенітниці я й очікував почути, — пробубнів Станів собі під ніс так, що його почув тільки Максим, після чого продовжив голосно: — Ну, я з таким самим успіхом і філософію міг би назвати наукою. Думаю, ви знаєте, що одна з головних наукових концепцій — спростовність. Як я можу перевірити істинність тих розповідей, що іменуються історичними фактами? Порівняймо вчителя фізики та історії. Вчитель фізики каже до учнів: “Є гравітація”, — учні не вірять. Вчитель бере ручку, підносить і відпускає. Ручка падає. Вчитель історії каже: “Ганнібал розбив римлян при Каннах”, — учні не вірять. Вчитель розводить руками і каже: “Ну, от повірте, що саме так і було”. Погодьтеся, не вельми переконливо. І як учням знати, що відбулося насправді?

Може Ганнібал разом з Павлом і Варроном сіли навколо багаття, випили по чарці, заспівали пісень, потім кинули монетку, щоб визначити переможця, після чого римські консули всім присутнім оголосили: “Значить так, якщо хтось питатиме, кажіть, що виграв Ганнібал”. А карфагенський воєначальник додав: “Так-так. Але не просто виграв, кажіть, що я продемонстрував небачену досі майстерність в тактичному плануванні. Кажіть, що я заманив римлян у пастку, кавалерію відправив для удару з тилу, чи щось таке. Ну, придумайте хорошу історію, аби я виглядав геніальним полководцем”. Тобто могло ж реально трапитися будь-що. І я, точно так, як і всі учні, яких мучать історією, ніяк не можу знати, що було насправді. Я можу тільки вірити тому, що мені розповідають. Тобто історія в цьому взагалі схожа на релігію, де все треба брати на віру.

Слухаючи Станева, молода вчителька виглядала абсолютно розгубленою. Її, як і багато кого до неї, раптова Дмитрова атака застала зненацька і змусила почуватися збентеженою та приниженою.

— Ну, і тут ми стикаємось із суперечністю в самому навчальному процесі, — продовжував Станів, якому подібна критика давала неабияке задоволення, в чому він соромився зізнатися навіть собі. — Ця суперечність полягає в тому, що навчально-виховний процес... Тобто одне з головних завдань навчально-виховного процесу — це звільнити учнів від пут невігластва та обмеженості, навчивши їх критично мислити і пропускати інформацію через власний аналітичний апарат. От, а історія діє протилежно, тобто не припускає жодної недовіри і власного погляду на речі та залишає учнів у вузьких рамках, чітко окреслених інформацією, викладеною в підручниках та поданою вчителем на заняттях. І при цьому довести істинність цієї інформації викладачі не

можуть жодним чином — не можуть, бо їй неможливо довести. Принаймні поки не придумали способу повертатися в минуле.

Максим, який уважно стежив за реакцією Дмитрової розмовниці, помітив її хвилювання та, вирішивши зупинити розмову, дав знак своєму другові і той замовк. Станів розумів, що молода вчителька не заслужила подібного приниження, принаймні поки що не заслужила. Однак Дмитра не турбувало те, як він з нею повівся. Адже, найпевніше, через кілька років ця молода і поки що невпевнена в собі вчителька перетвориться на пересічного працівника педагогічної ниви. Вона буде необ'єктивна; матиме улюбленців, які здобуватимуть хороші бали ні за що, і неулюбленців, що завжди матимуть оцінки гірші від тих, на які вони заслуговують. Вона буде вкорінювати в незрілій підлітковій психіці переконання, що далеко не відповідають дійсності. Вона відіграватиметься на учнях, коли в неї будуть спричинені менструацією гормональні збої. Думка про таке майбутнє цієї молодой жінки дозволила почуватися Дмитрові так, наче він її покарав за те, що вона зробить у майбутньому.

— Знаєте, ми, напевно, залишимо ваше заняття, — сказав Максим.

Юнаки піднялися і, відчуваючи на собі здивовані погляди учнів, що були свідками цієї незвичної для них події, попрямували до виходу і все заняття та наступну перерву провели в коридорі.

14

— Тепер до мене? — запитав Станів, глянувши на годинника та побачивши, що наближається час наступного заняття.

Під словами “до мене” він мав на увазі свій колишній клас.

— Добре, — погодився Максим і, звівши брови та посміхнувшись, додав: — Але тепер давай досидимо до кінця.

— Ну, не звинувачуй мене. Ти сам бачив, там з тою історією просто така ситуація, що не було як промовчати.

— Ага, не було.

— Що ти розумієш! — розсміявшись, відповів Станів. — Ідемо, перерва вже закінчується.

Юнаки зайшли до колишнього Дмитрового класу разом із найгіршим для учнів дзвінком, який знаменував закінчення великої двадцятихвилинної перерви і початок третього заняття. Учні з цікавістю розглядали незнайомих, намагаючись відгадати, хто це. Незайнятих парт у класі не було, тож Еремітов і Станів знайшли два вільні стільці та вмостилися в глибині навчальної кімнати, біля самої стіни, в усіх за спиною. Десь за півхвилини поважною ходою до класу зайшов знайомий юнакам ще з часів їхнього школярства викладач географії Валерій Ярославович. Поглянувши на свого колишнього учителя, Станів не зміг стримати посмішки:

— Доброго дня, Валерію Ярославовичу. Не будете заперечувати, якщо ми посидимо на вашому занятті? — дещо глузливим тоном запитав юнак.

— Доброго дня, Дмитре, — відповів учитель і, поглянувши на Еремітова, хотів було привітатися і з ним, проте не згадав, як його звати. — Сидіть на здоров'я, — додав він, вмоштуючись на своє місце.

Станів же, почувши від Валерія Ярославовича “Дмитро”, поглянув на Максима, драматично витріщивши очі й розтуливши рот, бо в шкільні роки ніхто з

педагогічного колективу ніколи не називав його на ім'я. Для всіх він завжди був Станів.

Валерій Ярославович розгорнув журнал та почав звичний ритуал перевірки присутніх, та тільки він називав три прізвища, як до класу заглянув директор школи і жестом покликав його до себе. Вчитель разом із директором вийшов у коридор, хвилини дві про щось з ним там розмовляв, потім повернувся назад до класу і оголосив:

— Я відлучуся хвилин на п'ятнадцять, — після чого, глянувши на гостей класу, сказав: — Дмитре, може, поки мене не буде, ви розповісте учням про те, що їх чекає після школи, може, дасте їм якісь поради, ви ж, як-не-як, вже пройшли цей етап, а в них це все ще попереду.

— О! Звісно, Валерію Ярославовичу, ніяких проблем, ми вас підстрахуємо, — веселим голосом проговорив юнак. — Можете не хвилюватися.

Вчитель обвів учнів очима, так наче хотів ще щось сказати, потім кивнув і зник за дверима.

Як тільки в класі не залишилося представників педагогічного колективу, як одразу ж почав наростати шум. Проте Станів швидко взяв ситуацію під контроль. Юнак мав непересічні організаторські здібності, що, хоч давно ним не використовувалися, все ж не встигли зникнути.

Він встав, впевненою ходою вийшов на середину класу і владно гукнув:

— Агов!

Клас притих. Лиш двоє коротунів на одній із задніх парт продовжували гомоніти, не звертаючи уваги на Дмитра.

— Ей! Ви двоє! — звернувся до них Станів. — Може, приглушите зв'язки?

— А може, ви нас відпустите з заняття? — огризнувся один з них.

— Синку, будеш якійсь Галі з дев'ятого “Б” показувати свою непересічну мужність, а зараз, будь добрий, приглуши зв'язки.

Школяр хотів був ще щось сказати, проте вираз Дмитрового обличчя та різкість його голосу давали знати, що встрявати з ним у суперечку — справа програшна. Тож хлопчина змовчав.

— Мене попросили дати вам поради щодо вашого майбутнього, і саме це я й зроблю. Ви одинадцятий клас? — запитав Дмитро.

— Десятий, — вигукнув хтось із задньої парті.

— Ну, десятий, то тим більше. Відбувати термін вам тут залишилося ще два роки, може, хтось-таки мене послухає. Так-от! — Дмитро ще раз обвів клас очима. — Перше важливе правило: вчіться мистецтву лизоблюдства! За те, що я казатиму, мені ніхто нічого не зробить, тому я маю можливість говорити прямо і називати все своїми іменами. Так склалося, що слова “мазати” і “лизати зад” дістали негативну конотацію. Але поміркуйте самі: гарно підмазавши, можна швидко й легко здобути те, що іншим даватиметься ціною важких зусиль і маси витраченого часу. От візьмімо, наприклад, навчання у виші, бо більшість із вас це чекає найближчим часом. Припустімо, є двоє студентів, що мають однаковий рівень знань, який, грубо кажучи, відповідає оцінці чотири з п'яти, проте один з них підмазує, а другий — ні. Відповідно, перший матиме бали на порядок вищі та отримуватиме підвищену стипендію, тоді як іншому даватимуть стипендію просту. Бачите, в цьому випадку користь від лизоблюдства має чіткий грошовий еквівалент, який буде рівний різниці між стипендією простою та підвищеною. Все дуже просто.

Класом прокотився збуджений гамір.

— Тепер дівчата! — продовжив Станів. — Можливо, ви ще цього не усвідомлюєте, але ваше основне завдання — вигідно вийти заміж. Для цього вам потрібно діяти в кількох напрямках. Перший, він же найголовніший: працюйте над своєю зовнішністю. Забудьте байки про те, що розум і душа важливіші за вроду, — це неправда. Для вас не має існувати нічого важливішого за гарне тіло, доглянуте обличчя і багатий гардероб. Другий. Всіма силами уникайте інтелектуального самовдосконалення. Обходьте десятою дорогою такі хобі, як література, музика чи тим більше наука і все що з нею пов'язано. Як тільки потенційний обранець помітить у вас хоча б легкий проблиск інтелекту, який дасть йому відчуття вашу над ним перевагу в котрійсь із галузей знань, він тікатиме від вас, як вампір від сонця. Третє. Займайтеся сексом. Позбавляйтеся незайманості якомога раніше і при першій же нагоді. Будьте певні, цнота тепер нічого не варта. Це важка ноша, яка тягне в бік протилежний напрямкові вектора ваших цілей. Роздавайте себе направо і наліво. Вступайте в статеві контакти якомога частіше. Відточуйте свою майстерність у цій справі, вивчайте нові рухи, способи й методики. Якщо ви будете досвідчені в цій сфері, то станете цінним надбанням вигідного для вас чоловіка. Четверте. Намагайтесь, щоб вас сприймали як скромниць. На перший погляд, це конфліктує з попереднім пунктом, але при належному підході скромність і багатий сексуальний досвід можна поєднати без усяких проблем. Вам же не треба бути скромними — треба тільки, щоб усі про вас так думали. Діятимете в цих чотирьох напрямках і здобудете те, про що мріє значна більшість осіб вашої статі й віку.

З задніх парт долинув приглушений регіт.

— Тепер знову для всіх, — не змовкав Дмитро. — Будьте релігійними людьми. Для цього не обов'язково дотримуватися догм християнства, ні, достатньо вміти правильно хреститися, регулярно сповідатися, причащатися і ходити до церкви, особливо на великі свята. Після Великодня, протягом двох тижнів вітайтеся словами “Христос воскрес”. На запитання “чи ти вірянин?” відповідайте не просто “так”, а емоційно насиченіше, наприклад “звісно” або “авжеж”. Покривайте релігією свої корисливі наміри: допомогли комусь — кажіть, що так учить Святе Письмо, і не зізнавайтесь, що отримали винагороду. Всім цим ви демонструватимете свою віру і набожність. Думаю, не варто казати, що людину релігійну оточення сприймає зазвичай ліпше, аніж зухвалого атеїста чи безхребетного агностика. Звісно, ніхто вам не забороняє допомагати знедоленим, займатися моральним самовдосконаленням і дотримуватися постів чи проводити іншу аскетичну практику. Але, по-перше, такі дії конфліктуватимуть із вашими реальними цілями, а по-друге, це, хай йому грець, реально важко. Навіщо напружуватися? Тепер з приводу пріоритетів. Насамперед завжди думайте про себе. З кожної ситуації витягуйте якомога більше вигоди. Не приймайте всяких там байок на штиб імперативу Канта і подібних, людей можна і потрібно використовувати в своїх інтересах. Однак це треба робити непомітно для всіх, інакше станете об'єктом осуду. А якщо вас раптом терзатимуть залишки сумління, можете для виправдання закарбувати собі у свідомості таке твердження: “Якщо я з ними так не зроблю, то вони зроблять так зі мною”. Та й, взагалі, сумління — шкідлива річ. Його обов'язково потрібно викорінити із себе. До того ж з якомога молодшого віку. Що раніше ви від нього позбудетеся, то простіше вам буде жити. Я вам це гарантую!

Ще хочу вам порадити уникати порпання в людській голові, тим більше у власній. Про самоаналіз і рефлексію взагалі забудьте. Якщо ці слова вам і так чужі — ви на правильному шляху. Коли вам казатимуть, що глибокі знання в галузі психології допоможуть вам краще себе зрозуміти, а філософія — це взагалі мати всіх наук, пам'ятайте: шкоди від них може бути куди більше, аніж користі. Адже нікому не цікаво дивитися на фокусника, знаючи, як працюють усі його трюки.

Станів перервав свою натхненну промову і задумався. Збоку здавалося, ніби він згадує, що ще йому хотілося повідати цим, ще зеленим у житті слухачам. Максим, слухаючи свого друга, розумів, що всі ті думки, які той озвучував, не з'явилися в його голові оце щойно, вони там були вже довгий час і, судячи з тону розповіді, неабияк бентежили юнака.

— Не придумуйте собі якихось незвичних захоплень, — знову заговорив Дмитро. — Носити маску чорної вівці означає шукати собі перешкоди на рівному місці. Хлопці, цікавтеся футболом, політикою, автомобілями. Дівчата, вам підійдуть побут, кінематограф і жіночі романи. Якщо ж захочете підібрати собі хобі, яким можна буде потішити самолюбство, то схиляйтеся до тих видів діяльності, результат яких одразу впадатиме в очі. Наприклад, захочете зайнятися спортом — візьміться до нарощування м'язів чи акробатики, а не до пінг-понгу чи шахів. Бо те, що ви знаєте всі шахові дебюти чи вмієте зрізувати тенісний м'яч з непересічною майстерністю, нікого особливо не вразить, а от п'ятдесятисантиметровий біцепс, чи вміння робити сальто, чи якийсь інший видовищний гімнастичний елемент точно викличе захоплення в оточення, при цьому продемонструвати ці речі можна буде будь-коли і будь-де. А взагалі, якщо говорити про марнославство, то ви повинні з'явити

те, що оволодіти мистецтвом його задоволення — дуже важлива справа. Адже, доставши схвальну оцінку від оточення, ви матимете подвійну користь: статус і потішене самолюбство, — почувши ці слова, Максим відчув якийсь внутрішній дискомфорт. — Тож старайтеся всіма можливими шляхами скласти в оточення про себе якомога краще враження. І неважливо, до яких способів вам доведеться вдатися, адже в цьому разі ціль зазвичай виправдовує методи. Правда, і про обережність не слід забувати. Тому, коли вам є чим похвалитися, старайтеся, щоб про це дізналося якомога більше людей, однак намагайтеся не хизуватися відкрито. Маніпулюйте сприйманням інформації оточенням. Не говоріть прямо, а старайтеся направити бесіду в таке річище, щоб під час розмови все з'ясувалося ніби само по собі. Робіть так, щоб інші думали, що вони самі витягнули з вас інформацію, що виставляє вас у вигідному світлі. Так ви в чужих очах залишитеся скромними, і ніхто навіть не подумає назвати вас хвальками.

Станів знову замовк, збираючи думки і готуючись до останнього залпу. Він почекав кілька секунд, поки вляжеться глухий шум від реакції школярів на його слова, потім переглянувся з Максимом і продовжив:

— Ще одна рекомендація: вчіться говорити. Саме так. Поповнюйте свій словниковий запас словами, які мало що означають і які можна підставити в будь-яке речення. Це дозволить позбутися пауз у вашій порожній мові. Пам'ятайте: важливо вміти говорити, — Дмитро особливо наголосив на слові “вміти”. — А те, що саме ви говоритимете, — це вже не так істотно. Вам у майбутньому доведеться вести дуже багато порожніх балачок. Тому, якщо серед вас є такі, що досі не вміють цього робити, вчіться зараз, бо потім буде пізно. Відточуйте цей навик, аж поки не зможете протягом

тривалого часу багато і впевнено говорити, так нічого і не сказавши.

Станів уважним оком обвів клас і самовдоволено посміхнувся, помітивши, яке збудження викликали його слова.

— Підбиваючи підсумок своєї скромної настановчої промови, — впевнено продовжив Дмитро, — хочу дати вам ще одну пораду, можливо, найважливішу з усього сказаного мною раніше. Тож, шановні, *nota bene*. Думаю ви вже не раз чули пораду бути впевненими в собі. Так-от, я вам кажу бути не просто впевненими, а абсолютно впевненими в собі та всіх своїх вчинках. Дехто називає самовпевненість вадою, однак яка ж це вада, якщо від неї стільки користі? Поміркуйте самі: ніколи ні в чому не сумніваючись, ви не будете боятися помилитися, бо в кожному вашому прорахунку винним буде хтось інший, бо ж ви то будете впевнені в тому, що вчинили слушно. Таке ставлення до дійсності підвищуватиме ваше відчуття власної значущості, бо ви будете вважати себе потрібними, а то й навіть необхідними цьому світові, в якому помиляються всі, крім вас. Погодьтеся, такий стан речей підійматиме тонус.

Повільно відчинивши двері, до класу ввійшов учитель, який спинився на порозі й, будучи непомічений оратором, прослухав закінчення натхненної промови.

— Запам'ятаєте, а якщо не довіряєте своїй голові, запишіть перманентним маркером на руці: правила гри визначає більшість. І в цій грі більшість уже давно все вирішила! — закінчив Дмитро і, побачивши на порозі Валерія Ярославовича, жестом запросив його до вчительського стола, а сам попрямував вглиб класу, де сидів Максим.

— Ну як, — напоумили трохи молодше покоління? — заговорив учитель, сідаючи на своє місце. — Може,

хоч вас послухають, бо вчителів вони слухати не дуже хочуть.

— Послухають, Валерію Ярославовичу, Будьте певні, якщо не всі, то значна більшість точно послухає. Послухає і проживе все своє життя, дотримуючись моїх рекомендацій і на кожному кроці використовуючи мої поради, — безапеляційним тоном заявив Станів, оглянувши учнів, після чого повернувся до Максима і впівголоса, так, щоб чув тільки він, додав: — А взагалі, я міг би й не розпинатися. Вони й без моїх настанов жили б точнісінько так, як я їм оце щойно радив.

Почалось повноцінне шкільне заняття і юнаки досиділи до його кінця, спостерігаючи збоку за освітнім процесом, що нагадував їм про один з тих відрізків життя, бажання знову пережити який в них ніколи не виникало.

15

Зустріч випускників, як і годиться, розпочалась у стінах школи, після чого помалу перенеслася в невеличкий ресторан неподалік, який того вечора був повністю у владі ровесників Дмитра та Максима. Застільне святкування не вельми веселило двох друзів, що, попри масу старих знайомих, з якими вони не бачилися кілька років, цікавого розмовника знаходили все одно лиш один в одному. Юнаки намагалися бути привітними, вони, для годиться, перекидалися кількома словами зі своїми шкільними товаришами, проте ніякого потягу до розмови з ними не відчували. Адже, якщо не врахувати Стаса та їх самих, то, відбуваючи учнівство, ні Максим, ні Дмитро якихось по-справжньому близьких друзів не мали. При цьому Станева, завдяки його характерові, однокласники ще пам'ятали і навіть доволі

добре, тоді як за Еремітова забули геть усі. Правда, він цьому був лише радий.

Юнаки самі собі не могли сказати, для чого вони залишилися на цю частину дійства. Друзі зробили це ніби за інерцією і тепер самі дивувалися, як це вони пропустили ту лінію, що відділяла етап зустрічі випускників, який їм був хоча б трохи цікавий, від застільних посиденьок, що наганяли на них сон. Тож Максим запропонував посидіти ще якихось півгодини-годину, знову ж таки для годиться, і, не привертаючи зайвої уваги, розійтись по домівках. Дмитро погодився. Друзі якийсь час оглядали оточення і розповідали один одному про те, яке майбутнє вони кожному з них пророчили, будучи школярами. В якийсь момент Станів очима натрапив на одного зі своїх колишніх однокласників, Василя, до якого ставився досить неприязно, і який, попри це, з якихось невідомих причин вважав Дмитра своїм добрим товаришем. Василь був темноволосий, невисокий, сутулий та дещо повнуватий молодий чоловік, із завжди рум'яним обличчям, яке було цікаве тим, що, попри доволі продовгувату форму, виглядало пухким, роздутим і ніби трохи в'ялим, через що складалося враження, наче Василь завше хоче спати.

— Бачиш отого хлопа? — запитав Дмитро, вказуючи на щойно поміченого ним нав'язливого шкільного товариша.

— Якого? Того в синій сорочці?

— Ага. Того бравого молодця звати Вася. Якби я робив топ трьох улюблених однокласників, він був би на третій позиції, поступившись місцем лише двом мазкам, до яких я відчуваю особливо глибоку симпатію, — в'дливим тоном проговорив Станів, кивнувши в бік Іри та Юри, яких він за часів свого учнівства не міг терпіти через їхню безпринципність та нестримну тягу до підлабузництва.

— Вася, я так розумію, дуже приємний молодий чоловік, — посміхнувшись, зауважив Максим.

— А то! Найприємніший з приємних. Він працює на одній з посад, до представників якої я відчуваю особливу шану.

— Таксист?

— Близько. Але ні. Цей навдивовижу обдарований мужчина працює менеджером середньої ланки, — іронічно проговорив Станів. — Одного разу він прийшов до проктолога і сказав: “Перевірте мене, бо я відчуваю себе менеджером”. Лікар провів обстеження сідничних м’язів на наявність сторонніх тіл і виявив у Василя високий рівень здатності до імітації бурхливої діяльності. З того дня Василева впевненість у тому, що йому робити в цьому житті, ні на хвилюку його не покидала.

— Я щось не бачив, щоб ти з ним сьогодні розмовляв. Звідки ти знаєш, ким він працює?

— А! Ми ж з ним товариші. Ти не знав? — Еремітов здивовано звів брови. — От і я не знав, а виявилось, що товариші. Принаймні так усі мої колишні однокласники думають. І варто було мені після закінчення школи з кимось із них зустрітись, як вони відразу ж заходилися розповідати про Василеве життя, так наче я ним дуже переймаюся.

Станів замовк, і юнаки поглянули в бік представника ліги менеджменту середньої ланки.

Існує один особливий тип людей, які вважають, що в усього на світі є чітко визначена міра, і вона визначається їхнім особистим рівнем. Якщо випиваєш частіше за нього, то ти пияк; менше — зануда. Якщо ти розвиваєш інтелект інтенсивніше від нього, то ти ботан; менше — дурень. Якщо ти граєш у відеоігри більше від нього, то ти задрот; менше — мудак. Багатший — тебе

турбують тільки гроші, бідніший — слабак і невдаха. Те ж саме в жінок. Одягається менш відверто від неї — монашка; відвертіше — шльондра. Заміжня за багатшим чоловіком, ніж у неї, отже, вийшла за гроші; за біднішим — непрактична дурепа, що не турбується про майбутнє. Люди з подібними світоглядними позиціями переконані в тому, що вони знають усе на світі. Вони, здається, дотримуються такої лінії: “Ну, бо ж те, що той, хто відрізняється від мене, правий, означає, що неправий я. Але цього бути не може! Бо це ж я! Світ обертається навколо мене. Я завжди правий. Я один д’Артаньян, а всі навколо... люди кардинала. І ніхто ніколи не заставить мене сумніватися в цьому.” Саме до такого типу людей і належав Василь. Єдиний рід питань, що час від часу могли викликати в ньому сумніви, були на штиб “який фільм подивитися увечері?” чи “що б це з’їсти на сніданок?”. У всьому іншому він був абсолютно впевнений. Саме через цю рису вдачі він викликав у Станева неприязнь. Однак, дарма що свого ставлення Дмитро не приховував, самовпевнений молодий менеджер усе одно вважав себе його товаришем.

Станів, щоб не псувати собі настрої, весь вечір намагався уникати розмови з Василем. Проте його старання не увінчалися успіхом. Коли він з Максимом вийшов з ресторану та спинився біля входу, вагаючись разом з другом, чи йти додому, чи побути ще трохи, у дверях показався Василь, який зібрався виконати щогодинний обряд — перекур. Він поглянув у бік Станева та зирнувся з ним. На його хмільному обличчі з’явилося здивування, він розставив руки так, наче хотів обняти колишнього однокласника, гукнув: “О! Станів”, та пошкандибав у бік юнаків, які зовсім не горіли бажанням з ним бесідувати.

— Станів, а ти чого ховаєшся цілий вечір? — запитав Василь, підійшовши ближче.

— Треба бути обережним, вороги всюди!

— А, Станів, тобі й далі тільки то... жартувати давай, — зверхньо зауважив Василь і запитав: — Ну як там? Розкажуй.

— А, б, в, г, г, д, е, є, ж, з...

— Що?

— Ну, я розкажую. Ти ж не уточнив, що конкретно розказувати, то я й вирішив розказувати абетку.

— Давай не будемо. Що ти, як... Давай нормально. Я ж до тебе нормально. То ж уже скільки... То треба нормально, то вже сім років не бачилися, — затинаючись протягнув Василь.

— Довишилися. Не будемо. Правда не знаю, що не будемо, але не будемо.

— Ну то як там?

— Там? — зиркнувши іронічно на свого розмовника, запитав Станів.

— Ну, знаєш, що робиш? Де живеш?

— Що роблю? Зараз, чи в якийсь інший конкретний момент часу, чи взагалі? Ти уточняй формулювання, бо із загальної множини речей, які я роблю, важко щось виділити, не знаючи чітких критеріїв запиту.

Василь геть не зрозумів слів Станева, проте це його не спинило, і він продовжив розпитування:

— Жінка, діти?

Дмитро заперечно похитав головою.

— Що, неодружений? — здивувався Василь.

— Уяви собі, — сардонічним тоном відповів Станів.

— О-о-о. То ти якось несерйозно. Я от маю вже двох дітей, — гордо заявив Василь, зверхньо і дещо поблажливо глянувши на Дмитра.

— Молодець.

— А ти щось, бачу, не думаєш зовсім. Ще не нагулявся? Гуляти треба до двадцяти, а далі вже пора ставати дорослим, заводити сім'ю.

— Дорослим, га? Можливо, це тебе шокує, але можна взагалі не гуляти і не заводити сім'ю.

— Як то взагалі не гуляти і не заводити сім'ю? — здивовано і дещо обурливо перепитав Василь. — Я от, коли в універсі був, то дівок щодня міняв. Бо то такий час, коли треба нагулятися. От я нагулявся, потім нормально одружився. Тепер усе нормально: маю жінку, двох дітей, живу в зручній трикімнатній квартирі. І ні про що не жалкую.

— Нагулявся?

— Ага, — кивнув Василь.

— Ясно. Двох дітей?

— Ага.

— І трикімнатна квартира?

— Ну.

— І це все?

— Як то все? Що все? А що ще треба? Більше нічого і не треба. — зніяковіло відтарабанив Василь.

— Ясно. Тобто для тебе головна цінність у житті — нагулятися, мати дітей і зручне житло. Так? — проговорив Дмитро загинаючи палець на кожен пункт.

— Ну, як то для мене? Не тільки для мене. Для всіх.

— Для всіх? Це... Вельми сміливе твердження.

— Для всіх, Станів. Ти просто не хочеш дорослішати, — сказав Василь, поклавши руку Дмитрові на плече. — Але повір, так воно є.

— Отже, ще раз, для ясності: купа жінок, купа дітей і комфортне житло — це для тебе велике досягнення, і ти цим вельми пишаєшся? — перепитав Станів, прибравши Василеву руку зі свого плеча.

Той нічого не відповів і лиш здивовано поглянув на свого колишнього однокласника.

— Цікаве досягнення, — примружившись проговорив Дмитро. — Ну що ж, будемо полемізувати. Спочатку сформулюємо тезис. Згідно з твоїми словами, велика кількість статевих актів із якомога більшою кількістю особин — це досягнення. Добре, у моєї двоюрідної бабці в селі є кнур, до якого водять свиноматок на запліднення, а це по кілька генітальних контактів на день і кожен з різною партнеркою. Так-от, ставлю на те, що в нього було більше актів копуляції, ніж в більшості чоловіків, і вже точно більше, аніж у тебе. Кнур — Василь, один — нуль. Далі, наявність дітей — це досягнення. В того ж таки кнура дітей сотні. Не думаю, що хтось із людей може таким похвалитися, і вже точно таким не похвалишся ти. Кнур — Василь, два — нуль. Що в нас далі? Далі в нас комфортне житло. У кнура є чудовий хлів, який його повністю задовольняє. Там тепло і зручно. Один із куточків служить йому нужником, так що йому, якщо припече, не треба і далеко бігати. Взагалі, ліпшого нема чого й бажати. Отже, кнур — Василь, три — нуль. Хай йому грець, Василю, дивись-но, кнур побив тебе на всіх фронтах. Ось на, маєш! Здається, ти щойно отримав собі кумира. Тепер маєш на кого рівнятися.

— Станів, що ти таке морозиш? — ображено прогудів Василь.

— Ти сам завів таку мову.

— Я тебе нормально... Я тебе просто питав... То ж треба нормально, а не отак...

— Знаєш, Вася, — відрізав Станів, вимовивши слово “Вася” вкрай глузливим тоном. — Я не маю найменшого уявлення, з яких це таких причин ти вирішив, що ми з тобою товариші. Тому скажу так: по-перше, ми з тобою не товариші; по-друге, ти мене завжди дратував своєю... Своїми знаннями про життя; і, по-третє, знаєш вулицю Миру? Там у самому кінці чудовий недобудо-

ваний дім, так-от, піди, знайди там найтовстішу стіну і вбийся об неї!

— Що?! Думаєш найрозумніший? Та ти просто...

Ображений Василь трохи полаявся на адресу Дмитра, після чого розвернувся і подався назад до приміщення ресторану, щоб продовжити святкувати і хвалитися всім довкола своїми непересічними досягненнями.

— Мені от цікаво, — проговорив Станів, коли Василь залишив їх з Максимом наодинці, — цікаво, що в більшому програвші: його тіло — бо воно повинно бути носієм такого нікчемного розуму, чи його розум — бо повинен міститися в такому жалюгідному тілі?

— Ого! — здивувався Максим. — Як же ж тебе зачепили його слова.

— Зачепило, бо, знаєш, ті “знавці речей” вже так остогидли. Куди не плюнь — поцілиш в одного з них. А тільки поцілиш, як він тут же візьметься тебе повчати, почне розказувати, що й до чого, і, що мене дратує найбільше, почне тебе відкрито критикувати і при цьому буде думати: “От уже ж я молодець! Наставляю заблудлу вівцю на путь істинний. Хай би мені такому благодородному за це хтось пам’ятника поставив”.

— Знаєш, складається таке враження, ніби ти так агресивно критикуєш його позицію через те, що ця позиція тобі самому не чужа, — повагавшись хвилику, сказав Максим і, помітивши реакцію друга, дещо невпевнено додав: — Тобто я не стверджую. Просто виглядає на те.

Максим певною мірою був правий. Адже Дмитро і справді частково вірив у те, що йому казав його нав’язливий однокласник. Він уже давно, прокручуючи в голові найрізноманітніші шляхи уникнення думок про смерть і переживань, якими ці думки супроводжувалися, виділяв сімейне життя як один з найкра-

щих способів порятунку, що дозволяють заплющити очі на власну скінченність. Юнак часто уявляв себе в потоці дрібних побутових проблем, які поглинуть його з головою і не дадуть думати ні про що інше, зокрема про той момент в існуванні Всесвіту, коли його не буде серед живих. Він уявляв дружину і дітей, уявляв, як вони завалять його горою найрізноманітніших обов'язків, і уявляв, як ці обов'язки витіснять усякі сумніви, визначивши собою все його життя. Проте разом з тим Дмитрові було соромно за такі свої міркування, і він наче хотів їх спростувати, знайти в них внутрішню суперечність чи якийсь інший недолік. Ця амбівалентність була спричинена зіткненням, з одного боку, Дмитрового потягу до втечі й порятунку, а з другого — його присоромленого самолюбства, яке терзали підозри, що всі ті, схожі на Василя, “знавці речей”, з якими юнак часто сперечався, обрали правильний шлях, тоді як він прямував шляхом хибним. Саме цю суперечність у думках Станева своїми словами розпалив його нав'язливий псевдотовариш, і саме через гостроту цієї суперечності юнакова реакція була така жорстка.

Юнаки постояли якусь мить, думаючи кожен про своє, і як тільки вони намірилися рушати, з дверей, розминувшись із обуреним Василем, показався Андрій Білоус — колишній Дмитрів однокласник і єдиний, кого він міг сміливо називати своїм шкільним товаришем.

— Ви вже насвяткувалися? — запитав Білоус.

— Щось типу того. А ти?

— Та я так само. В мене завтра чергування. Не можу дуже допізна сидіти.

— Ну то йдемо, нам все одно по дорозі, — запропонував Максим, і всі троє, залишивши дійство за спинами, попрямували в бік головної вулиці міста.

16

Андрій Білоус працював у правоохоронних органах і був яскравим представником своєї професії зі всіма примітними особливостями зовнішності, які вимальовує уява пересічної людини при згадці про це ремесло. Він був високий, плечистий, трохи сутулий, рум'яний та червононосий за будь-якої погоди. Через малорухливий спосіб життя, всі фізичні навантаження якого вичерпувалися прогулянками по вулицях, що називалися патрулюванням, у молодого правоохоронця в усіх відведених для цього місцях почало відкладатися сальце, через що в юнака з'явилося друге підборіддя і почав прорізатися поки що невеличкий, однак вже помітний округлий живіт. Було видно, що ще кілька років такого життя — і з Білоуса вийде найсправжнісінький дільничний поліціант. Дивлячись на свого колишнього однокласника, Станів нітрохи не дивувався, бо, навчаючись в одинадцятому класі, він Білоуса років через сім уявляв саме таким.

Юнаки поволі йшли головною вулицею міста, яка в ту пору доби (вже давно повечоріло) була залита тьмяним світлом дорожніх ліхтарів. Станів вів жваву розмову зі своїм старим товаришем, а Максим ішов поруч і мовчки слухав своїх супутників.

— І як тобі працюється? Не нудно? — запитав Дмитро.

— Та яке нудно! — охоче відповів Білоус. — Буває в день вільної хвилини немає.

— Стільки викликів? — здивувався Станів.

— Ну, так. То те, то се, то інше, то третє, то п'яте.

— Жартуєш? Я думав в нас спокійне місто, і нічого не трапляється.

— Ага! Не трапляється! — відказав правоохоронець, запалюючи затиснуту між зубами цигарку.

— А найчастіше якого роду виклики?

— Нам не можна про таке розказувати, — відповів Білоус з серйозністю в голосі, що йому зовсім не пасувала.

— А! Та що ти, як дитина, — промовив Дмитро, освітивши обличчя такою характерною для нього іронічною посмішкою.

— Ну, та просто не хочеться потім проблеми мати, як керівництво дізнається.

— Так, ми обов'язково підемо зараз з рупором по місту, гукаючи на всі боки, що Андрій Білоус з нами ділиться службовими таємницями, — сказав Станів і, вичекавши мить, щоб дати колишньому однокласникові опрацювати довід, знову запитав: — Ну, то яке порушення в нас тут найпопулярніше — чоловік б'є жінку, жінка краде гроші в чоловіка?

— Не вгадав! — відповів Білоус. — Найчастіше нас викликають через самогубства.

Вражені словами правоохоронця, Дмитро та Максим переглянулися.

— І часто таке трапляється? — вже без іронії в голосі запитав Станів.

— Ну, десь до половини виїздів — то суїциди. Найбільше по сусідніх селах. Було таке, що за одну ніч двоє чоловіків повісілося. То рано були два виклики майже в той самий час. Вони ніби змовилися.

— Нічого собі, — сказав Дмитро зі щирим здивуванням.

— А раз, десь півроку тому, один себе спалив у машині. Ми спочатку думали, що то так, нещасний випадок, а потім біля нього знайшли каністру і побачили, що то він сам заліз у машину, облив себе бензином і запалив сірника. То було страшне діло, кругом усе обсмалене, він обгорів заледве не до кісток, на сидінні стоплений

людський жир, сморід на всю вулицю. А ми там мусили крутитися, протокол писати. А ото минулого місяця чоловік приїхав із заробітків, привіз купу грошей, а на другий день посварився з жінкою і почав ні з того, ні з сього буянити. Ну, жінка телефонує і каже, що чоловік ніби сказився. Ми того мужика забрали, він перебув ніч у нас, а рано каже: “Пробачте, то я вчора трохи з хлопцями перебрав. Давно з ними не бачилися” і таке інше. Ну, ми його відпустили. Він додому вернувся, помирився з жінкою. А вночі пішов у клуню і повісився. І чого він раптом захотів вкоротити собі віку, так ніхто і не зрозумів.

Максим насторожено слухав усі ці історії, і його уява на диво точно і живо відтворювала образи людей, що добровільно відмовилися від життя.

Молодий правоохоронець на мить спинився, кинув недопалок собі під ноги і затоптав його.

— А ще одного разу, — провадив далі Білоус, який підбадьорився тим захопленням, що він викликав у своїх розмовників, — коли я тільки починав працювати, то був випадок з молодою дівчиною. Їй було десь близько двадцяти — ну, я вже точно не пам’ятаю. То що вона зробила! Притягнула до риболовної кладки на ставку три великі цементні блоки, такі ото для стін, з отворами, прив’язала їх собі до ніг великим ланцюгом, а ланцюг закрила на колодку. І стрибнула в воду. Сусіди кажуть: “Дивимось, а вона мимо хати несе один цементний блок, потім другий, потім третій.” Ті сусіди не додумалися перепинити її і запитати, вони нато-мість просто дивилися і гадали: “І куди це вона їх тягне?”. Ну, а взагалі, в тої дівчини, як їй здалося, було непоправне горе. Її типу коханий одружився з іншою. То от вона знайшла, як виправити проблему. Її подружки казали, що вона була така, ніби відірвана від ре-

альності. Жила десь під райдугою, де пасуться рожеві єдинокороти.

— І тобі не моторошно постійно мати справу з такими речами? — запитав Максим.

— А чого мені боятися? Всі ми там будемо, — гордо заявив Білоус, використавши фразу, яку він, напевно, почув від діда чи батька, і значення якої він, найпевніше, не усвідомлював.

Після цих слів Максим відчув напругу, що з'явилася в горлі і звідти почала розповзатися по всьому тілу. Його руки заніміли, а у вухах зашуміло. Він відійшов убік і спинився, спершись плечем на одну з молодих лип, що росли вздовж дороги. Дмитро швидко зорієнтувався та, випередивши Білоусове питання, кивнув у бік Максима і швидко проговорив:

— Та це в нього алергія. Знаєш, сезон такий, осінь і все інше. Нічого страшного, це вже не вперше цього вечора. Йдемо, він нас наздожене, коли віддихається.

Молодий правоохоронець хотів був заперечити, проте Станів, прискоривши ходу, смикнув його за собою.

Еремітов затамував дух, заплющив очі й почав рахувати, чітко вимовляючи кожне число: “Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, вісім, дев'ять ...”. Коли він закінчив, у нього розслабилася тіло, і затрусилися руки. За хвилину це минулося і юнак з полегшенням зітхнув.

Дмитро дійшов з Білоусом до перехрестя, де їхні шляхи розходилися, постояв кілька хвилин, перекинувшись парою слів зі своїм давнім товаришем, після чого попрощався і повернувся до того місця, де він залишив Максима.

Підійшовши до свого друга, Станів тихим і спочутливим голосом, який від нього можна було почути дуже рідко, запитав:

- Нормально?
- Нормально, — кивнувши головою, відповів Еремітов.
- На сьогодні, думаю, подій досить.
- Досить, — погодився Максим.
- Ну, то йдемо?
- Ну, то йдемо, — повторив Максим, і юнаки попрямували далі.

Дорогою кожен думав про своє: один про нав'язливого псевдотовариша Василя та його кумира кнура, інший про дівчину з прив'язаними до ніг цементними блоками. Попрощавшись зі Станевим біля повороту на його вулицю, Максим попрямував до свого помешкання. Він був схвилюваний статистикою, яку озвучив молодий правоохоронець. Йому завжди здавалося, що самогубство — це щось таке поодиноке, вкрай рідкісне, щось таке, до чого може вдатися лиш один з мільйона, а тут виявилось, що добровільна відмова від життя — це абсолютно звичайне й пересічне явище, що трапляється мало не на кожному кроці. Думки про обгоріле тіло, потопельницю і вішальника розворушили Максимову уяву, і через кілька хвилин до цих думок додався прив'язаний до балки за шию молодий, худорлявий, світловолосий хлопчина, за яким пішли зовсім бентежні образи: на місці всіх цих людей, які вирішили самотужки припинити своє існування, юнак раптом почав бачити себе. Йому хотілося викинути ці жахливі речі з голови, проте вольових зусиль було замало. Дійшовши до дому, Максим уже встиг у найдрібніших деталях уявити себе повішеним і втонулим. Ці важкі думки забрали в юнака всі залишки сил і, лігши в ліжко, він заснув у безтямному маренні.

Дмитро ніколи не був непомітним, і з плином часу він через свої конституційні особливості перетворився в імпозантного молодого чоловіка, якого дівчата часто проводжали очима. У Станева були широкі плечі, розвинена мускулатура, горда постава та розумний і трохи агресивний погляд. Це приваблювало представниць протилежної статі, які відчували, що за юнаком можна заховатися і почуватися захищеною.

На роботі Дмитро хоч і не мав друзів, однак намагався підтримувати товариські стосунки з усіма знайомими. Він завжди вітався, відгукувався на прохання про допомогу, а інколи навіть вдавав, що цікавиться життям колег, вислуховуючи їхні нудні розповіді про особисте життя, які здебільшого складалися зі скарг. В одному з відділів, обслуговування якого було закріплене за Станевим, працювала незаміжня дівчина на ім'я Наталя. Вона була приблизно Дмитрового віку і ставилася до юнака дуже по-особливому. Уважна людина, спостерігаючи за її поведінкою при Станеві, швидко все зрозуміла б. Кожного разу, коли Дмитро навідувався до відділу, де працювала Наталя, дівчина пасла його очима, не пропускаючи жодного руху юнака. Вона намагалася за кожної можливості потрапити йому на очі і, зирнувши з ним, завжди усміхалася, хоч би який настрій в неї був. Якби Станів був уважніший, він би помітив, як змінювався розмір зіниць дівчини, коли вона дивилася в його бік. Але понад рік після знайомства з Наталею Дмитро не мав уявлення про те, як до нього ставиться молода колега, і поводився з нею так само, як і з усіма іншими. Така байдужість з його боку мучила дівчину і водночас посилювала в ній потяг до юнака, який ставав дедалі сильнішим.

Після Дмитрової розмови, чи то ліпше сказати суперечки, з самовпевненим однокласником Василем минуло вже понад два місяці, і протягом цього періоду зі Станевим відбулися деякі зміни. З підліткового віку, коли міжгендерні стосунки переходять на новий рівень, Станів почувався точно так само, як і решта молодих людей його років: його тягнуло до дівчат, він їх розглядав, оцінював і в думках підбирав собі пару. Однак, постійно спілкуючись із Максимом і відчуваючи його вплив на себе, Дмитро почав соромитися й уникати своїх поривів. Тут варто згадати, що в Максима до протилежної статі було дуже незвичне ставлення. Зовні здавалося, що він, подібно до Анжольраса, не підозрює про існування осіб, які мають протилежну стать. Насправді ж ситуація склалася дещо інакша, хоч істина і була недалеко від цього твердження. Організм у хлопця функціонував належним чином: у нього був здоровий потяг і всі відповідні фізіологічні потреби. Та разом з тим він не відчував симпатії до жодної конкретної особи. Еремітов не відчував ворожості, відрази чи страху, він не був за щось ображений, у нього просто ніколи ніхто не викликав ніякого інтересу. Таке дивне ставлення до протилежної статі собі і друзям юнак пояснював, спираючись на логічні умовиводи, мовляв: “Гора мінусів і ще й залежність на додачу! Для чого прирікати себе на таке?”. І Дмитро, хоч і намагався знайти контраргументи, все ж врешті-решт погодився з цією позицією. Це зробило їх з Еремітовим ще схожішими. Коли під час їхньої прогулянки мимо проходила струнка дівчина в короткій спідниці, жоден з них не проводив її поглядом, як це зробив би будь-який інший юнак їхнього віку. Максим не робив цього, тому що він взагалі не зважав на оточення незалежно від віку і статі, а Дмитрові, хоч і доводилося докладати певних вольових зусиль, вдавалося контролювати свої пориви і

їх зовнішні прояви. Так тривало роками, аж поки Станів не почав бачити в стосунках із протилежною статтю не лише задоволення своїх первинних біологічних потреб, а дещо набагато для нього важливіше. Він почав бачити в них спосіб відбути відведений час. Проте досить довго це залишалося лише на рівні відірваної від юнакового життя теорії, залишалося аж до тієї короткої і, здавалося б, геть неважливої суперечки з Василем. Не те щоб Дмитро погодився зі словами свого колишнього однокласника, однак почуте в той вечір змусило його вже вкотре задуматися над одним із варіантів втечі, що вже довгий час крутилися в його голові. Відтоді Дмитро почав потрохи приглядатися до знайомих дівчат, відкрито оцінюючи кожну з них і вибираючи ту, яка йому підійде. Він зізнався собі в тому, що шукає пару, однак якогось чіткого плану в його голові досі не було. Юнак не знав, чи швидше не був упевнений в тому, що він робитиме, коли йому трапиться хтось, хто йому підійде. Проте, попри таку невиразність у баченні майбутнього, Дмитро все ж вирішив спробувати зблизитися з дівчиною, яку він для себе обере. Він вирішив це зробити насамперед для того, аби закрити всі пов'язані з цим питання і внести ясність, якої йому так бракувало.

Одного дня Станів мав багато роботи у відділі, де працювала Наталя. Займаючись своїми справами, він кілька разів стикався з молодою колегою, і його раптом здивувало те, що він досі не звертав на неї особливої уваги. Наталя була приваблива висока дівчина з тонким станом, вузькими плечима, довгим темно-каштановим волоссям, продовгуватим і спокійним обличчям, яке виглядало дещо блідим, однак не робило її менш симпатичною. Крім того, вона володіла якостями, що їх Дмитро дуже цінував: дівчина була доволі скромна, спокійна та врівноважена.

Закінчивши роботу, Станів уже зібрався йти в інший відділ. Однак, простуючи до виходу, юнак поглянув на скляні двері, що вели в коридор, і побачив відображення Наталі, яка проводила його очима. Юнак спинився й уважно пригледівся до відображення, спостерігаючи за поведінкою дівчини. Та не відривала від нього очей. Станів почав розвертатися, не зводячи погляду з дверей. Він робив це доволі повільно, аби його колега встигла відреагувати. Тільки Наталя вгледіла Дмитрів рух і зрозуміла, що юнак зараз подивиться в її бік, вона відразу ж відвела очі, щоб Станів нічого не помітив. Побачивши це, юнак повільно підійшов до стола, за яким сиділа Наталя, і заговорив до молодого білого комірця, що крутився біля дівчини:

— Там тебе шеф викликає.

— Мене? — здивувався той.

— Ага. Казах, щоб ти прямо вже біг до нього. Він тебе на першому поверсі в приймальні чекає.

Білий комірець миттю кинув усі свої заняття і вибіг з офісу.

— Його справді хтось кликав? — запитала Наталя, вгадавши Дмитрів задум.

Юнак, не відповівши на питання, спробував завести розмову. Звісно ж, вдалося це йому на диво легко. Після кількох хвилин, наповнених порожніми фразами, легким фліртом з боку дівчини та спробами продемонструвати почуття гумору та маскулітність з боку юнака, той запросив колегу на прогулянку. Наталя засвітилася від радості. Вона, сама того не помічаючи, потяглася рукою до своєї голови і поправила пасмо волосся над вухом. Дмитро вловив цей рух, який разом зі зміною розміру зіниць і радісною усмішкою, яку дівчина безуспішно намагалася приховати, дав зрозуміти юнакові, що його колега відчуває до нього дещо сильніше від пе-

ресічної симпатії. Наталя прийняла пропозицію, після чого Станів попрощався і, задоволено усміхаючись, пішов займатися своїми справами.

18

Настав вечір п'ятниці. Було тепло та безвітряно, а всіяне зірками небо виглядало чистим і безхмарним. Усе це робило атмосферу прогулянки легкою та невимушеною. Дмитро йшов поруч Наталі і вдавав, що слухає її історії з роботи та життя. Його абсолютно не хвилювало та не цікавило те, що говорила його супутниця, проте задля гречності, юнак вдався до відточеного роками способу: кивати і вставляти слова, які б запевняли розмовника в тому, що його уважно слухають. “Ага”, “нічого собі”, “ясно” — незамінні помічники в цій справі, і Станів користувався ними без усяких докорів сумління.

Коли пара підійшла до великого, вимощеного бруківкою мосту, на якому не було вуличних ліхтарів, Дмитро зупинив свою супутницю.

— Ти орієнтуєшся трохи на зоряному небі? — запитав Станів.

— Ем... Не дуже, — з награною провинкою в голосі відповіла Наталя.

Дмитро поглянув вгору і показав пальцем на одне із сузір'їв.

— Бачиш отой хрест? У смузі Чумацького Шляху.

Дівчина уважно розглядала небо, безуспішно намагаючись знайти те, на що вказував юнак. Дмитро підійшов ближче і показав супутниці потрібний напрямок.

— Це сузір'я називається Лебідь. Ота зірка в середині хреста — то Садр, пульсар, один з небагатьох, які можна побачити на небі простим оком.

— Ти що знаєш всі зірки на небі? — грайливо здивувалася дівчина.

— Садр — то не зірка. Ну, зірка, але трохи не в тому розумінні. Повноцінною зіркою з термоядерним синтезом і всім іншим він був раніше. Колись то була велика зірка. В рази більша від нашого Сонця. Вона своє віджила і перетворилася на оту річ. Пульсар — це ніби зірка на пенсії. А ще треба розуміти: те, на що ми зараз дивимось, себто світло, яке ми бачимо, почало летіти до нас за багато століть до цього моменту. Приблизно тисяча триста років тому, десь тоді, коли в Європі розшумілися вікінги. От воно залишило поверхню Садра і рік за роком наближалось до нашої планети, аж поки ми тут через тих самих тринадцять століть не вловили його своїми сітківками. Дивно. Правда ж?

Наталя ствердно кивнула. Вона уважно слухала юнака, проте їй було абсолютно все одно, чим там колись був Садр, її мало хвилювало, коли в Європі шуміли вікінги, для неї не мало жодного значення, скільки часу світло летить від котроїсь із зірок до Землі. Дивлячись на вираз обличчя Наталі, Дмитро це розумів. Так само, як він розумів те, що задоволення дівчина дістає не від його розповідей, а від самої його присутності. І вона так само уважно слухала б його, якби він розповідав про принцип роботи клізми та її роль у процесі промивання прямої кишки, чи якби він просто переказував абетку або рахував від одного до ста. За будь-яких умов вона б кивала і погоджувалася б із кожним його словом. Від усвідомлення цього Станеву на мить зробилося так гірко, що він навіть задумався над тим, щоб припинити все і відвести Наталю додому. Проте юнак приглушив цей порив, і через якийсь час усе минулося. Дмитро увійшов у роль і почав діставати втіху від процесу спілкування, йому навіть стало дивно, як це він

кілька хвилин тому міг скаржитися на обмежений світогляд своєї супутниці. Розмовляючи з Наталею, юнак починав розуміти, що дівчину саме такого гатунку він і шукав. Дмитрові була потрібна подруга, яка притягне його до землі й переконає його відвести очі від неба та поглянути собі під ноги. Юнак прагнув до товариства тої, що витягне його зі світу, повного сумнівів, страхів та непевностей, і забере у свій світ. Світ невеличкий, обмежений вузькими рамками і рядом догм, однак разом з тим такий простий та зрозумілий і, що найголовніше, визначений.

Після кількох годин наповненого порожніми розмовами блукання містом, Станів провів Наталю до її будинку, скромно попрощався і подався додому. Зачинивши за собою двері своєї квартири, дівчина хвилин двадцять, спершись на стіну, стояла в коридорі і з щасливою усмішкою на обличчі прокручувала в голові прогулянку в усіх її деталях, згадуючи кожен жест Дмитра та відтворюючи в уяві всі особливості його міміки.

Станів же почувався зовсім не так. Прямуючи до свого помешкання, він уявив, як веде з Наталею ще одну розмову на астрономічну тематику. Проте замість дійсно цікавих фактів він верзе якусь нісенітницю, щось надивовижу безглузде на кшталт: “Можливо, там, серед усіх цих іскор, є ще одна планета, як наша, і там також стоять двоє та дивляться в наш бік, як ми дивимося в їхній”. Станеву стало навіть трохи соромно за те, що він прокручує в голові подібні слова. Слова, вмінням видушити з себе які так пишаться заледве не всі квазіромантики. Проте, без сумнівів, якби він це сказав своїй розмовниці, вона б тільки ще раз ствердно кивнула, погодившись із кожним словом.

Дмитро пускав Наталю в своє життя поступово. Розмовляючи зі своєю подругою, він зазвичай не розповідав про своє життя, а натомість розпитував дівчину про її. Він намагався керувати бесідами з Наталею так, щоб йому не довелося говорити про себе і про своє минуле, та разом з тим юнак уникав надмірної таємничості, щоб його подруга не почувалася так, ніби він від неї щось приховує. Дмитрові вдавалося робити це доволі успішно, бо дівчина вірила, що його життя нічим не особливе.

З Максимом Дмитро Наталю познайомив також не відразу, а лиш через два місяці після їхнього зближення. І як тільки це сталося, дівчина, дізнавшись, що Еремітов не має подруги, відразу ж взялася до однієї з улюблених справ багатьох представниць жіночої статі: вона почала добирати юнакові пару. Станів, хоч і знав, яка це безглузда та безнадійна справа, не став відговорювати дівчину і, лише посміхаючись, примовляв: “Ну спробуй.” Зазвичай, коли Наталя при Максимові пробувала заговорити про своїх подруг чи незаміжніх колег, що, як вона думала, годилися Еремітову в пару, юнак чемно переводив мову на щось інше, тим самим натякаючи дівчині, що їй варто припинити свої намагання. Проте Наталя його натяків не розуміла, через що Максим проймався до неї все більшою і більшою антипатією, для якої і без її нав’язливої поведінки в нього знаходилося достатньо причин. Еремітов помічав, якою мірою Наталя відрізняється від них зі Станевим, він бачив, що дівчина живе в зовсім інакшому світі. Вона не переймалася тим, чим переймався він із другом, і її не тривожило усвідомлення того, що в майбутньому настане така мить, коли в неї не буде можливості похвалитися тим,

що вона є. Однак, спостерігаючи за Дмитром і його по-другою та потрохи розбираючись в особливостях їхніх стосунків, Максим зрозумів, що саме належність Наталі до іншого світу вабила Станева, який поставив перед собою завдання в цей світ потрапити. Еремітов починав усвідомлювати: він та Дмитро вибрали зовсім різні і в дечому навіть протилежні способи боротьби з тією проблемою, що їх мучила, і ця відмінність у їхньому виборі в якийсь момент стане дороговказом на роздоріжжі, минувши яке, вони підуть окремими стежками.

Одного дня, коли всі троє сиділи у Дмитра за обіднім столом, Наталя, вичекавши зручну мить, зробила чергову спробу зацікавити Максима однією зі своїх знайомих:

— Знаєш, до мене вчора ввечері телефонувала моя університетська подруга, ми з нею години дві говорили, вона така весела дівчина. І незаміжня, — з натяком в голосі додала Наталя.

Станів засміявся і похитав головою, юнак думав, що його друг, як завжди, скаже, що зараз немає часу на подібні речі або вправно, як це він уміє робити, переведе розмову на щось інше. Проте того разу було інакше. Максим уважно подивився на Наталю і, помовчавши кілька секунд, для того щоб сформулювати свою відповідь, сказав спокійним і дуже серйозним голосом:

— Весела? Ти це розглядаєш як головну принаду, що повинна вабити хлопця до дівчини?

— Чому головну? — здивувалася Дмитрова подруга і, розтуливши рот, хотіла ще щось додати, проте не знайшла слів.

Максим дивився на Наталю і відчував незрозуміле для себе бажання якось їй дошкулити. На якусь мить на його обличчі з'явилася ледве помітна зневажлива

посмішка, проте вона дуже швидко зникла, і юнак заговорив знову:

— Ти не сказала розумна, добра, спокійна, потенційно хороша матір. Перша характеристика, яку ти згадала — це весела. Складається враження, що це її головна чеснота. Бачиш, для того штибу юнаків, які полюють за самоствердженням, відчуттям власної важливості, іншими подібними речами та для досягнення своїх цілей використовують партнера в стосунках, веселість такої була б вкрай важливою особистісною характеристикою. Бо ж як приємно проводити час з людиною, що буде сміятися з усіх твоїх жартів, хоч би якими тупими вони були. І от ти мені кажеш, що твоя подруга весела, вважаючи, що коли я це почую, то відразу ж нею зацікавлюся. Тобто ти мене вважаєш якраз юнаком того ж таки штибу. Ти приймаєш мою манеру поведінки, мою стриманість та емоційну стабільність за сильну невпевненість у собі. Я маю віддати належне твоїй жіночій спостережливості й умінню діяти за обставинами. Знаю, що якби в тебе склалося враження, що я альфа-самець, який давиться власним тестостероном, то при описі своєї подруги першою характеристикою, що ти згадала б, були б великі груди чи легкодоступність. Проте ця твоя спостережливість дуже поверхова. Бачиш, є багато інших причин поводитися так, як поводжуся я. І ці причини далеко не завжди пов'язані з невпевненістю в собі чи низькою самооцінкою.

Вислухавши Максима, Наталя кілька секунд сиділа мовчки, потім, вдавши, що до неї хтось телефонує, потягнулася до кишені по телефон, відійшла від стола на безпечну відстань і почала імітувати розмову. Еремітов поглянув на неї, потім на Станева і зневажливо посміхнувся. Коли дівчина закінчила, вона підійшла до Дмитра, поцілувала його і, не пояснивши деталей, ска-

зала, що мусить бігти допомагати подрузі розбиратися з якимись невідкладними справами.

— Наталю, дозволь повідомити одну річ, — напруженим і дещо агресивним голосом сказав Максим. — Дмитро, напевно, тобі цього не казав, щоб не ставити тебе в незручне становище, проте він так само, як і я, не любить фальшу та удавання. Якщо ти раптом почала відчувати до мене сильну неприязнь, то не треба було імітувати телефонну розмову, аби позбутися мого товариства. Варто було просто сказати.

Дівчина розхвилювалася та почервоніла і стала схожою на дитину, яку піймали на гарячому, коли вона чинить якусь шкоду.

— Наступного разу скажу, — проговорила вона і, залишивши квартиру, зачинила за собою двері.

Слухаючи свого друга, Дмитро розгубився і, не знаючи, як йому вчинити та що сказати, просто сидів мовчки, аж поки Наталя не залишила їх з Максимом наодинці.

— Для чого ти так? — запитав він, коли дівчина вийшла.

— Але вже ж вона обмежена. І то “обмежена” — це я ще скористався евфемізмом! — дещо роздратовано пробурчав Максим. — І ти не можеш цього не бачити. А раз ти це бачиш і все одно досі з нею, значить, у тебе для цього є вагомі причини. Ну так, звісно, можна зрозуміти, її товариство дозволяє тобі розслабитися, закрити на все очі, ні про що не думати і нічим не перейматися.

— Це погано?

— Погано? І це ти питаєш?

Запала незручна для обох тиша, що тривала кілька секунд.

— Не погано, — дещо розгубленим голосом заговорив Максим, — зовсім не погано. Дивно.

Дмитро не знав, як відреагувати на такі слова. Юнак відчував усередині себе щось подібне до вини, однак це відчуття здавалося йому незаслуженим і абсолютно несправедливим. Він поглянув на Максима і, певно, вперше в житті розгледів у ньому не друга, а якусь дивну загрозу. Загрозу, що до цього моменту ніби ховалася від нього і лише тепер дала про себе знати. Станів, сам не розуміючи чому, раптом згадав іменини свого колишнього університетського товариша та свою з Еремітовим розмову, що відбулася наступного дня. Йому здалося, наче в тій розмові й у тому, що сталося мить тому, було дещо спільне, і це спільне видавалося йому дуже тривожним і навіть небезпечним. Дмитрові стало якось ніяково, його серце забилося швидше, а в погляді з'явилася та сама агресивність, яку в нього викликали упереджені викладачі, релігійні фанатики і “знавці речей”. Проте тепер очима, повними цієї агресивності, він дивився на Максима.

— Думаю, не варто продовжувати цієї розмови, — сказав Еремітов, помітивши збуджений стан свого друга. — Я піду.

Він піднявся і вийшов з квартири, залишивши схвилюваного Станева розбиратися зі своїм думками.

20

Після короткої розмови між Наталею та Максимом, що, як потім виявилось, була останньою, минуло два з лишком місяці. Час від часу поглядаючи на похмуре небо, Дмитро простував вузьенькою, вимощеною камінням вуличкою в бік будинку, де мешкала Наталя. Того дня було заплановане святкування дня народження найближчої подруги Наталі. Станів познайомився з Олею (так звали цю подругу) за кілька місяців до того,

і вона здалася йому доволі розумною та приємною дівчиною. Не нав'язлива, а в її поведінці майже не було манірності. Тож Станів не сильно переймався тим, що йому доведеться відбути в її товаристві вечір. Навпаки, десь усередині він навіть радів можливості провести з Олею трохи часу.

Дмитро не йшов до Наталі звичним маршрутом. Того разу в юнака були справи в центрі міста, і він підходив до будинку своєї подруги з тилу. Юнак ішов незнайомими вуличками, на яких був уперше, і, оглядаючи все довкола, вивчав місцевість. Навпроти однієї з багатоповерхівок, на високій сірій стіні, що відгороджувала тилову частину двору якоїсь муніципальної споруди, Дмитро натрапив на прояв палких почуттів, вартий Шекспірового пера. На стіні був напис зеленою фарбою: “Катя пробач мені”. Слова були виведені криво, а остання буква заледве виднілася. Дмитро припустив два варіанти: або в автора скінчилася фарба, або юного романтика побачив сторож тієї муніципальної будівлі, й той мусив рятуватися втечею. “Так чи інак, обставини склалися проти його любові до Каті, — думав Станів, уявляючи собі хлопця, що під покривом ночі прийшов просити вибачення таким дивним способом. — А що Катя? Катя просто мусила йому пробачити, хай там що він натворив, бо ж бідолаха так ризикував і так старався. Він навіть не поскупився на балончик з фарбою. Ну просто красень!”

Станів минув напис і ввійшов у двір Наталиного будинку. Дівчина жила на сьомому поверсі великої новозбудованої десятиповерхівки. Дмитро, думаючи про своє, впевнено йшов до потрібного під'їзду та його увагу привернув інший результат прояву глибоких (напевно) почуттів. Прямо на землі було ще одне вкрай оригінальне і непересічне звернення до об'єкта чиїхось

захоплень: “Іра я тебе люблю. Твій котNк.” Ага. Саме так. Автор цієї роботи, вочевидь, так був засліплений любов’ю до Іри, що забув, як пишеться буква “и”. Проте, на відміну від того романтика, що просив пробачення, цей залишив підпис, щоб об’єкт його обожнювання точно знав, від кого послання. А воно, судячи з напису, було від когось, хто іменує себе котNком. От молодець! А то, якби він не підписався, Іра гадала б, хто це її так любить. А так вона точно знає — це її котNк.

Крім орфографічної, була ще одна особливість: напис був виконаний пензлем та простою олійною фарбою. “Яка ж, напевно, щаслива ця Іра, — подумав Станів, розтягнувши обличчя в усмішці, — вона тепер кожного разу дивитиметься з вікна у двір і бачитиме, як сильно її любить її котNк. Бачитиме, що йому для неї не шкода навіть банки білої олійної фарби. І разом з тим вона розумітиме, що її котNк насправді економний хлопець. Він не став витрачатися і метушитися з балончиком, як винуватець, що вибачався перед Катею, ні, він вчинив набагато практичніше: зайшов до батька в гараж, знайшов там почату банку з фарбою, схопив пензля, яким, можливо, навесні фарбували паркан, і, не витрачаючи зайвих ресурсів, взяв та й дав існування цьому каліграфічно-орфографічному шедеврові. Що тут скажеш? Йому вдалося створити новий оксиморон — «романтично-економний».”

Побачивши ці два прояви глибоких, як здавалося їхнім авторам, почуттів, Дмитро вже вкотре здивувався тому, яка все-таки сильна може бути відмінність між людьми. Станів подумав, що він сам ніколи б не вчинив нічого схожого. Йому, напевно, і на думку не спало б подібним чином просити вибачення чи давати знати про свою прив’язаність. Юнак пробував зрозуміти, що відчували ті горе-романтики, та якого ефекту вони очіку-

вали досягнути. І коли він уявляв себе на їхньому місці, йому ставало якось по-химерному соромно. В якусь мить Дмитро дав волю своїй уяві та побудував у голові таку картину: Максим у дворі якоїсь багатоповерхівки, оглядаючись по боках, пише: “Катя, пробач мене” та “Іра, я тебе люблю”. Станеву це здалося неймовірно кумедним.

З посмішкою на обличчі Дмитро увійшов у під'їзд і почав підійматися сходами на поверх, де жила його подруга. Коли він натиснув на кнопку дзвінка, почувся голос дівчини:

— Зараз!

Станів зачекав хвилини три. Двері відчинилися, і перед ним з'явилася Наталя. Вона була одягнута по-святковому: високі підбори, вишукана чорна сукня, пишна зачіска, великі золоті сережки, що заледве не торкалися оголених плечей. Дмитро оглянув дівчину і вдав ніби вражений її зовнішністю.

Дарма що Станів був з Наталею вже кілька місяців, він так і не наважився сказати їй про свої смаки і про те, що він насправді цінує в жіночій зовнішності. Такому рішенню не можна було приписати брак рішучості чи страх перед конфліктом — просто Дмитро розумів, в яке становище він поставить дівчину, якщо озвучить їй свою позицію щодо того, які речі, на його думку, насправді роблять жінку привабливою. Якби він сказав Наталі, що йому зовсім не подобаються ні пишний незручний одяг, ні різноманітні прикраси, ні дорогі парфуми, ні каблуки, то дівчина мусила б розриватися між своїми смаками і тим, до чого вона звикла, з одного боку, та прагненням подобатися Дмитрові — з другого. Станів не мав ніякого бажання ускладнювати свої стосунки, тому мовчав.

За півгодини Дмитро, Наталя, Оля та її наречений, з яким вона мала побратися через кілька місяців, сиді-

ли за невеличким столиком у ресторані, облаштованому в стилі старовини. Дмитро, відкинувшись на спинку лавки, ліниво оглядав дизайн закладу. В кутках стояли снопи, на стінах висіли колеса від воза, офіціанти були одягнуті в старовинний національний одяг. “Взагалі дуже оригінальна ідея! — думав юнак. — Мало де можна знайти ресторан, облаштований під старовину. Їх може бути, ну щонайбільше три-чотири на одну вулицю.” Його думки перервав Олин голос:

— То як, кличемо офіціанта? — запитала дівчина, поглядаючи на Станева — єдиного, хто ще не визначив замовлення.

Юнак схопив меню, похапцем пробігся по ньому очима, зробив свій вибір і, поглянувши на іменинницю, ствердно кивнув.

Оля була нижча від Наталі, та все ж висока дівчина з чорним волоссям, круглим обличчям та розумними очима. Коли вона сміялася, у неї на щоках з’являлись ямки, що додавали їй обличчю приємної простоти та робили його неймовірно добродушним. Уся зовнішність дівчини викликала в Дмитра прихильність. В умовах чистого експерименту, якби Дмитро не мав стосунків з Наталею і мусив би вибирати між нею та Олею, він, не задумуючись, вибрав би Олю. Проте юнак ніяк своєю поведінкою не давав цього знати нікому з присутніх. Йому було соромно і трохи неприємно через те, що він визнавав перевагу цієї дівчини над своєю подругою.

Поруч Олі сидів її наречений — молодий чоловік на ім’я Павло, якого всі присутні цілком заслужено називали просто Паша. Дмитро не був знайомий з нареченим Олі до цього вечора і дуже здивувався, коли побачив обранця дівчини, яку він так високо оцінював. Паша трохи скидався на школяра. Він мав наївне лице, густе волосся і якусь, ніби дитячу, зачіску. Перше, на

що Дмитро звернув увагу, коли поглянув на його обличчя — це блискучі веселі та трохи вузькуваті очі, форма яких дозволяла впевнено сказати, що в роду у Паші були азійці. Проте не форма очей привертала увагу, а їх активність. Здавалося, що Паша ні на чому не міг втримати погляд і десять секунд. Його зіниці ковзали туди-сюди, перемикаючись з одного об'єкта на інший. Навіть коли Дмитро тис йому руку, Паша лише неухважно зиркнув на свого нового знайомого й одразу ж почав розглядати стіну в нього за спиною, посуд на столі та офіціантів, що проходили мимо. Та не тільки очі в Паші були надмірно активні — він сам поводився так, наче випив якийсь сильний збадьорливий напій, і тепер його просто розпирало від енергії. Паша крутив головою, як це робить сполохана курка, він метушився, періодично виходив з-за столу, щоб відповісти на телефонний дзвінок або самому до когось зателефонувати. Навіть коли Оля його заспокоювала та присаджувала на якусь хвилину, Паша все одно не міг сидіти смирно, він плескав долонею по коліні або стукотів пальцями по столу. Його зовнішність і манери веселили Станева, адже Паші було під тридцять, проте він виглядав та поводився, як підліток. Крім того, недозрілий чоловік дозволяв Дмитрові почуватися надміру гордо та впевнено. Станів і так ніколи не пас задніх на ниві маскулінності, а на фоні Паші він взагалі здавався надчоловіком, і це сильно тішило юнакове самолюбство.

Хай там як, та ледве не кожна людина дістає своєрідне задоволення від товариства тих, на чиєму фоні вона вирізняється своїми чеснотами (чи принаймні тим, що ця людина вважає чеснотами), і неважливо, визнає вона це чи ні, її завжди певною мірою буде тягнути до слабших характером, нижчих зростом, тупіших та менш вродливих. А якщо в цього контрасту ще й виявляється

сторонній спостерігач, то людське марнославство піднімає великий палець догори і схвально киває головою.

Тож Дмитро мовчки сидів за столом і насолоджувався відчуттям своєї переваги над Пашею заледве не в усьому. Однак водночас у ньому прокинувся неабиякий інтерес до стосунків заручених, що сиділи навпроти. Станеву було важко зрозуміти, що вабило одне в одному таких різних людей. Освічена дівчина з врівноваженим твердим характером і схожий на школяра, непосидючий чоловік ніколи не мали б зійтися, та все ж за кілька місяців вони одружилися.

Раніше юнака дивували стосунки Оксани та Миколи, його колишніх сусідів. Колишніх, бо через кілька місяців після тієї ночі, коли Станів втихомирював агресивного п'яницю, вони переїхали і поселилися в меншій квартирі на околиці міста, бо були змушені продати своє житло через Миколіні борги. Бувши сусідом того подружжя, Дмитро постійно дивувався, з якого це дива Оксана вирішила вийти заміж за такого непевного типа, як Микола. Що в ньому могло її приваблювати, і то приваблювати так сильно, що вона вирішила зв'язати з ним своє життя? Та скільки юнак не гадав, відповіді він так і не знайшов. Тепер же в ньому знову прокинувся подібний інтерес. Що Оля могла знайти в цьому непосидючому, хлопчакуватому чоловікові? Він не був особливо красивий, за кілька спільно проведених годин Станів упевнився, що й гігант інтелекту з нього також не вийшов. То в чому ж річ? Можна було припустити, що Паша має якісь приховані чесноти. Однак вистачало одного погляду на цю велику дитину, щоб зрозуміти, що ймовірність цього дуже й дуже мала.

Минуло години дві від початку цього скромного святкування. Оля і Наталя жваво розмовляли ні про що. Єдиною метою їх балачок було підтримання хорошого

настрою, тож дівчата особливо не напружувалися, щоб тримати бесіду в якомусь конкретному річищі, а просто підхоплювали кожну тему, яка здавалася їм цікавою, при цьому вони вмиль забували те, про що розмовляли до того. Станів сидів мовчки, вдаючи уважного та зацікавленого слухача, і робив те, що він робив завжди в подібних ситуаціях: кивав і вставляв ствердні репліки. В якийсь момент розмови Паша потягнувся рукою через весь стіл, щоб узяти сільничку. Він необережно нагнувся над своєю тарілкою, і його комірець опинився в густій підливі. Паша зойкнув, відкинувся на спинку сидіння і здивовано поглянув на велику, масну пляму на своїй блакитній сорочці. Він, здавалося, геть розгубився і не мав уявлення, що йому робити. Оля подивилася на свого нареченого, як вихователь на дитсадківця, який щойно провинився, і промовила повчальним тоном:

— Ой, Паша! Ну як же ж ти так?

Паша нічого не відповів і лише винувато та якось несміливо зиркнув у бік Олі. Дівчина схопила чисту серветку і заходилася відтирати сорочку нареченого. Той сидів непорушно й уважно стежив за рухами своєї майбутньої дружини. Все це було схоже на інцидент під час сімейного обіду, коли син, школяр молодших класів, ставить пляму на одязі, а мама намагається її відчистити. Саме так воно виглядало: Оля була турботливою мамою, що піклується про своє непосидюче та інколи навіть неслухняне дитя, а Паша був тим самим дитям, за яким треба постійно пильнувати.

Наталя почала розповідати Дмитрові про те, як вони з Олею колись в університеті готувалися до якогось там важкого екзамену, проте юнак лиш вдавав, що слухає, а насправді був поглинутий роздумами, на які його наштовхнула маленька застільна пригода. “То Оля в

ньому бачить дитину, — думав Станів. — Вона хоче бути матір'ю ще до того, як в неї з'являться діти. А Паша ніби й не проти бути їй сином. Сином неслухняним, нечемним; сином, за яким треба постійно дивитися в чотири ока; сином, який не вміє обходитися без матусі і який дозволятиме їй відчувати себе не просто бажаною, а необхідною. Тобто Паша готовий бути якраз таким сином, який їй потрібен. Цікаво, а вона сама розуміє чому її тягне до цієї великої дитини? Мабуть, ні. Найпевніше, вона і собі, й усім довкола пояснює свій потяг до Паші таємничими піднесеними та непоясненими почуттями, які називає любов'ю.”

Дмитро не помилився в своїх міркуваннях. Оля була дочка батьків-псевдоінтелігентів, через що в дитинстві у подарунок дівчина отримувала не ведмедика, не ляльку і не іграшковий будиночок, а книжку, книжку і ще одну книжку. Оля не мала змоги досхочу награтися в матусю, коли була малою, і тепер надолужувала згаяне. А Паша був її улюбленою лялькою, бо через свій характер і склад розуму ніколи не давав грі стати нудною. Крім того, сурогатна материнська любов подружки Наталі до свого майбутнього чоловіка доповнювалася відчуттям власної важливості, яким дівчина впивалася, піклуючись про нареченого і спостерігаючи за тим, як йому важко обходитись без неї. З боку Паші ситуація була подібна. Йому була потрібна і мама, і дружина. Оля в собі поєднала і перше, і друге, ставши для нього ідеальною парою.

“Повинен бути звичайний потяг до протилежної статі і ще щось окреме від нього, — міркував Дмитро, спостерігаючи за зарученою парою, що раптом перестала йому здаватися дивною. — Щось, що поєднує двох людей, крім відмінності в їхній гендерній належності. Це може бути збіжність характерів, спільні інтереси чи

щось подібне. Щодо Олі та Паші — це дивна прив'язаність, схожа на материнську. Інфантильний чоловік так і не набрався духу, щоб подорослішати, а його молодій нареченій тільки цього і треба. Вона відчуває себе його матусею і, можливо, така роль її більше приваблює, ніж навіть роль дружини, якою вона повинна стати згодом. Як цікаво, вона виходить заміж не за чоловіка, а за сина”.

Станів мимоволі посміхнувся, проте за секунду його обличчя знову стало серйозним. Дмитро раптом зрозумів, що це те життя, яке він може прожити. Гуляючи з подругою, відсиджуючись вечорами в ресторані, спілкуючись із людьми з тарганами в голові, обговорюючи буденні справи і згадуючи події з минулого. Це все в ту мить здалося юнакові дуже простим, безпечним і, що найголовніше, визначеним. Дмитро відчув дивне та бентежне емоційне піднесення, і йому захотілося продовжити цю мить назавжди. Він поглянув на свою подругу, і по його лиці пробігла радісна посмішка.

21

У той період, коли Станів намагався налагодити міжгендерні стосунки, Максим проходив найважчий відрізок свого життя. Після розповідей молодого правоохоронця про суїциди в його голові все частіше почали зароджуватися дивні бажання, що, з одного боку, його лякали, а з другого — давали йому бентежну надію. Проте довгий час юнак старався на ці бажання не зважати, намагаючись розібратися з проблемами, не вдаючись до крайнощів. Однак Максимові постійні роздуми не привели його ні до відповідей, ні до якоїсь ясності. Вони, навпаки, ще більше збентежили та заплутали юнака. “Неминучість смерті перекреслює все

життя ще до того, як воно буде прожите, — часто думав він. — Хоч би чим я займався, всі мої дії будуть зайві. От я маю гори грошей, маю тисячі, мільйони, мільярди, маю більше, ніж міг би витратити. І що? Що з того? Ну, припустімо, я відомий на весь світ, мене знають всі-всі. І що? Я маю нічим не обмежену владу над усім і всіма. І що? Хоч би що робив, я можу запитати себе: “І що?”, і відповіді на це питання мені дати не вдасться. Так що ж тоді мені робити зі своїм життям?”. У Максимовій голові не залишилося місця для інших думок, окрім тих, що стосувалися питання, з якого починався та закінчувався його день. “От я прокинувся. Я буду займатися якимись рутинними справами. Я працюватиму, відпочиватиму, говоритиму, слухатиму, ходитиму, стоятиму, сидітиму і робитиму багато інших речей. І що?” — думав він вранці. “Я лягаю спати. Минув ще один день. Я працював, відпочивав, говорив, слухав, ходив, стояв, сидів і робив багато інших речей. І що?” — питав він себе ввечері. І кожен день проходив так само, як і попередній, ні на крок не наблизивши Максима до розуміння того, як усунути тривогу і чи можна її усунути взагалі. Такі важкі роздуми разом із нападами хвороби, що траплялися дедалі частіше, супроводжуючись ще більшою напругою та забираючи ще більше сил, зробили життя Еремітова вельми сумнівним об’єктом для заздрості. Так минав місяць за місяцем.

Одного зимового дня, прямуючи на роботу, Максим вкотре згадував розмову з рум’янощоким правоохоронцем, з моменту якої минуло вже понад рік. Це була свого роду нав’язлива думка, що ніяк не йшла юнакові з голови. Він знов і знов повертався до образів самогубців, про яких йому тоді розповів Білоус, згадував про вчинки цих людей і кожен раз приміряв на себе їхні ролі. Поглинутий роздумами, Еремітов наблизив-

ся до пішохідного переходу. Дорогою тягнулися чотири, здавалося, безконечні ряди автомобілів, проте юнак не став чекати і ступив на зебру. Водії відразу ж почали йому сигналізувати, та Максима це не хвилювало, він не зважав на обурених шоферів і йшов уперед, опустивши очі. Дійшовши до середини дороги, юнак повернув голову в бік великої вантажівки, що якраз наближалася до переходу. Він трохи сповільнив ходу, поглянув на фронт автомобіля, і в його голові почали виникати дивні образи. Максим уявив, як ця вантажівка замість того, щоб пригальмувати перед зеброю, навпаки, прискорюється і в якийсь момент на великій швидкості збиває його. Юнак наче наяву бачив, як його тіло вдаряється об великий металевий бампер, як від цього удару тріскає його грудна клітка, як ламаються ребра, ключиця та інші кістки, як руйнуються внутрішні органи, і як спиняється метаболізм. Думаючи про це все, Еремітов нітрохи не боявся і, що спершу було для нього дивним, навпаки, відчував якесь чудне, досі невідоме йому задоволення. Ці думки були більше схожі на мрії, аніж на страхи. Максим розумів, що він хоче, щоб та вантажівка його збила, він хоче, щоб від того удару в його тілі потріскали кістки, і пошкодились органи, хоче, щоб той удар позбавив його життя. Закінчивши перехід, Максим спинився і провів поглядом масивний автомобіль, який, попри його бажання, проїхав мимо. Емоції, що він їх переживав у той момент, були для нього зовсім нові й ні на що не схожі. Юнак здивовано і якось ніби зніяковіло посміхнувся вантажівці вслід і попрямував далі.

Тієї ночі Максимові знову не спалося. Він близько години крутився в ліжку, проте, так і не спромігшись заснути, піднявся, одягнувся і вийшов на засніжену вулицю. Надворі стояла нічна тиша, яку час від часу

переривав гуркіт поїздів, що долинали від поблизького залізничного вокзалу. Хвилини десять юнак стояв біля будинку та вдивлявся в білизну снігу і блиск дорожніх ліхтарів, після чого оглянувся та попростував туди, де ліхтарі світили слабше. Хвилини п'ятнадцять Еремітов плентався в напівтемряві глухих провулків, час від часу посковзуючись на льоду, підступно захованому під білим покривом, аж поки не вийшов на дорогу перед залізничним вокзалом. Юнак спинився на мості, що пролягав прямо над лініями залізничних шляхів, сперся на поручні і спрямував погляд вниз, спостерігаючи за тим, як у нього під ногами один за одним проїжджають різного калібру потяги. Першим з-під моста показався невеличкий локомотив, що тягнув за собою лише чотири пасажирські вагони. Після нього з'явився ще один, трохи довший, вже з десятьма вагонами. Потім хвилини п'ять було тихо і Максим розглядав масивні металеві рейки, уявляючи собі, як робітники присипали їх щебнем, орудуючи лопатами та криючи один одного лайкою. Раптом міст задвигтів, і за спиною юнака почувся потужний рев масивного вантажного локомотива. Максим оглянувся і побачив величезний потяг з безконечним ланцюгом вагонів, навантажених найрізноманітнішими будматеріалами — від щебню й піску до бруківки та дощок. Максим зиркнув униз, на рейки, і в ньому прокинулася моторошна думка: “Якби я зараз перескочив через поручні, я, можливо, помер би і від самого падіння та удару об рейки. А якби я все ж залишився живим, то однаково за мить локомотив завершив би справу. І все насправді скінчилося б”. І знову, як і вранці того ж дня, у юнака не було навіть натяку на страх, коли він прокочував це в голові, навіть, навпаки, він відчував якесь дивне бажання втілити ці свої думки в життя. Однак щось його стримало, і він відійшов від поручнів. По-

тяг зник з очей, Максим розвернувся і подався додому. Та тільки він зайшов до своєї спальні та ліг у ліжко, як його почала душити давно знайома йому тривога. Йому було дуже дивно: чому це він з півгодини тому, будиши готовий добровільно скінчити своє життя, анітрохи не боявся, а тепер лежав у зручному ліжку і відчував, що роздуми про смерть наганяють на нього страх. З такими неприємними думками Максим поринув у глибокий, однак дуже неспокійний сон.

Прокинувшись удосвіта, юнак, ще пам'ятаючи образи своїх нічних сновидінь, потягнувся до товстезного і списаного далеко за половину зошита, розгорнув його і почав занотовувати:

“Я опинився посеред великої площі в абсолютній темряві. Дуже наляканий. З темряви пролунав голос. Я не розібрав того, що він сказав, і запитав: “Хто тут?”. Почувся приглушений сміх. Я оглянувся, та через непроглядну пітьму нічого не побачив. Стало чути інші голоси. Справа, зліва, позаду. Та нікого не було видно. Я рушив уперед навпомацки. Ніби йшов, та здавалося, що стояв на місці. А голоси тільки гучнішали. Вони провадили якийсь незрозумілий мені полілог, і всі разом сміялися з мене, з того, як я, спотикаючись у темряві, шкандибав, сам не знаючи куди. Я казав собі: “Припини! Куди ти йдеш? Ти сам бодай знаєш, що там є? Там, куди ти шкандибаєш.” Та я сам себе не слухав і йшов, не спиняючись. Ставало чимраз страшніше, голоси від шепоту перейшли на крик. Мене охопила паніка. Йти? Я не знаю куди. Стояти? Тоді я точно нікуди не прийду. Що я маю робити? Де я є зараз? Де маю бути? Кого слухати, а кого ігнорувати? Що мені робити? Все навколо почало крутитися, голоси змішалися в один загальний шум. Я, не розуміючи, що відбувається, зупинився. Якась сила мене штовхнула справа, та я встояв. Такий

самий поштовх зліва. А потім знову справа і спереду, і знов зліва, і досі нікого не видно. Я поточився і впав на землю. Той шум, в який злилися голоси, тепер лунав з якоїсь точки в темряві просто наді мною. Я спробував повзти, та відчув, що не маю сили. І от я лежу на боку, обхопивши коліна руками, і тремчу від страху, сам не розуміючи, чого боюсь.”

Відклавши записника, Максим звівся та, підперши голову руками, знову заглибився в роздуми: “Ну це справді безглуздо. Я вчора стояв над тією залізницею і був готовий скінчити своє життя. Я справді міг це зробити, мені не було лячно. А потім я прийшов додому, і мене поглинув страх, викликаний думками про невідворотність смерті. Тої самої смерті, яку я за півгодини до того був готовий добровільно прийняти. Це якось геть не клеїться. Якщо я справді боюся смерті, то мене мав би страшити будь-який натяк на неї. Але ж не страшить. Навпаки, можливість самотійно припинити власне існування мене ніби приваблює. Тоді як думки про те, що це може статися без моєї згоди, мене чомусь лякають. Я геть не розумію. І ще цей не менш безглуздий страх прожити життя неправильно. Чому мене це так тривожить? Це ж абсурдно! Життя не можна прожити правильно, бо тут немає таких понять, як “правильно” чи “неправильно”. Я ж це розумію. І все одно мене це мучить. Виходить, що я сам собі не вірю. То, може, в цьому і є проблема? Може, насправді немає значення, як я відбуду відведений мені час? І, може, мені треба просто переконати себе в тому, що мій страх безглуздий? А що, як я зараз помиляюся? Що, як усе ж таки є той самий спосіб прожити життя правильно (ну, можливо, “правильно” — це не дуже вдале слово, та все ж). Що тоді? Тоді десь на середині свого віку я оглянуся і зрозумію, що все те, що я робив до цього, було непотрібним та

зайвим, і за той час я міг діяти по-іншому, міг діяти так, щоб зараз не почуватися жертвою самообману. Ну, і як же мені дізнатися, котра з моїх думок слушна, де мені можна знайти впевненість? Я схожий на бездарного актора. Мільярди років Всесвіт готувався до моєї появи. Ціла вічність передувала тому, щоб я дістав свою роль. І от нарешті настала мить, завіси розсунулися, і режисер виштовхує мене на сцену. А я стою і не маю найменшого уявлення, що робити. Я не знаю, яка моя роль в його п'єсі. Я не отримав сценарію. А режисер гукає: "Зараз або ніколи! Це твій єдиний шанс викликати усмішку або сльози у глядачів. Це твій єдиний шанс зірвати овації." Що мені залишається? Імпровізація? А що, як я почну імпровізувати і цим зіпсую всю виставу? Це сумно і трохи смішно. Режисер, мабуть, розчарований мною. Він, напевно, жалкує, що дав цю роль мені, і через це я відчуваюся винним. Це почуття вини пече мене і разом з тим ще більше стимулює, я всіма силами намагаюсь вгадати сценарій п'єси і ту роль, яку я повинен в ній зіграти. Та попри всі мої спроби, режисер заперечно крутить головою. А мене тим часом поглинає страх, адже хтозна, як довго я шукатиму свою роль, може, до того часу, поки я її знайду, моя сцена скінчиться, і на подіум вийдуть інші актори. Я, загубившись у здогадках, зиркаю злякано на режисера, а він тільки знижує плечима — мовляв, сам викручуйся."

Після тієї нічної пригоди біля залізничного вокзалу Максим про всяк випадок став минати міст над коліями, що раптом почав викликати в юнака незрозумілу для нього самого спокусу. Роздуми про те, як йому жити, щоб звести до мінімуму страх та відчуття безпорадності, й далі регулярно відвідували його голову, проте тепер ці роздуми тягнули за собою розгубленість, породжену суперечністю його страхів та бажань. Максим почав

розуміти, що в нього з'являються суїцидальні пориви, він прагнув скінчити всі свої переживання і завершити з тим безглуздом, в яке помалу перетворювалося його життя. Однак водночас ці його бажання виникали на фоні невимовного жаху перед фактом власної смертності. Ба більше, зв'язок між цими двома станами був прямо пропорційний: що більше юнак жахався смерті, то сильніше в ньому розгорялося бажання вкоротити собі віку, і, навпаки, як тільки потяг до позбавлення себе життя змінювався в якийсь бік, у той самий бік змінювався і страх, викликаний думками про смерть. Максим не знав, що йому робити і як врятуватися. Він не мав куди втекти від такого суперечливого і вкрай неприємного стану, адже ворог, той, хто був відповідальний за підступ, не мав жодного наміру здавати свої позиції.

Коли зима змінилася весною, Максимів стан здоров'я дещо поліпшився. Тепло, довший день, сонячна погода — все це зробило свою справу на біохімічному рівні. Однак питання, що мучили юнака, залишалися. Його голова і далі була забита думками про одне й те саме: “Де знайти впевненість? Що робити зі своїм життям? Чи варто взагалі продовжувати?”.

Одного ясного, квітневого, недільного ранку, сидячи на лавці в парку, Максим займався однією з небагатьох справ, які, крім роботи, відвертали його розум від тужливих думок, — він читав. Раптом юнака відволік шум у кущах за спиною. Він повернувся і побачив білку, яка, показавшись до половини з-поміж гілок шипшини, різко крутила головою, зиркаючи то в один то в інший бік. Оглянувши периметр і впевнившись у безпечності маршруту, вона проскочила повз Максима, швидкими граційними рухами перебралася через доріжку алеї і спинилася біля високого горіха, так само стривожено

поглядаючи по боках. Постоявши кілька секунд, білка полізла на дерево, видерлася на самий верх, балансуючи, побігла по тонкій гілці і з неї стрибнула на сусідній каштан, заховавши свою руду шерсть поміж молодого листя. Максим провів поглядом вправного гризуна, і йому стало заздрісно: “Ця істота, в її рухах стільки простої, але разом з тим непорушної впевненості. Коли вона виглядала з кущів у неї не було жодного сумніву з приводу того, що їй треба минути мене і перебратися на інший бік алеї. Коли вона стояла під тим горіхом, вона точно знала, що їй треба видертися нагору, а потім перестрибнути на сусідній каштан. Але ж ця білка, вона ж лише тварина. Вона не розуміє, що неважливо, яку зручну нору вона собі знайшла на зиму, чи скільки припасів наготувала з осені, вона не розуміє, що, попри всі потуги, у її існування все одно є крайня точка. Саме через це її не мучать сумніви з приводу того, що їй потрібно робити. Правда, подібна впевненість притаманна і багатьом людям. Хіба ж ні? Однак усі вони, я певен, ніколи не задумувалися над тим, що в майбутньому настане такий момент, коли їхнє “я” припинить бути. То, може, так і треба? То, може, це і є найкращий спосіб жити: не знати про свою смертність, подібно до тієї білки. Ну, припустімо. А що ж тоді робити тим, до кого усвідомлення власної скінченності вже встигло навідатися? Відвертатися? Втікати? Може й так. Можливо, це і є найкращий вихід. Ніколи не стояти обличчям до смерті й ніколи не дивитися їй в очі. А кожен раз, коли вона намагатиметься обійти з фронту, рухатися так, аби завжди бути повернутим до неї спиною. Можливо, це не тільки найкращий вихід — можливо, це єдиний вихід. У такому положенні не буде видно, як близько вона вже встигла наблизитись. Хтозна, може, навіть вдасться викинути її зі своєї голови хоча б на якийсь час, —

в уяві Максима виринув образ Дмитра. Максим уже давно зрозумів, що його друг обрав для себе саме цей метод протистояння. Метод короткозорості і, якщо це можна так назвати, навмисної самообмеженості. — То чому ж мені цей метод не підходить? Чому в мене немає бажання вчинити так само? Невже в мене і досі є якесь внутрішнє переконання в тому, що від цього страху не обов'язково ховатися? Невже я досі вірю, що цей страх можна подолати? Якщо так, то це в біса безглуздо! Бо поки шукатиму зброю для протистояння, я можу сам себе зруйнувати, можу себе покалічити чи, що набагато ймовірніше, вбити. Адже на пошуки потрібен час, а час явно діє проти мене.”

Здавалося, тривожні роздуми не мали наміру покидати Максима. Тягнулися дні, а юнак почувався так, наче він дедалі більше загрузає у власній непевності. Так минула весна і частина літа. На початку серпня, через кілька днів після свого дня народження, про який Еремітов навіть не згадав, до нього із запізнiliм привітанням зателефонував його товариш за фахом, з яким юнак кілька місяців тому познайомився на одній конференції. Цей товариш працював у великій столичній компанії, і після знайомства з проектами, автором яких був Еремітов, дуже зацікавився юнаком, ще тоді пророкуючи йому кар'єрний успіх. Тепер же, привітавши Максима, він, не гаючи часу, перейшов до справи і запропонував юнакові місце в своєму відділі. Умови праці, заробітна плата, кар'єрна перспектива — все це було на порядок ліпше, ніж на Максимовому нинішньому місці роботи. Для пересічного трудівника творчої ниви така пропозиція була б переломним моментом у житті. Однак в Еремітова був надто пригнічений стан, щоб радіти шансові, що йому випав, і він у відповідь на таку вигідну для себе пропозицію лише сказав, що

подумає. При цьому, завершивши розмову, юнак вмиль забув про свою роботу та кар'єру, і його голову знову заповнили все ті ж бентежні думки.

22

При використанні однієї з методик складання кубика Рубіка, в самому кінці процесу верхні кутові елементи залишаються в неправильному положенні й для того, щоб завершити головоломку, доводиться виконати ряд рухів, під час яких частини перемішуються, через що певний час здається, ніби їх правильне розміщення безповоротно втрачене. У того, хто збирає кубика за цією методикою перший раз, може скластися враження, що він щось пропустив, десь помилився, однак варто зробити кілька останніх оборотів, як усі елементи, що, здавалося, розміщені без всякого порядку, раптом стають на свої місця, завершуючи процес розв'язання задачі. В один із вечорів наприкінці літа в Максимовому житті трапилося щось подібне. Того дня в Еремітова був один із нападів недугу. Від самого ранку він не міг вигнати з голови нав'язливі думки та образи, найнестерпнішим з яких був усе той же веснянкуватий товстун, що обертався на гімнастичній перекладині. Робочий день пройшов абсолютно непродуктивно. Юнак почувався знесиленим і розбитим, він ні на чому не міг зосередити свою увагу і не був здатен нормально виконувати свої обов'язки. Повернувшись додому, Максим хотів був приготувати собі вечерю, однак у нього з'явилося хворобливе відчуття бруду на руках. Юнакові здавалося, що через те, що він торкнувся до ручки при відчиненні дверей свого під'їзду, на його долонях були бруд, мікроби і багато інших огидних речей, які там залишили ті, хто торкався до цієї ручки раніше. Юнак подався в сан-

вузол. Він з десятків разів намилював і обмивав долоні, ретельно відтираючи кожен квадратний сантиметр їх площі. Ця справа зайняла в нього близько години, що було на порядок довше, аніж завжди. Завершивши, Максим нарешті повернувся до кухні, дістав овочі, з яких він збирався робити салат, і дощечку для їх нарізання. Проте в якусь мить йому чомусь здалося, що його долоні недостатньо чисті, щоб торкатися ними до того, що йому згодом доведеться їсти. Юнак кинув усе і пішов назад у санвузол домивати руки. Друга спроба зайняла в нього близько тридцяти хвилин. Тримавши кисті перед собою, щоб унеможливити їх контакт з елементами інтер'єру, юнак знову повернувся до кухні. Проте варто йому було глянути на ножа і овочі, що він покинув на кухонному столі, як в його голові відразу ж побудувався викликаний недугом логічний ланцюг: “Я торкався овочів і ножа ще до того, як мої руки були достатньо чисті. А отже я переніс на них частину бруду, і їх тепер треба відмити. Крім того, коли я до них доторкнуся, щоб піднести їх до умивальника, мої руки знову стануть брудними, і після цього відмивати треба буде і їх.” Максим почувався жахливо. У нього скиглив шлунок та шуміло у вухах, він був пригнічений, виснажений, голодний і ледве стояв на ногах. Проте бідолашний юнак нічого не міг з цим вдіяти. Він не міг противитися своїм хворобливим потягам. Позбиравши все те, що, на його думку, було недостатньо чисте, Еремітов підійшов до кухонного вмивальника і взявся позбуватися позірнього бруду. Юнак вже вкотре за останні кілька годин стояв і кінчиками пальців відтирав свою долоню, підставивши її під струмінь води. Він дивився на свої білі порепані руки, на яких від частого миття вже почала злизати шкіра, і його поглинало задушливе відчуття безпорадності. “Все це безглуздя можна скінчити тут і зараз,” — рап-

том прозвучало в його голові. Максим насторожився. Він подивився на вимитого до блиску ножа, що лежав поруч, і відчув якесь дивне полегшення. Його хвороба раптом відступила, не дочекавшись завершення компульсивних дій. Юнак кілька секунд стояв непорушно, боячись сполохати такий свій стан, потім закрутив кран, підняв ліву руку, оглянув її і спинив погляд на внутрішньому боці зап'ястя. Він кілька разів перевів погляд із зап'ястя на лезо ножа і назад. “Хіба це не буде найпослідовнішим вчинком з мого боку?” — подумав Максим і, схопивши кухонний інструмент, подався в санвузол. Він зайшов у душову кабінку, сів і приклав ножа до руки, натиснувши наточеним лезом на вени. Один рух — це те, що йому залишалося зробити, щоб скінчити все: головоломку, до якої він взявся багато років тому; ненависну хворобу; страх та всі інші болісні переживання. Максим сидів та розглядав сталь на фоні своєї шкіри і почувався геть невідповідно до ситуації: він нітрохи не боявся, його серцебиття не прискорилося, а дихання не почастішало. Юнак не відчував бурхливих емоцій, навпаки, він раптом почав мислити спокійно та тверезо: він розумів, що його не переповнює страх, і він справді може власною рукою поставити крапку. Максим відчував готовність зробити це, та водночас він відчував сильне полегшення. Велике та гнітюче відчуття обов'язку бути, обов'язку існувати у світі, в який його кинуто без його згоди, почало тьмяніти, аж поки геть не розчинилося, залишивши після себе лише потертості та велику вм'ятину на психіці. Максимові раптом стало якось незвично вільно та радісно. Йому здалося, що він щойно скинув зі своїх плечей важезний тягар. Він відвів лезо ножа від зап'ястя, піднявся і вийшов з душової кабінки. Для юнака це був момент, коли всередині валяться старі підточені й потріскані стіни, що закри-

вали собою певні ділянки його внутрішнього світу, заважаючи побачити картину загалом. Звісно ж, Максим боявся смерті, та разом з тим він боявся браку контролю. Внутрішня боротьба проти цього страху доповнювала прагнення припинити власні страждання і разом з ним пробуджувала в юнакові бажання самотійно позбавити себе життя. Максим не хотів чекати, поки все станеться само собою, він прагнув відчувати владу над життям, прагнув тримати його у своїх руках. Саме тому кожен раз, коли його починало терзати усвідомлення своєї безпорадності перед смертю, юнак відразу хотів показати собі, що він досі все контролює, зокрема й момент завершення свого існування. Та в ту мить, коли Максим, приклавши лезо ножа до руки, відчув, що він і справді може все закінчити, шарпанина в його голові якось раптово припинилася. Юнак почувався подібно до в'язня, якого вивели з в'язниці, звільнили від кайданів, що вже встигли до крові натерти його руки та ноги, та сказали: “Іди. Ти вільний.” Обов'язку жити більше не було, однак обов'язок помирати залишався. Від цього обов'язку позбавитися неможливо. “Ну, що ж, нехай, — казав внутрішній голос. — Нехай так. Я готовий.” Максим і справді відчув готовність прийняти кінець. Він був готовий зустріти смерть через місяць чи тиждень, сьогодні чи завтра, він був готовий зустріти смерть в цю саму хвилину. Максим відчував: якщо в нього виникне бажання, він зможе припинити своє існування у будь-який момент; якщо ж таке бажання не з'явиться, тоді просто потрібно буде зачекати, поки всю брудну роботу зробить Всесвіт. Так чи інакше, а свій обов'язок померти Максим був готовий виконати за будь-яких умов.

Попоравшись на кухні, Еремітов нарешті приготував собі вечерю і з насолодою втамував свій голод.

Це був найспокійніший вечір за багато місяців. Юнак сидів біля вікна і, вдивляючись у вуличну темряву, насолоджувався тим, чого більшість людей абсолютно не цінує — відчуттям здоров'я та внутрішнім спокоєм. Саме за цією простою, однак дуже приємною справою його застав телефонний дзвінок. Телефонував Дмитро. Він дещо стривоженим голосом сказав, що хоче поговорити і запропонував зустрітись наступного дня. Еремітов погодився, не надавши цьому особливого значення.

23

З підвіконня долинав шум погано налаштованого приймача. Дмитрова баба сиділа поруч за кухонним столом і готувала обід. Вона закінчила нарізати овочі й вирішила, що пора вже ставити гріти воду. Сива жінка піднялася зі стільця і похитнулася. У неї потемніло в очах, і вона спробувала сісти, проте в її голові наче щось вибухнуло. Стара відчула сильне запаморочення і повалилася додолу. Якби поруч хтось був, її, можливо, вдалося б урятувати, провівши реанімацію та викликавши швидку. Однак Дмитрова баба була сама. Вона кілька хвилин лежала без свідомості на кухонних кахлях, легенько посмикуючись і ритмічно та переривчасто дихаючи, після чого втягнула останню дозу повітря іпустила дух. Близько двох годин стара, химерно скорчившись, лежала на підлозі. В такій позі її знайшов Дмитрів дід, який, зробивши всі справи по господарству, після обіду повернувся додому.

Станів, отримавши сумну звістку, відразу ж взяв відгул на роботі й поспішив підтримати свого діда та допомогти йому з усіма справами, пов'язаними з похованням. Коли вся метушня та всі ритуали були позаду і сива жінка лежала під горою землі та глини, одна із її

близьких подруг завітала до Дмитра додому і попросила на пам'ять фотографію покійниці. Внук пообіцяв їй того ж вечора знайти підхожу світлину. Коли юнак запитав діда, де лежать фотоальбоми, старий сказав, що його дружина звикла бачити себе рум'янощокою молодницею, і коли її обличчя покритися зморшками, вона почала дедалі рідше дивитись у дзеркало та фотографуватися, а всі знімки зі своїм зображенням складала у велику коробку, яку вона зберігала десь серед мотлоху у своєму гардеробі. Дмитро зайшов у спальню покійниці, відчинив величезну шафу, якій було вдвічі більше років, ніж йому, та пройшовся поглядом по полицках. Пошарпана, присипана порохом картонна коробка лежала в самому кутку. Юнак її дістав, відкрив та заходився перебирати фотоальбоми і окремі знімки, що були всередині. Знайшовши велику, добре збережену світлину десятирічної давності, на якій були зображені його дід та баба, що, наче молодята, взявшись за руки, стояли на порозі будинку. Юнак почав складати вміст коробки назад. Та несподівано серед фотокарток йому трапилася невеличка різьблена дерев'яна скринька. Станів взяв її до рук, обережно відкрив та з цікавістю зазирнув усередину. Там лежала перетягнута порепаною гумкою пачка старих листів. Юнак не збирався їх читати і вже хотів був повернути скриньку на місце, та раптом йому в очі впало слово "Дмитро", виведене на листі, що лежав на самому верху. Варто комусь почути в розмові своє ім'я, як ця розмова відразу стає йому цікавою. Станів опустився на підлогу поруч із шафою, розірвав гумку на листах, дістав першого з них і пробігся по ньому очима. Це був лист, який написала матір новонародженого Дмитра до свого чоловіка, що в часи вагітності дружини часто їздив у відрядження. Жінка писала про те, що малий народився доволі великим,

майже чотири кілограми, і що йому, як і домовлялися, дали ім'я Дмитро (саме це слово з листа і впало юнакові в очі, коли він відкрив скриньку). Станів на мить уявив себе великим, шокатим, чотирикілограмовим малюком і всміхнувся, після чого дістав наступного листа і знову почав читати:

“Пишу тобі з приводу того, про що ми говорили, — Дмитро впізнав почерк матері. — Хочу, щоб ти знав: я ще не вирішила, чи буду лишати дитину. — Станева наче щось вдарило по голові. Юнак аж ніяк не чекав такого контрасту. Викликана попереднім листом усмішка вмить стерлася з його обличчя, і він почав читати дуже уважно. — Мама мене постійно переконує лишити. В нас завжди були суперечки через її релігійний фанатизм. От і тепер. Ти знаєш мою позицію — мені їхати на роботу. Там мені треба буде влаштовувати життя. Дитина мені зараз ні до чого. А лишати її на твоїй шії нерозумно. Навіть і не знаю. Взагалі батьки кажуть, якщо я лишу, вони самі будуть глядіти онука. Якби я могла вже зараз народити, то я б, може, й народила і збулася. Сказала б: “Глядіть!” — і не морочила б собі голови. Але ж то ще треба виносити. То треба дев'ять місяців себе мучити. А взагалі цей варіант не дуже. Бо якщо лишити на батьків, то треба буде надіятися, що вони проживуть десяток-другий. Я ж не просто так, не через якісь вибрики дотримуюся такої позиції. Я просто не годую себе ілюзіями і тверезо дивлюся на стан справ. А що, як я народжу, а батьки через рік помруть? Дитина ж тоді залишиться на нас. От за що ми її будемо утримувати? За твій заробіток? Його навіть на нас двох не вистачає. Ще думатиму, як буде ліпше. Якщо щось вирішу — дам тобі знати.”

Серце інтенсивно стукотіло в грудях, юнак відкинув листа вбік, похапцем дістав ще один і заходився води-

ти по ньому очима з надією знайти продовження прочитаного. Цей лист написав його батько у відповідь і розповідав, як у нього йдуть справи, де він живе та що робить, однак там не було жодного слова, яке б стосувалося того, що хвилювало Станева. Юнак, забувши про все на світі, почав імпульсивно читати листа за листом. Він проглянув їх зо п'ять, аж поки не натрапив на те, що шукав.

“Пишу тобі двома словами, через те що не маю часу на нормальний лист, бо тепер взагалі ні на що не вистачає часу. Я нарешті вирішила. Читала, що могла знайти, і кілька разів ходила на консультацію до нашого лікаря. Він казав, що переривати першу вагітність дуже небезпечно, і це може призвести до значних проблем. Ну, одним словом, доведеться пристати на пропозицію батьків. Вони обіцяли глядіти, ну то хай і глядять. Будемо сподіватися, вони проживуть ще трохи і не лишать дитину на наших плечах. Сказала мамі, вона дуже зраділа. До кінця наступного місяця в мене вже все буде готове до виїзду. Але через дитину доведеться чекати аж до літа. Ну нічого, довго чекала до цього, почекаю ще трохи.”

Станів відклав епістолярій вбік і задумався. Залишалося ще зо два десятки непроглянутих листів, проте йому більше не хотілося читати. Дмитрові здавалося, що нічого нового він уже не дізнається. В юнака ніколи не було підстав думати, що він бажана дитина, однак до цього моменту не було і ніяких прямих доказів, які б доводили протилежне. Ця невизначеність багато років позбавляла його від гнітючих думок. Тепер же в Дмитра не могло залишитися жодного сумніву. Юнак почав згадувати своє життя. Він бачив свої дитячі вуличні ігри; бачив шкільні роки; бачив навчання і розваги; бачив юрбу людей, що зібралася навколо місця

аварії; бачив Стаса і Максима; бачив свою з ними розмову, що була початком їхньої дружби; бачив підліткові протести і безглузду боротьбу проти несправедливості; бачив шкільну бійку, коли йому довелося вступитися за друзів; бачив Стасові страждання і його смерть; бачив власний відчай і свій перед ним страх; бачив довгі й дуже часто важкі розмови з Максимом; бачив Наталю і ту легкість, яку він відчуває поруч із нею. Дмитро бачив це і ще багато-багато іншого. І він розумів, що всі ці події трапилися лише тому, що його матір побоялася ускладнень після штучного переривання своєї вагітності. Він розумів, що прожиті ним двадцять шість років були результатом того, що в якийсь момент життя в його батьків не все пішло за планом. “То он воно як, — крутилося у Станева в голові. — Виходить, я просте непорозуміння. Саме так, найзвичайнісіньке непорозуміння. Ну, взагалі, це все пояснює. Не даремно ж я все життя почуваюся зайвим. Бо ж я таки дійсно зайвий, я проста помилка, яку не виправили і нічого більше.”

Дмитро повернув листи на місце, закрив коробку і поставив її назад на полицку. Зачиняючи дверцята, він помітив серед розвішаного в шафі верхнього одягу якийсь дуже знайомий об’єкт. Юнак пригледівся і впізнав свого старого рюкзака, з яким він ходив до школи в старших класах. На якусь хвилю його внутрішня гіркота поступилася місцем здивуванню. “Що цей рюкзак тут робить? Як він тут опинився? — подумав Станів. — Дивно. Його-то я тут очікував побачити найменше.” Проте юнак даремно дивувався — в шафах старих людей, які на “ти” із маразмом, дуже часто можна знайти найнесподіваніші речі. Коли Дмитрове здивування минулося, він дістав рюкзака й обтрусив з нього пил. До вкрай неприємних вражень, викликаних епістолярієм його матері, домішалося щось схоже до ностальгії.

Станів крутив свого старого рюкзака в руках, оглядав його з усіх боків і навіть приміряв на себе, після чого повідкривав усі відділи, щоб перевірити вміст. Рюкзак був порожній, лише в одній з прихованих внутрішніх кишеньок зашарудів якийсь шматок паперу. Юнак за-пхав руку в цю кишеньку і дістав звідти три вирвані та акуратно складені вчетверо аркуші із зошита. Він розгорнув один з них і пробігся по виведених рядках.

“Я не до кінця розумію, для чого мені це писати, але Максимові це чомусь дуже важливо. Тож... Сьогодні четверте жовтня. Мені шістнадцять років і чотири місяці,” — цей запис був виконаний Стасовою рукою. Дмитро вмить пригадав той вечір, коли він разом з друзями сидів на лавці під великою ялинкою, пригадав, як Еремітов намагався пояснити одну зі своїх думок і як експеримент запропонував, як він це тоді назвав, “зафіксувати момент на папері”, щоб потім, прочитавши ті нотатки, відчувти, що з того моменту минуло десять років (Станів чомусь дуже добре запам’ятав ці слова). Дмитро розгорнув другий аркуш.

“Четверте жовтня. Близько сьомої вечора. Мені шістнадцять років і два місяці. Я сиджу в парку поруч Стаса і Дмитра. Ми вирішили зробити такого роду записи, щоб зберегти цю мить. Вони не дадуть нам забути про час, про те, що ми маємо минуле, і в майбутньому нагадають нам, що був такий момент у наших життях, коли ми, троє шістнадцятирічних хлопців, сиділи на старій лавці під великою ялинкою і розмовляли про те саме майбутнє. Ми домовилися відкрити ці записи через десять років від цього дня. Мені здається, що Дмитро і Стас не до кінця вловлюють те, для чого це робиться. Надіюсь, коли ми розгорнемо ці аркуші в майбутньому та прочитаємо їх вміст, моя задумка для них трохи проясниться.”

Станів постояв хвилю, мнучи третій аркуш у руках, потім розгорнув і почав читати.

“10/04 19:05. Те, що в Максима в голові, ніхто ніколи не зрозуміє. Але його, здається, це не вельми хвилює.”

Все прочитане Дмитром за останні півгодини збурило в ньому дуже незвичний спектр емоцій. Там був гнів без визначеного об'єкта, був сум, розчарування, та разом з тим було незрозуміле піднесення, схоже на те, що з'являється після виконання якогось важкого завдання. Максим врешті виявився абсолютно правим. Варто було Станеву прочитати ті записи десятирічної давності, як юнак відразу ж зрозумів, що тоді мав на увазі його друг, і для чого він пропонував “зафіксувати момент”. Дмитро дуже чітко уявив себе шістнадцятирічного і так само чітко усвідомив, що з того моменту таки минуло десять років. Він усвідомив, що ті “десять разів по триста шістдесят п'ять днів”, як тоді казав Максим, були прожиті ним мить за миттю. В цей момент юнак відчув дещо дуже для себе важливе і разом з тим вкрай бентежне. Він відчув, що його розум став спроможний осягати час і бачити великі часові інтервали. Десятирічний відрізок тепер уявлявся юнакові не розпливчато, а так само чітко, як кілограм чи метр. Коли людині кажуть десять кілограмів чи тридцять метрів, вона, спираючись на досвід, може на рівні відчуттів уявити цю вагу чи відстань. Дмитро ж у ту мить відчув, що він здатен так же уявити і великі відрізки часу. І тільки юнак побачив себе шістнадцятирічним, як за цим образом пішли образи майбутнього. Станів бачив себе тридцятишестирічним, сорокашестирічним, п'ятдесятишестирічним, шістдесятишестирічним, а далі замість образу в його уяві виник знак питання. Хтозна, чи буде колись така мить, коли він прокинеться вранці і зрозуміє, що йому сімдесят

шість чи більше. Юнака мучили ті образи, що увірвалися в його голову. Він прагнув від них позбутися. Йому хотілось не думати про материну небажану вагітність і про своє народження, після якого, як йому уявлялося, його матір з полегшенням зітхнула і, не глянувши на немовля, встала з акушерського ліжка так, ніби в неї не було ніяких пологів, та вийшла з палати. Та куди більше йому хотілося не думати, що з моменту його шістнадцятиріччя минуло десять років, не хотілося думати, що ще чотири-п'ять таких відрізків і Всесвіт поставить на його житті грубу крапку. Хоча чому це грубу? Чим він такий важливий, щоб Всесвіт тратив зайві зусилля, щоб зробити крапку грубою. Ні, крапка буде тьмяною, заледве помітною, виведеною абияк. Станеву хотілося забути всі ці речі й більше ніколи, ні за яких обставин, про них не згадувати.

Людський організм не здатен довго витримувати вплив емоцій, подібний до того, що в ті хвилини був у Дмитра, тож не дивно, що за чверть години юнака поглинув стан глибокої апатії, і він уже не відчував нічого, крім дивної внутрішньої порожнечі. Станів склав аркуші зі своїм записом та записами друзів учетверо, поклав їх до кишені, кинув свого старого рюкзака назад у шафу покійниці й, забувши про все на світі, зокрема про світлину, яку він обіцяв віднести бабиній подрузі, вийшов з дому і попрямував до парку, до того самого місця, де він разом з Максимом і Стасом сидів, “зберігаючи момент” свого шістнадцятиріччя. Юнак дійшов до входу, вийшов на алею і спинився кроків за тридцять від потрібної йому лавки. Там сиділо молоде подружжя: високий щокатий чорнявий чоловік і коренаста світло-волоса жінка. Навпроти них стояв невеличкий дитячий возик, який молода мати час від часу погойдувала, заглядаючи всередину. Дмитро розчаровано буркнув щось

собі під ніс і вже зібрався повернути назад, однак йому раптом здалося, що він знає тих людей, принаймні чоловіка. Юнак обережно підійшов ближче, придивився і впізнав у чоловікові колишнього Стасового однокласника, Романа. Того самого, з яким Дмитрів покійний друг часто мав односторонні конфлікти. Станів оглянув подружжя: обоє виглядали такими щасливими, на їхніх обличчях були усмішки, а у виразах очей світилися спокій та радість. Роман нахилився до своєї дружини і щось прошептав їй на вухо, після чого обоє зайшлися гучним сміхом. Їхній сміх, напевно, розбудив дитину, і з возика потягнулися дві маленькі ручки.

— Таки збудили, — весело проговорив Роман.

— От уже ж ми нечемні, — підхопила молода мама.

Чоловік піднявся, нахилився над возиком, постояв так деякий час, очевидно, розмовляючи з дитиною, потім дістав маля і з ним на руках вмотився назад на лавку.

Спостерігаючи за цим всім, Дмитро відчував, що місце апатії почав займати дивний нерозбірливий внутрішній біль. Здавалося, наче в ньому всередині щось шкребеться, подібно до пса, який проситься з будинку у двір. І що веселішим здавалося йому молоді подружжя, за яким він спостерігав, то інтенсивніше їй завзятіше було те шкребіння. Станів відвернув свій погляд в інший бік, і коли Роман та його дружина зникли з його очей, шкребіння якось раптово видозмінилося, і юнака поглинув глибокий сум. Дмитро болісно зітхнув і з важким настроєм, що накопився на нього з новою силою, і через який навіть тіло здавалося важчим, ніж завжди, попрямував у протилежний бік, більше вже не оглядаючись на задоволених життям молодих батьків. Наблизившись до виходу з парку, юнак спинився і перед тим як податися геть,

безрадісно та якось ніби порожньо посміхнувся. Ще десь півтори години тому він відчував лише сум за покійницею, що технічно заміняла йому матір, і відтоді за якихось дев'яносто хвилин йому довелося зіткнутися з цілою лавиною найрізноманітніших болючих емоцій: від образи і страху, нагнаних прочитаними листами та нотатками, до відчуття несправедливості, викликано-го щасливим подружжям. Дмитро попрямував додому. Вся та концентрована маса переживань, з якими він зіткнувся протягом такого короткого відрізка часу, запустила в його голові колосальну роботу, результатом якої стали безповоротні зміни. В юнака з'явилася ціль, яка тепер мала конкретні обриси. Сумніви та хитка непевність з приводу того, що йому потрібно робити, зникли, залишивши на своєму місці твердий намір. Намір перекреслити все та повернутися в інший бік і так позбутися всіх внутрішніх терзань. Проте для того, щоб це зробити, Дмитрові треба було потопити один міцний кам'яний міст, який з'єднував світ, у якому він хотів жити, зі світом реальним, тим, якого він боявся і з якого хотів вибратись. Юнак міг викинути з голови найрізноманітніші тривожні думки: про батьків, для яких він був тягарем; про несправедливість, ілюзією якої просякнутий кожен закуток світу, і про багато інших неприємних йому речей. Однак він поки що не міг позбутися головної проблеми — усвідомлення своєї смертності й усіх думок, що цього стосувалися. Не міг, бо в його житті залишався той, хто однією своєю присутністю змушував почуватися незахищеним та вразливим і, що найголовніше, пробуджував внутрішній голос, який казав: "Так, ще недовго, ще кілька десятків років і тебе не стане. А доти кожен твій день буде завершуватися усвідомленням того, що ти на двадцять чотири години наблизився до свого кінця. І хоч би чим

ти себе тішив, хоч би чим виправдовував, обнадіював — це все одно нічого не змінить. Скоро, дуже скоро ти помреш. І будь певен, станеться це набагато раніше, аніж тобі здається.” Цей голос мав замовкнути, а той, через кого цей голос прокидається, мав зникнути з Дмитрового життя.

24

Максим, наближаючись до наміченого Дмитром місця, помітив свого друга ще здалека. Той, спершись на металеву огорожу, що тягнулася довкола озера, стояв спиною до невеличкого парку, який розташовувався біля водойми, і оглядав кумедних опецькуватих качок, що плавали туди-сюди по водній гладіні. Підійшовши, Еремітов кивнув, та Станів йому не відповів. Кілька секунд друзі мовчали.

— Це якось так безглуздо, — нервово посміхаючись, заговорив Дмитро. — Принаймні збоку, напевно, виглядало б безглуздо.

— Що саме?

Максим не отримав відповіді. Дмитро дивився поперед себе, мимоволі потираючи пальці, здавалося, він соромиться чи навіть боїться глянути на друга. На його обличчі проглядалося хвилювання, було видно, що він намагається почати розмову, хід якої він до цього моменту вже не раз прокрутив у голові, не підібравши, однак, підходяжого вступу.

— Бачив недавно Ромка, — раптом, несподівано навіть для себе, сказав Дмитро і, помітивши в очах питання, додав: — Так, того самого. Бачив його з дружиною і дитиною в парку. Здавалося, що йому нічого не бракує. Я розумію, що в цьому немає нічого незвичного чи неочікуваного. Але все одно.

Максим хотів був щось відповісти, однак він не встиг почати речення.

— Ти знаєш, де ми перебуваємо? — перебивши друга, запитав Дмитро. — Попереду нас надгробний камінь, а позаду колиска. Справа той, такий втаємничений та міфічний стан, який дехто називає абсолютним щастям, а зліва такий же невизначений стан абсолютних страждань. А ми тепер ідемо посередині, час від часу виляючи то в один, то в інший бік. Ми оглядаємося назад, щоб побачити, як далеко ми відійшли з моменту початку нашого руху; дивимося вперед і оцінюємо, скільки часу нам залишилося до пункту призначення. Мріючи звернути праворуч, ми боїмося, щоб нас не штовхнуло вліво. В таких-от метаннях проходить кожен наш день. І мені це дуже не подобається. Мені не подобається дивитися по боках і почуватися одночасно обнадіяним та наляканим. Мені не подобається дивитися назад та вперед і почуватися безпомічним. Я цього не хочу. Розумієш! Я хочу бути спокійним. Я хочу дивитися собі під ноги і не перейматися. От чого я хочу.

Максим, звівши брови, посміхнувся і здивовано поглянув на друга.

— Давай я тобі скажу прямо, — підвищив голос Дмитро, — щоб я не пробував тут щось придумувати і не шукав якихось метафор чи евфемізмів.

— Ну, скажи прямо, — все ще нічого не розуміючи, погодився Максим.

— Я хочу, щоб ми більше не перетиналися. Ніколи. Взагалі! — повільно і напружено проговорив Станів.

Еремітов розгублено посміхнувся, вважаючи, що Станів жартує, проте, поглянувши на похмурий вираз його обличчя і легку агресивність, що гуляла в його очах, юнак зрозумів, що його друг говорить цілком серйозно.

— Чесно кажучи, я навіть хочу, щоб ти щез, помер. Справді. Не дивуйся. Я дійсно хотів би, щоб усе те, що ти собою являєш, зникло взагалі. Ну, але повністю воно не зникне, то нехай хоча б зникне з мого життя. Це влаштувати буде нескладно.

— Я щось не вловлюю... — почав було Максим.

— Ну, а що тут вловлювати?! Якби ти трохи розібрався, то зрозумів би, що повинен почуватися так само. Хіба ж це не очевидно? Ми будемо постійним нагадуванням один для одного, нагадуванням про іншу опцію, нагадуванням про альтернативу власного вибору. Подивившись на тебе, я знатиму, що не буду таким, як ти, точно як і ти, глянувши на мене, розумітимеш, що не будеш таким, як я. І при цьому жоден з нас не зможе з впевненістю сказати, що правильно, а що ні. Хіба ж не так? І що нам залишається? Постійно вагатися? Постійно сумніватися? Паскудний сценарій. Не знаю, як тобі, а мені цього зовсім не треба. З мене вже досить отого: “А що, як так? А що, як інакше? А як воно має бути? А як ліпше? А як гірше?”. Я ж не маю змоги отримати однозначних відповідей, то чому я повинен кожного дня терзатися непевністю, боятися, що я вчинив щось не так? Який в цьому сенс? Немає в цьому сенсу. Це безглуздо!

— Та ніхто ж тебе ні до чого не примушує, — розгублено проговорив Максим. — Боятися, мучитися сумнівами. Ніхто зовні тебе до цього не може силувати. І я не можу. То в чому ти мене звинувачуєш?

— Та до чого тут “звинувачуєш”? Ну невже ти не розумієш?! Я не кажу, що ти в чомусь винен, бо те, що ти робиш... — Станів зам'явся. Він хвилюку помовчав, формулюючи думку, після чого продовжив тихішим, проте таким же напруженим голосом: — Якщо я буду йти під недобудованою багатоповерхівкою, і мені на го-

лову впаде цеглина, я ж не буду її звинувачувати. Правда ж? Не буду, бо в цьому немає сенсу. Цеглина — то цеглина, вона падала не через власний намір, а через те, що на неї діє гравітація. Тим, що ти ходиш по землі, дихаєш повітрям і живеш по-своєму, ти не можеш бути винним переді мною. Але винний чи ні — це не має значення. Не в тім річ, важливо інше. От ти кажеш, мене ніхто не примушує боятися чи мучитися сумнівами. А як ними можна не мучитися, маючи в голові те, що маю я? Як можна себе врятувати? Нема порятунку при такому розкладі! Розумієш?! От нема — і все! Можна тільки трохи полегшити свій стан. І єдиний спосіб цього досягнути — це відвернутися, розчинитися в чомусь і намагатися не думати про все те безглуздя, в якому ми борсаємося. Намагатися не думати про свою мізерність, нікчемність, безпорадність; намагатися не думати про смерть. Намагатися не думати, що десь там, у недалекому майбутньому, буде момент, коли я закрию очі, спушу дух і назавжди перестану бути. І я готовий до такого кроку, готовий закривати очі та гнати з голови абсурдні думки. Але зараз я не можу цього зробити. Не можу, поки є те, що буде вертати ці думки назад.

Максим мовчки вислуховував свого друга. Юнак, попри свій пригнічений настрій, чудово розумів, що йому пояснював Станів. Навіть більше, йому здавалося, що він уже давно очікував подібної розмови.

— Я зможу побудувати життя з простих, пересічних речей. Зможу заповнити його людьми, обов'язками і подіями, які дозволять забути про те безглуздя, що бушує в моїй голові. Але з цього не буде ніякої користі, якщо залишиться хоча б щось, що буде примушувати дивитися в ненависний мені бік. А зараз є ти. Ти однією своєї присутністю... Та навіть присутності не треба. Один твій образ у моїй голові запускає довгий міцний і дуже не-

приємний асоціативний ряд. Знаєш, що є в цьому ряді? Там є я, є ти і є Стас, який своїм прикладом показав нам обом, за яким паскудним сценарієм може скластися життя. А ще там є розуміння власної безпорадності перед світом, і є усвідомлення факту власної скінченності. Хіба з такими речами в голові можна надіятися на спокій? — Станів з напруженням глянув на Максима. Той не відповів. — Знаю, ти не розділяєш моїх поглядів. Але це не має значення. Ти можеш себе переконувати в чому завгодно, можеш шукати якусь, ну не знаю, вищу ціль чи щось подібне, але по суті ти робитимеш точно те ж саме, що і я, просто в дещо іншому форматі. Бо ж хоч би чим ти займався, хоч би чому присвятив своє життя, якийсь бік цієї діяльності тобі все одно доведеться спеціально не помічати. Доведеться переконати себе в безглуздості, а якщо пощастить, то і в потрібності чи навіть необхідності того, що ти робиш. Себто ти, як і я, врешті-решт будеш змушений закривати очі, щоб не бачити того, що тобі не хочеться бачити. Але хоч би яку серйозну міну ти робив, ти, точно так само, як і всі навколо, просто чекатимеш смерті. Хоч би що робив, ти будеш схожим на малого хлопчика, що махає ногами, чекаючи своєї черги до лікаря.

— А ти не припускаєш, що можна діяти по-іншому і що свою світоглядну позицію можна будувати на діаметрально протилежних засадах? — тихим голосом запитав Максим. Та Станів не відповів і лише зиркнув на розмовника агресивно і дещо зневажливо. — Можна не ховатися, не відвертатися від свого страху, а, навпаки, пильно його розглядати, досліджувати і вивчати всі його особливості. Можна не блокувати думки про свою скінченність, а, навпаки, дати їм волю, не стримувати їх і дозволити їм пройти маршем по своїй свідомості. Можна не відвертати погляд від годинника і календаря, а, навпаки,

рахувати роки, дні та хвилини, розуміючи, що кожен прожитий відрізок твого життя, хоч би яким малим він здавався, все ж неминуче наближає тебе до того, згаданого тобою моменту в майбутньому, коли ти перестанеш бути. І, що найголовніше, можна не закривати очі, не відмахуватися від свого обов'язку померти, а прийняти його, звикнути з ним. Можна сказати собі: "Так, я помру. Може, через сто років, може, через місяць, може, завтра, а може, через дві хвилини. Це станеться неминуче. Це безглуздо заперечувати, і я це приймаю." Звичайно, я не буду стверджувати, що смерть можна сприймати, як щось геть неістотне, як щось таке, на що не варто навіть зважати. Зрозуміло, що це не так. Проте я переконаний: той факт, що ти не будеш жити вічно, можна прийняти, а страх та тривогу, які він викликає, можна приборкати.

— Безглуздя! — зі злісною посмішкою на обличчі, вигукнув Дмитро. — Як ти його будеш приборкувати?! Годувати з долоні?! Ти займаєшся ще гіршим видом самодурства, аніж я. Бо я принаймні визнаю, що сам себе обманюю і говорю відкрито про те, що не хочу знати правди, а ти не можеш зізнатися в цьому навіть собі та продовжуєш переконувати себе в якихось відірваних від реальності, геть абсурдних речах. А взагалі, знаєш, можеш і далі рахувати кожен свій рік та тиждень і кожену свою секунду. Можеш переконувати себе в тому, що ти звів стосунки зі смертю до фамільярності. Можеш робити це скільки тобі заманеться. Тільки тепер роби це подалі від мене, бо я в цьому брати участі більше не буду. А ти, ти можеш називати це як собі хочеш, можеш називати це боягузством. Але подобається тобі чи ні, та це єдине правильне рішення, єдиний правильний вибір, який можна зробити в такій ситуації, і це єдине правильне ставлення до смерті. Бо врешті-решт я бачитиму все на світі, окрім неї, тоді як ти бачитимеш тільки її.

Максимові здавалося, що в ту хвилину з ним відбувається подія, невідворотність якої він добре розумів і давно очікував. І хоч юнакові було дуже сумно хоронити свою п'ятнадцятирічну дружбу з єдиною близькою йому людиною, він не збирався розпалювати суперечки, наполягати чи просити. Максим чудово розумів Дмитрову позицію, про яку він знав задовго до цієї розмови, і через це не відчував у собі жодного натяку на вороже ставлення чи якусь образу.

— Знаєш, — спокійним тоном заговорив Еремітов, — може, ти і правий. Може, я дійсно себе обманюю. А може, і ні. Не можу сказати, що я впевнений у своїй правоті, але я робитиму отак. По-інакшому я, напевно, і не зміг би. У тебе ж, зі свого боку, є влада чинити по-своєму. І я не маю ніякого права тобі перечити. Тому успіхів.

Дивлячись на спокійний і навіть доброзичливий вираз лица Максима та слухаючи його меланхолійний голос, Дмитро відчув, як у нього всередині підіймається хвиля гніву. Юнак очікував довгої, емоційно напруженої розмови, можливо, навіть гострої суперечки, та він аж ніяк не думав, що все скінчиться отак, розумінням і побажанням успіхів. Йому хотілося відстоювати свою світоглядну позицію в бурхливому протистоянні проти достойного противника (яким Максим, безперечно, був) і хотілося, щоб усе це протистояння не привело до жодного консенсусу. Так Станів зміг би сам собі довести, що його друг не здатен зрозуміти його вибору, і що рішення викреслити Еремітова зі свого життя правильне. Однак сталося по-іншому. Максим не лише не захотів розгортати полеміку, а, навпаки, проявив розуміння і покірно прийняв позицію друга. Через такий жест з боку свого розмовника всередині Дмитра щось вибухнуло. Йому захотілося дошкулити Максимові за його

таку спокійну реакцію, захотілося вразити його якомога сильніше. В такі моменти розум, на жаль, дуже швидко добирає потрібні слова.

— От гарно, — єхидно проговорив Станів. — Отак просто “успіхів” і ти — д’Артаньян. Гарно в тебе це виходить. Ну, але чому я дивуюся, в тебе ж практика як-не-як. Ти себе так любиш, що ніяк не пропустиш можливості потішити своє его, черговий раз продемонструвавши йому, яка в тебе піднесена душа, як ти всім бажаєш добра, і як ти за всіх готовий страждати.

— До чого це ти? За кого я готовий страждати? — не зрозумів Максим.

— Ну, наприклад, за Стаса. Ти ж так сильно постраждав від його смерті, можливо, навіть більше від нього самого, — в’їдливо почав Дмитро, який, очевидно, повністю віддався емоційному потокові й уже особливо не думав, про що варто говорити, а про що ні. — Пам’ятаю, як я тоді зайшов до тебе в квартиру, і як ти мені з півгодини розказував, скільки ти, бідолаха, зазнав прикрощів. Ти тоді говорив так, ніби тобі й справді довелося витерпіти більше від самого Стаса. Це ж треба! Ти ж тоді навіть скаржився, що пропустив якісь там пари в університеті. Пари в університеті! — злісно посміхнувшись, повторив Станів. — Ти в такий момент міг перейматися подібними речами! Це ж яке в тебе гіпертрофоване его! Та твоя розповідь мені тоді добре врізалася в пам’ять. Я не хотів вірити, що ти якимись дрібними негараздами і своїм самолюбством перекриваєш смерть друга. Правда, з часом я зрозумів, що не було чого дивуватися. Для тебе це повністю звично.

Ці слова вразили Максима в найменш захищене місце і змусили почуватися так, наче на нього в тридцятиградусний мороз вилили відро крижаної води. Йому хотілося вірити, що він вже давно забув ту свою

поведінку, в якої, як йому здавалося, не було інших свідків, окрім нього самого, і сором за яку мучив його не один місяць. Однак насправді почуття провини нікуди не зникло, воно просто на весь цей час затаїлося, а тим часом продовжувало жити у своїй резиденції. Заскочений зненацька таким підступним ходом Еремітов відчув, що емоції переповнюють його, і він втрачає контроль.

— О! Зачепив за живе! — все ще злісно посміхаючись, проговорив Дмитро, що помітив зміну у виразі Максимового обличчя. — То от воно де в тебе живе! Твоє миле его! Його образили, — глузливым тоном додав він, приклавши руки до серця. — Йому дали знати, що воно не таке піднесене, як воно про себе думало. Признайся, як ти тоді думав? “От уже ж я хороша людина, як я скорботно переживаю смерть друга, мені б хто пам’ятника поставив за те, скільки я всього приніс у жертву в ім’я нашої дружби. Взяти хоча б пропущені пари. Ну от хто б на моєму місці вчинив так, як я? Напевно, ніхто! Бо це ж тільки я такий самовідданий, адже я стою на недосяжному ні для кого рівні моральності”, — напевно, в твоїй голові крутилося щось подібне. Я думаю, що взагалі кожен раз, коли ти тишиш себе демонстрацією власного благородства, ти просто переповнюєшся самолюбством і аж давишся гордістю за себе, мовляв, ну вже ж хороша я людина, всім допоміг, усіх зрозумів і взагалі вчинив по справедливості.

Після цих Дмитрових слів Максимові відразу згадався той випадок, коли він віддавав свої заощадження злидненній матері трьох дітей. Юнакові здалося, що він і справді в той момент відчував щось подібне. Щось таке, що скидалося на самопохвалу та гордість за свій вчинок. Ці образи ще більше підсилили враження від слів Станева.

— А що крутилося в твоїй голові, коли ти зайшов у той гараж і побачив мертвого Стаса? Думаю, що ти зрадив, бо ж відтоді ти міг вважати себе людиною, яка пережила емоційну травму, і міг, гордо піднявши голову, стверджувати...

Максим не дав розмовникові закінчити речення. В якийсь момент емоції його переповнили, і він утратив контроль над собою. Його пальці самі стиснулися в кулак і полетіли в напрямку Дмитрової голови. Агресивний промовець від несподіванки замовк, злегка похитнувся і тут же у відповідь заїхав Максимові в щелепу. Станів був набагато більший та сильніший за Максима, від його удару в Еремітова у голові на мить запаморочилось, і юнак ледь не звалився додолу. Проте Максим не спинився і, втримавшись на ногах, знову кинувся на Дмитра. Юнаки зчепилися. Кілька секунд Еремітов намагався заподіяти опонентові бодай якоїсь шкоди, і коли йому трапилася можливість, він кілька разів, не жаліючи сили, вдарив Станева в живіт. Дмитро ступив півкроку назад, після чого рвучким і повним люті рухом схопив Еремітова за голову і з агресивним гарчанням заїхав його скронею в огорожу, що стояла поруч. Максим повалився на землю. Частку секунди він лежав не порушно, після чого, зробивши безуспішну спробу піднятися, потягнувся рукою до місця удару. Його пальці намацали кров, розбита голова вже встигла намочити волосся і пофарбувати вухо в червоне.

Дивлячись на лежачого Максима, Дмитро зневажливо посміхнувся:

— Ого! — заговорив він. — Це ж треба! Великий противник прикидання і любитель істини раптом не захотів слухати правди про себе. Чи може ти напівлюбитель істини? Себто любиш усю істину, що не стосується тебе. Га? — обличчя Станева раптом скривилося

так, наче його нудило. — Ти точно такий самий, як і всі навколо! Егоїст і лицемір! І ти не маєш ніякого права дивитися на мене звисока!

Дмитро замовк, віддихуючись від експансивного пориву, після чого поліз у кишеню і дістав звідти три складені вчетверо аркуші паперу. Він по черзі розгорнув їх і похапцем переглянув, після чого два з них кинув Максимові, який все ще не піднявся з землі, а третій з виразом невимовної люті на обличчі пошматував і жбурнув в урну для сміття, що стояла поруч. Він хотів був ще щось сказати і вже навіть розтулив рот, та в останній момент передумав, розвернувся й подався геть.

25

Коли Станів зник з очей, Максим нарешті прийшов до тями, піднявся з землі та витер кров. Він якийсь час розфокусованим поглядом дивився поперед себе, потім нагнувся, підняв ті два аркуші, які йому кинув Дмитро, і, покрутивши їх кілька секунд у руках, розгорнув і почав читати першого з них: “Я не до кінця розумію, для чого мені це писати, але Максимові це чомусь дуже важливо...” Пробігаючи поглядом по останньому рядку, юнак відчув, що викликане сутичкою збудження вмиль минулося, і його очі зволожилися. Завершивши, він прочитав і другий аркуш, після чого ступив кілька кроків убік і сів на стару лавку, ту саму, на якій так часто сидів Станів, гортаючи сторінки улюблених книжок. Максим відкинувся на спинку і дав волю думкам, що вже не на жарт розгупались у вхідні двері його свідомості. Юнак кілька разів прокрутив у голові події, що трапилися за останні півгодини, і спробував прикрутити їх до загальної картини, яка помалу почала вимальовуватися. Він розумів, що

ці записи, про які всі давно забули і які раптом так не очікувано впливли, послужили тим приводом, який був потрібен Дмитрові, щоб нарешті повністю прийняти свій вибір та зробити все, що для цього необхідно. Еремітов добре знав, що причин викреслити його зі свого життя у Станева вистачало і без того, а прочитане було лиш останнім поштовхом, якого йому не вистачало весь цей час.

“Нічого дивного, — думав Максим. — Його позиція геть не клеїться з тим, для чого ми ці нотатки зробили. Тим більше я давно чекав від нього подібного жесту. Його заледве не ненависть до релігії, де є ряд чітких догм; його нетерпимість до “знавців речей”, що завжди впевнені в своїх системах цінностей; його образа на людей, яких сміливо можна назвати філістерами, через їхній обмежений світогляд — все це були своєрідні прояви заздрості. Він хотів того, що мали об’єкти його антипатії. Він хотів впевненості. І хіба я можу його в цьому звинувачувати? Аж ніяк! Я теж хочу впевненості. Я теж хочу, щоб у моєму житті була чіткість, ясність і визначеність. Однак для того, щоб цього досягнути, моїх знань недосить. Та власне їх і не може бути досить, адже їх, здається, безконечна множина, при цьому, що більше невідомого людина для себе відкриває, то більше питань вона ставить, що частіше вона дозволяє собі засумніватися, то глибше в ній вкорінюється усвідомлення власного невігластва.”

Максим уже давно усвідомив, що полювання за розумінням — це хибний шлях до відчуття ясності. Для відчуття ясності в житті повинна залишатися неясність. Ця неясність може заповнюватися сліпим переконанням, вірою або псевдоаподиктичним доводом “так треба”. Завіса над цією неясністю повинна постійно бути зсунутою. І в ідеальному варіанті не має бути навіть

найменшого бажання заглянути за неї. Цій неясності вірять. Вірять за будь-яких умов, вірять сліпо, без підозр і страху, без сумнівів. Має бути впевненість у непорушності і твердості цієї неясності. І головні вороги в усій цій системі — це сумніви. Вони, як терміти, підточують раму, на якій тримається завіса. І що частіше їм давати волю, то активніше вони гризтимуть. Якщо це триватиме достатньо довго, рятівна неясність зникне, полотно впаде, а все те, що за ним ховалося, стане видимим, приковуючи до себе погляд та наганяючи низку неприємних емоцій — від незрозумілої тривоги до нищівного відчаю, породженого відчуттям власної нікчемності. Максим знав, що Дмитро все це чудово розумів. Так само, як він розумів, що в його житті рятівний заслін повалився багато років тому, після Стасової смерті, і тепер єдине, що йому залишалося, — це просто намагатися не дивитися туди, де цей заслін стояв. Саме тому Станів взявся до чистки своєї свідомості від усього, що звертатиме його погляд в небажаний бік. І Максим для нього був однією з головних причин, чому його очі періодично натикаються на те, що ховалося за підточеною захисною завісою.

Пропустивши всі ці думки через свідомість, Максим нагнувся, підпер голову руками і кілька хвилин бездумно спостерігав за качками, яким ніяк не набридало борознити хвилясту поверхню ставка. В його житті не залишилося нікого: остання близька людина щойно залишила його і подалася боротися проти існування. Максим повернувся до свого звичного стану. Він знову був сам. Проте усвідомлення цього факту зовсім не засмучувало його, воно взагалі не викликало негативних переживань. Навпаки, несподівано для юнака всередині нього задзвеніла якась радісна нота, і він відчув полегшення, схоже на те, що відчуває людина, ви-

тягнувши з пальця тріску, яка довгий час не давала їй спокою. Проте Максим усе ще не почувався повністю вільним, залишалося ще щось. Ще одна прихована й нерозв'язана проблема. Він наче щойно помітив її тінь, що прошмигнула мимо його свідомості. Не гаючи часу, щоб не впустити момент і знову не загубити її слід, Максим кинувся навздогін. Однак утікач був надто вправний, варто було переслідувачеві загнати його в якийсь глухий кут свого розуму, як він тут же знаходив таємний прохід чи заховану стежку. Було очевидно, що втікач жив усередині юнака достатньо довго й уже встиг освоїтися та вивчити всі закутки. Здавалося, що погоня закінчиться невдачею, однак юнак навіть не думав здаватися, і в якийсь момент сполоханий подіями останньої години та втомлений погонею втікач нарешті був упійманий.

Був перший рік Максимового навчання. Йшли батьківські збори. Юнакова перша вчителька стояла посеред класу з шматком крейди в руках і, час від часу перериваючи свою доповідь, робила на дошці якісь записи. Максимові однокласники повмощувалися за партами. Поруч кожного з них сиділи їхні батьки та матері, з якими дітлахи час від часу весело перемовлялися. Клас був заповнений майже повністю. Залишалося лиш одне вільне місце: в самому кутку, за останньою партою, похнюпивши голову, сидів насуплений темноволосий хлопчина, якого ніхто не помічав, і про якого вже давно всі забули. Він з-під лоба оглядав своїх однокласників і їхні збуджені веселі обличчя, на яких можна було прочитати ентузіазм і тверду непохитну впевненість у власній захищеності, впевненість у тому, що вони мають опору. Ті дітлахи знали: хоч би що їм готував завтрашній день, їм не доведеться протистояти всім труднощам самотужки. Похмурий школяр заздрих своїм однокласникам, бо

знав: того, що є в них, він ніколи не матиме. На стільці поруч лежав його рюкзак зі шкільним приладдям. Малий не мав кого покликати на ці збори. Він чекав, що, можливо, прийде його дядько чи тітка. Однак вони, очевидно, в той день були зайняті важливішими справами. Хлопчак мучився своєю присутністю в класі. Він почувався відділеним від решти і бажав зникнути та з'явитися десь в іншому місці. Десь, де нікого немає, і де ніщо не нагадуватиме йому про те, що він так сильно хотів забути. Зліва, за сусідньою партою, вмоствився огрядний світловолосий і веснянкуватий хлопчак. Йому було нудно всидіти на місці: він крутився, час від часу погойдувався на стільці та смикав однокласника, що сидів попереду. В якийсь момент товстун звернув увагу на самотнього темноволосого школяра за останньою партою і, ще раз штовхнувши сусіда спереду, вказав пальцем на понурого хлопця. Школярі захіхікали. Товстун поглядав на свого однокласника-сироту без жодного натяку на жаль чи спочуття. Навпаки, він дивився на хлопчака, як патриції дивилися на плебеїв, як здорові дивляться на хворих, як вищі дивляться на нижчих, і сміявся з нього, як з неповноцінного, як з такого, якого не мало б існувати. Від цього жесту малий ще більше втягнув голову в плечі і притиснувся до стіни. Його очі зволожилися і він відвернув голову, щоб цього ніхто не помітив.

Максим відчував усе те, що в ту мить переживав малий сирота. Юнак дивився на огрядного, веснянкуватого школяра, і в ньому закипало сильне бажання підбігти до нього і розтовкти його радісну пику, аби він припинив кепкування. Та Максим розумів, що це нічого не змінить. Тож замість того, щоб покарати товстуну, він підійшов до самотнього хлопчака і став у нього за плечем. Малий повернувся і здивовано поглянув на юнака.

— Дарма ти так ставишся до свого становища, — оглянувши класну кімнату та всіх присутніх, заговорив Максим. — Так, це правда: ми з тобою самі. Ми нікому не потрібні. Коли нас не стане, ніхто й не помітить. Згоден, звучить дещо песимістично. Але в цих словах немає негативного наповнення. Вони просто пояснюють стан речей. А нам з тобою залишається його прийняти. І я готовий це зробити, — малий уважно слухав, не зводячи погляд і, здавалося, навіть не кліпаючи очима. — Оце щойно, коли я тебе побачив, мені стало зрозуміло, що ми з тобою не маємо нікого, крім один одного. Але це мене нітрохи не налякало, бо тепер я бачу, що нам нікого й не треба. Тож тепер останнє слово за тобою — чи зважишся і ти прийняти той факт, що ти і я, ми самі по собі, й нікого нема й не буде поруч нас, поки ми відбуватимемо наш час?

Сум у погляді похмурого школяра змінився спокоєм, від якого повіяло чимось схожим на апатію. Малий ствердно кивнув, і по Максимовому обличчю пробігла ледве помітна посмішка:

— Тоді тобі більше немає сенсу тут залишатися. Ходімо.

Малий не заперечував. Він накинув на плечі свій рюкзак і разом з Максимом подався до виходу. Веснянкуватий товстун, що кілька хвилин тому кепкував з понурого однокласника, тепер сидів з розгубленим виразом обличчя та здивованим поглядом проводив його до дверей. Дійшовши до порога, Еремітов спинився, повернув голову в бік огрядного школяра і переможно посміхнувся.

Прикрите напівпрозорими хмарами сонце стояло якраз навпроти лавки, на якій сидів Максим. Юнак розплющив очі і, злегка примружуючись, кілька хвилин вдивлявся в лінію горизонту, потім повільно піднявся,

потягнувся та з відчуттям внутрішнього примирення, спокою і навіть якоїсь байдужості подався в бік дороги, залишивши на лавці два аркуші паперу зі старого шкільного зошита.

Останній

Посеред просторого залу, що служив господарям дому вітальнею, стояла відкрита труна. Всередині цієї труни був Олег Безух, одинадцятирічний хлопчина, одягнений в звичайний одяг мерця: чорний костюм та сіру краватку, під якими виднілася біла сорочка. Ніздрі та вуха малого були заткнуті шматками вати і це робило загальну картину якоюсь химерною і ще страхотливою.

У кімнаті було багато люду, переважно учні п'ятих класів. Вони прийшли сюди не добровільно, їх примусили педагоги-вихователі, які вважали, що за допомогою примусу їм вдасться прищепити школярам певні цінності, як-от повага до мертвих і спочуття до тих, хто втратив близьку людину. Над самою труною Олега стояла його сім'я: батько — високий кістлявий чоловік із проблисками сивини у волоссі та виснаженим, позбавленим емоцій обличчям; мати — сутула, повнувата жінка з мішками під мокрими від сліз очима і старший брат — хлопець студентського віку, що, здавалося, досі не зрозумів, що відбувається.

Більшість школярів дивилися на тіло покійника з виразом байдужості й навіть нудьги. Вони не усвідомлювали того, що на місці їхнього ровесника у труні всередині кімнати міг і може бути кожен з них. Вони не розуміли того, що їхня позірна безпека залежить лише від волі Всесвіту, що, на перший погляд, поводиться, керуючись якимись незрозумілими примхами,

та насправді діє послідовно і методично, неухильно дотримуючись усіх законів логіки. Із більшості цих школярів згодом виростуть люди, що в розумінні своїх можливостей, місця та ролі у Всесвіті будуть схожі на курей, яких фермер вирощує на забій. Такі кури спокійно гуляють по обмеженій високим парканом ділянці, розгрібають землю і шукають черв'яків. А фермер, оперезаний поясом, на якому погойдється наточена сокира, час від часу заходить за огорожу, вибирає собі одну чи двійку, ловить і забирає з собою. Наполохані кури деякий час злякано бігають туди-сюди, однак проходить трохи часу, зовсім мало, і вони заспокоюються та повертаються до свого звичного способу існування.

Та не всі школярі так байдуже поставилися до побаченого в домі свого ровесника. Серед них були ті, в кого образ покійника викликав незрозуміле хвилювання. Ті, кому Всесвіт був готовий відкрито поставити надзвичайно складне питання. Це було питання, відповідь на яке змушувала робити вибір: або прийняти цю відповідь, хоч би якою неприємною вона була; або закрити очі, намагаючись за жодної обставини не думати про неї; або ж взагалі відмовитися тягти її через життя.

Максим Еремітов, протиснувшись у перші ряди, схвилювано роздивлявся бліде обличчя покійного однокласника і робив безуспішні спроби уявити собі, як це бути на його місці. Розум школяра намагався опрацювати повите таємничістю та суперечне в своїй основі питання: “Як це бути мертвим?”. “Що зараз в Олега в голові?” — питав себе хлопець. Перше, що спало йому на думку, — це аналогія із закінченням фільму в кіно-театрі, коли вимикається проектор, картинка зникає, і на якийсь час у залі стає темно. “Невже чорний екран?”

— подумав збентежений школяр і згадав групову фотографію свого класу, де він стояв поруч Олега, з обличчя якого ніколи не сходила весела усмішка. Школяр уявив, як ця фотографія потрохи тьмяніє та розчиняється в порожнечі, залишаючи за собою темряву в рамці, і на мить йому зробилося млосно.

Навпроти Максима, з протилежного боку кімнати, перешіптуючись, стояло кілька хлопців, збитих у невеличку групу, лідером якої був Дмитро Станів. Товариші Станева час від часу щось нашіптували йому на вухо, після чого він посміхався або схвально кивав головою. У нього всередині теж було неспокійно, він, хоч і вдавав із себе байдужого перед своєю ватагою, насправді почувався стурбованим і дещо розгубленим. Пробігаючи очима по натовпі, що зібрався в просторій вітальні, він помітив Максима і, привітавшись поглядом, відразу згадав свою розмову з ним і ще одним світловолосим худорлявим школярем, що вчився в молодшому класі, й імені якого він не пам'ятав. Ця розмова відбулася напередодні, зразу після інциденту на дорозі, який став причиною того, що всі вони зараз стояли в одній кімнаті з труною в центрі. “Є, є, є, є. Раз! І не є! “ — згадалося Дмитрові. Хлопець нахмурився й заглибився в роздуми. Він дав команду, і всі його товариші відразу ж замовкли.

В кутку, в усіх за спиною, спершись на стіну, стояв Стас Хомик — очевидець події, яка перервала життя однолітка всіх цих школярів, що стояли навколо труни. Педагоги забрали з занять лише ровесників Олега Безуха, і Стас, як учень четвертого класу, перебував тут без дозволу керівництва школи. Він почув, що всіх п'ятикласників збирають, щоб попрощатися з покійним школярем, і, нікому нічого не кажучи, просто змішався з натовпом п'ятикласників, які прямували до Олегово-го дому.

Стас спостерігав за рідними покійника і ледве стримував сльози. Школяр відчував те, що, як йому здавалося, він сам відчував би на місці батьків, які втратили сина, і на місці молодого хлопця, що втратив брата. Якби Стас мав можливість якось зарадити біді сім'ї Безухів, він, ні хвилики не роздумуючи, зробив би все від нього залежне. Проте переповнений спочуттям школяр розумів: він безсилий і, попри всю щирість свого бажання допомогти, зробити не може абсолютного нічого.

Кілька хвилин нічого не відбувалося, і в кімнаті чувся лиш приглушений шум знуджених школярів, які з нетерпінням чекали закінчення цього невеселого дійства. Проте в якийсь момент брат покійника відчув у руках тремтіння. Він оглянув п'ятикласників, що стояли в його вітальні, перемовляючись між собою і час від часу зиркаючи то на нього, то на батьків, і його охопив невимовний жах. Молодий студент тільки тепер усвідомив, що трапилось. Його рідний брат, той, з ким він одинадцять років провів під одним дахом, той, кого він навчав і оберігав, більше ніколи не буде дивитися на нього так, як оце зараз на нього дивляться всі ці школярі. Зміни, що сталися, не поправляться, вони — незворотні. Наляканий юнак кинувся до труни, обхопив своїми тремтячими руками плечі малого покійника і почав трусити наче божевільний, несамо-вито волаючи та час від часу викрикуючи ім'я брата. Всі почали злякано переглядатись і шептатись. Голова сімейства на мить розгубився і поглянув на свою дружину. Жінка більше не могла тримати себе в руках, вона відбігла в куток кімнати, впала на стілець і, прикривши обличчя долонями, голосно заридала. Чоловік невпевненим кроком підступив до свого сина і спробував його заспокоїти, проте юнак не чув батькових

слів. Його мокре від сліз обличчя кривилося гримасою відчаю, а губи досі повторювали братове ім'я.

Педагоги обмінялися стурбованими поглядами і заходилися виводити учнів з будинку. Максим та Дмитро, самі не знаючи чому, почали шукати один одного серед натовпу. Коли хлопці нарешті зійшлися, до них підступив і Стас, після чого всі троє, тримаючись разом, попрямували до виходу. Вони були останні з тих, хто залишив залу, де лежав малий покійник.

10 червня 2015

Зміст

<i>Частина I</i>	5	<i>Частина II</i>	209
Розділ 1	7	Розділ 1	212
Розділ 2	10	Розділ 2	218
Розділ 3	16	Розділ 3	222
Розділ 4	18	Розділ 4	233
Розділ 5	21	Розділ 5	239
Розділ 6	24	Розділ 6	253
Розділ 7	29	Розділ 7	258
Розділ 8	33	Розділ 8	261
Розділ 9	37	Розділ 9	267
Розділ 10	43	Розділ 10	279
Розділ 11	46	Розділ 11	289
Розділ 12	47	Розділ 12	297
Розділ 13	51	Розділ 13	308
Розділ 14	57	Розділ 14	311
Розділ 15	60	Розділ 15	320
Розділ 16	68	Розділ 16	329
Розділ 17	69	Розділ 17	334
Розділ 18	75	Розділ 18	338
Розділ 19	79	Розділ 19	341
Розділ 20	88	Розділ 20	345
Розділ 21	93	Розділ 21	354
Розділ 22	97	Розділ 22	364
Розділ 23	100	Розділ 23	368
Розділ 24	105	Розділ 24	378
Розділ 25	111	Розділ 25	388
Розділ 26	115	<i>Останній розділ</i>	394
Розділ 27	118		
Розділ 28	125		
Розділ 29	129		
Розділ 30	132		
Розділ 31	139		
Розділ 32	144		
Розділ 33	146		
Розділ 34	157		
Розділ 35	166		
Розділ 36	170		
Розділ 37	176		
Розділ 38	180		
Розділ 39	185		
Розділ 40	187		
Розділ 41	204		

Літературно-художнє видання

Віктор ЛІВАР

СКЛАДНЕ ПИТАННЯ

Роман

Відповідальна за випуск *Олена Корбуш*
Редактор *Олександр Телемко*
Комп'ютерна верстка *Костянтин Виноградов*
Коректор *Марія Корбуш*
Дизайн та художнє оформлення *Ірина Медведовська*

Формат 84x108/32. Гарнітура Literaturnaya.

Підписано до друку 13.11.2018.

Наклад 000 пр. Зам. №

Видавець Корбуш

Свідоцтво про внесення до ДРВ ДК № 2479 від 28.04.06

03115, м. Київ, вул. Львівська, 17

Тел.: (044) 599-70-56; (067) 209-60-88

E-mail: korbush@ukr.net

<http://ua.korbush.com/shop>

Виготовлення відповідно до ГСЕУ 29.5-2001

Віддруковано у ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»

09117, Україна, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4

Впроваджена система управління якістю

Згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000